

I KRONIKA 2020 68

68
2020

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2020, letnik 68, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkel (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

4. februarja 2020

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2020

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gasperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Vodnjak v parku Term Šmarješke Toplice/ Fountain in the park of the
Šmarješke Toplice Thermal Spa (arhiv Term Krka).

Na zadnji strani/ Back cover: Conrad Grefe: Stara Loka/ Altenlack (C. Grefe, P. Radics: Alt-Krain.
Wien, Laibach, 1900).

KAZALO

Razprave

Martin Bele:	Viltuška veja gospodov Mariborskih pred letom 1311.....5
Patrizia Farinelli:	Prevzeta od Zoisovega znanja in prijznosti: Gaetano Cattaneo in Giovanni Scopoli v Ljubljani (april 1812)19
Damir Globočnik:	Prešernova slovesnost v Vrbi 15. septembra 187229
Marija Čipić Rehar:	Jurij Humar – nova spoznanja o njegovem življenju in delu41
Simona Kermavnar:	Vodnjak v parku Term Šmarješke Toplice.....55
Renata Komić Marn:	Zbirateljstvo in umetnostni trg v Ljubljani med obema vojnoma na primeru razprodaje Strahlove zbirke69
Mateja Ratej:	Vranglovci kot jugoslovanski graničarji na Kozjaku v dvajsetih letih 20. stoletja. Primer Simeona Britvina89
Aneja Rože:	Franciscejski kataster kot vir za preučevanje zgodovine vodne infrastrukture in preskrbovanja z vodo. Davčni okraj Sežana99
Rok Poles:	Od srčastega ščita do srčastih kamnov. Prispevek k poznavanju šoštanjkega grba117

Po razstavah

Ko zapoje kovina: nastajanje muzejske razstave o tisočletjih metalurgije na Slovenskem (<i>Tomaž Lazar</i>)135
--

Jubilej

Darja Mihelič – sedemdesetletnica (<i>Petra Svobljak</i>)145
--

Ocene in poročila

Matjaž Bizjak: Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku (<i>Martin Bele</i>)149
Janez Höfler: Lastniške cerkve v Sloveniji. Raziskana, registrirana in potencialna zgodnjesrednjeveška grobišča (<i>Jure Volčjak</i>)150
Dvorec Betnava (ur. Franci Lazarini in Miha Preinfalk) (<i>Dejan Zadavec</i>)152

David Petelin: Živeti v socialistični Ljubljani. Mestno življenje v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni (<i>Jelka Piškurić</i>)	153
Jelka Piškurić: »Bili nekoč so lepi časi«. Vsakdanjik v Ljubljani v času socializma (<i>Marija Počivavšek</i>)	155
Ota Konrád in Rudolf Kučera: Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922 (<i>Eva Holz</i>)	156

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5VIL:32(497.412)"11/12"

Prejeto: 9. 9. 2019

Martin Bele

doc. dr., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
E-pošta: martin.bele@gmail.com

Viltuška veja gospodov Mariborskih pred letom 1311

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja izvor, zgodnje delovanje ter dosežke rodbine Viltuških – stranske veje rodbine Mariborskih. V času nastanka rodbine je bilo politično stanje na območju današnje slovenske Štajerske precej nestabilno. Razlog za to je bil tudi v tem, da je vojvodina Štajerska konec 12. stoletja dobila novega gospodarja – dinastijo Babenberžanov. Za Viltuške, ki so bili deželno knežji ministeriali, je bilo to velikega pomena, čeprav viri kažejo, da se jim v 13. stoletju ni uspelo prebiti do vidnejšega položaja na deželni ravni. Rekonstrukcijo dogajanja je omogočila analiza ohranjenih pisnih virov, zlasti Avstrijske rimane kronike in številnih listin.

KLJUČNE BESEDE

gospodje Viltuški, gospodje Mariborski, Štajerska, visoki srednji vek, Otakar II. Přemysl, Bela IV., Habsburžani, štajerski deželni zbori, ministeriali

ABSTRACT

VILTUŠ (WILDHAUS) BRANCH OF THE LORDS OF MARIBOR (MARBURG) BEFORE 1311

The contribution presents the origin, early operations, and achievements of the Viltuš (Wildhaus) family, a side branch of the Lords of Maribor (Marburg). At the time of the formation of the family, the territory of present-day Styria was faced with a rather volatile political situation. One of the reasons was that, at the end of the twelfth century, the Duchy of Styria obtained a new master – the Babenberg dynasty. This was of a major consequence for the ministerial family of Viltuš, even though according to sources, they passed the thirteenth century without being elevated to a notable territorial rank. The reconstruction of the developments was made possible by an analysis of preserved written sources, especially the Austrian Rhyme Chronicle, and a substantial number of documents.

KEY WORDS

Lords of Viltuš (Wildhaus), Lords of Maribor (Marburg), Styria, High Middle Ages, Ottokar II. Přemysl, Bela IV., Habsburgs, Styrian territorial diets, ministeriales

Uvod

Namen pričujočega članka je raziskati izvor, zgodnje delovanje ter dosežke rodbine Viltuških – stranske veje rodbine Mariborskih. Rodbina je obstajala in bila politično aktivna v času od konca 12. stoletja, izumrla pa je šele v drugi polovici 15. stoletja. Pri pisanju smo uporabljali avstrijsko in slovensko znanstveno literaturo s področja srednjeveške zgodovine. Med zbranimi viri je treba na prvem mestu izpostaviti *Avstrijsko rimano kroniko*, zatem pa še zbrano listinsko gradivo za zgodovino nekdanje vojvodine Štajerske, ki so ga v 19. in 20. stoletju zbrali in izdajali Joseph von Zahn (UBSt I–III), Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy (UBSt IV), Franc in Milko Kos (Gradivo IV–V) ter France Baraga (na podlagi gradiva Boža Otorepca) (Gradivo VI). Uporabljali smo še gradivo za srednjeveško zgodovino Koroške (MDC I–VIII), ki sta ga zbirala August von Jaksch in Hermann Wiessner.

V preteklosti so se raziskovalci z rodbino Viltuških že srečevali, a so jo še najpogostejše omenjali le bolj ali manj bežno in v povezavi z neko širšo temo – predvsem z gospodi Mariborskimi. Že leta 1938 je Viltuške v zvezi s študijo o Mariborskih omenjal Ljudmil Hauptmann.¹ Zatem se je Hans Pirchegger leta 1952 posvečal mariborskemu gospostvu,² Viltuškim pa je bilo v njegovem besedilu namenjenih le nekaj kratkih besed. Isto lahko rečemo za kasnejšo Pircheggerjevo knjigo *Die Untersteiermark* ter Mlinaričevi deli *Gospoščina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588 in Studeniški dominikanski samostan*,³ v katerih so zgodnji Viltuški le na kratko obravnavani.⁴ Malce izčrpnjeje je rodbino v knjigi *Vitez in grad* obravnaval Dušan Kos. V tem primeru je sicer šlo za eno izmed gesel v knjigi, namenjeni pregledu večjega števila kranjskih in spodnještajerskih gradov.⁵ V zadnjih letih se je z izvorom in razvojem Mariborskih ukvarjal Rajmund Lamprecht, ki je viltuški veji rodbine posvetil eno poglavje svojega članka.⁶ Lamprecht je poleg tega (v soavtorstvu z Rajnholdom Vavro in Danico Perše) izdal knjigo o (kasnejšem) viltuškem gradu (katerega jedro je iz leta 1625), v kateri prav tako najdemo poglavje o Viltuških.⁷

V sledečih vrsticah bomo pričujočo rodbino, njen izvor in njene najpomembnejše člane predstavili čim bolj celovito. Da bi bralec kar najbolje razumel razmere, v katerih so njeni člani živeli in delovali, bomo najprej napravili kratek pregled politične zgodovine tako današnje slovenske Štajerske kot tudi širše

vzhodnoalpske regije v času, ko je viltuška rodbina nastala. Predvsem v prvih desetletjih svojega obstoja (sredi 13. stoletja) so morali člani rodbine preživeti v izredno nemirnem političnem obdobju. Gospodarji na štajerskem vojvodskem prestolu so se tedaj hitro menjavali. Medtem se je lokalno deželno plemstvo moralo prilagajati vedno novim razmeram, da bi tako ohranilo svoje posesti ter morda celo povečalo svojo moč.

Splošni politični pregled

Konec 12. stoletja, ko se je viltuška rodbina začela formirati, je bil v vzhodnoalpskem prostoru čas nastanka štajerske vojvodine ter hkrati menjave na štajerskem vojvodskem prestolu. Na območju kasnejše vojvodine Štajerske sta vladala štajerski mejni grof Otokar III. (vladal v letih 1129–1164) in njegov sin Otokar IV. (vladal v letih 1164–1192). Otokar III. je bil v sorodu z najmočnejšimi knezi Svetega rimskega cesarstva. Cesar Friderik I. Barbarossa in saško-bavarski vojvoda Henrik Lev sta bila njegova bratranca.⁸ Pred tem je Otokarjeva rodbina svoj deželno-knežji položaj utrdila v srečnem nizu dedovanj. Leta 1147 je Otokar v roke dobil pomembna gospostva na današnjem slovenskem Štajerskem, med drugim območje današnje Radgone, Maribora in Laškega. Otokarjevo gospostvo se je na jugu razširilo do razvodja med Dravo in Savinjo, z laškim gospostvom pa je dosegel celo Savo.⁹ Po Otokarjevi smrti je zavladal njegov sin in soimenjak, mladi Otokar IV. Ta je leta 1180 sicer dobil naslov štajerskega vojvode, dinastije pa zaradi gobavosti ni zmožal več nadaljevati. Ker je bil neporočen, se je odločil še pred smrtjo poskrbeti za prihodnost svoje dežele, ki je ni mogel zapustiti potomcem.¹⁰ Najhitreje se je odzval avstrijski vojvoda Leopold V. Babenberški, ki je avgusta 1186 z bolnim štajerskim vojvodo sklenil t. i. Georgenberški privilegij. Po Otokarjevi smrti (maja 1192) je Leopold prevzel še njegovo vojvodino.¹¹

Posest, na kateri je nastal viltuški grad, je bila v lasti šentpavelskega samostana, ki je bil v trenutku, ko je babenberška dinastija prevzela oblast na Štajerskem, star že dobro stoletje. Ta duhovna ustanova grofa Engelberta I. Spanheimskega stoji v današnjem okrožju Volšperk (Wolfsberg) na avstrijskem Koroškem, 20 km severozahodno od Dravograda. Engelbert je s postavitvijo samostana ob gradu svoje matere pravzaprav le nadaljeval delo svojih staršev, ki sta tam začela graditi cerkev sv. Pavla. Ustanavljanje je bilo bolj ali manj zaključeno maja 1091, ko je ustanovitelj samostanu podaril posestva v okolici Labo-

¹ Hauptmann, *Mariborske studije*, str. 57–63, 77.

² Pirchegger, *Herrschaft Marburg*, str. 37, 46, 49, 54–55.

³ Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 7, 21–24.

⁴ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 25–26; Mlinarič, *Gospoščina Viltuš*, str. 220–224.

⁵ Kos, *Vitez in grad*, str. 389–391.

⁶ Lamprecht, *Izvor in razvoj*, str. 24–26.

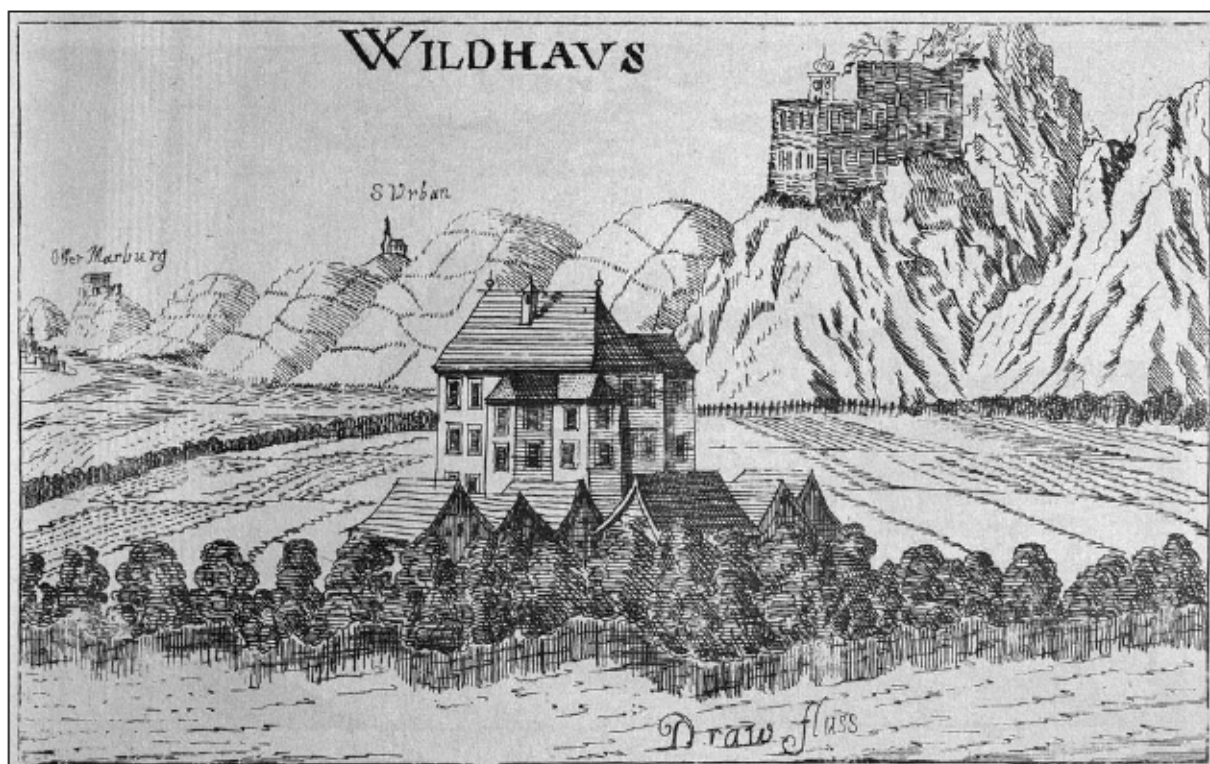
⁷ Lamprecht et al., *Grad Viltuš*, str. 11–17, 24.

⁸ Dopsch, *Otakare*, str. 111; Elster, *Heinrich der Löwe*, str. 27–105.

⁹ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 98–99.

¹⁰ Dopsch, *Länder und Reich*, str. 273–298.

¹¹ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 99.

Viltuš v 17. stoletju (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681).

ta na Koroškem, v Dravski dolini in celo Furlaniji.¹² V desetletjih po ustanovitvi je imel samostan velike težave z okoliškimi plemiči, ki so si s silo prilaščali njegove posesti (oziroma pravice na njih) in na njih brez dovoljenja gradili gradove. V Dravski dolini so se kot taki izkazali predvsem Dravograjski in Marenberški, ki so na samostanski zemlji zgradili gradova Dravograd in Marenberg (na Koroškem tudi Nove Trušnje).¹³ Sredi 13. stoletja so se s Šentpavлом (za sodne pravice na samostanskih posestih) dolgo prepirali tudi Rogaški, dokler ni tedanji štajerski deželni glavar Bruno Olomuški rogaškim zahtevam napravil konca.¹⁴ Iz virov lahko razberemo, da so bili med plemiči, ki so se okoriščali na račun omenjenega samostana (katerega dedne odvetniške pravice so sicer pripadale Spanheimom), tudi prvi Viltuški.¹⁵

Po prevzemu oblasti na Štajerskem leta 1192 so Babenberžani tako Avstriji kot Štajerski vladali vse do leta 1246, ko so v moški liniji izumrli. Vrh dinastije je brez dvoma pomenila vladavina vojvode Leopolda VI., ki je vladal več kot tri desetletja (1194/1198–1230). Po smrti njegovega jezljivega

sina Friderika II. (leta 1246) se je v vzhodnoalpskem prostoru razbesnel boj za dediščino zdaj izginule rodbine. Ta je z daljšimi ali krajšimi presledki trajal skoraj štiri desetletja, končal pa se je z zmago Habsburžanov. Še največ uspeha sta v prvih letih imela češki kralj Otokar II. Přemysl in ogrski kralj Bela IV. Omenjena monarha sta po več letih spremenljive sreče in težkih bojov aprila 1254 sklenila mirovni sporazum v Budimu. Vojvodina Avstrija je tedaj pripadla češkemu kralju, vojvodina Štajerska pa ogrskemu.¹⁶ Štajerski deželani so bili v letih, ki so sledila, vse bolj nezadovoljni z oholim ogrskim vodstvom, zato so se po nekaj letih uprli. Češki kralj je izkoristil nastali položaj, podprl uporno štajersko plemstvo in julija 1260 pri Groißenbrunn premagal vojsko ogrskega kralja. Zatem je obema vojvodinama vladal vse do leta 1276.¹⁷

Jeseni 1273 je bil za novega vladarja v cesarstvu izvoljen grof Rudolf Habsburški, ki je po kronanju začel nastopati proti Otokarju Přemyslu. Ta se je moral konec leta 1276 pod hudim pritiskom odpovedati Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski, Slovenski marki, Chebu in Pordenoneju. Spor med knezoma je slednjič kulminiral v bitki pri Dürnkrutu (avgusta 1278), kjer je češki kralj izgubil tako bitko kot življenje. Decembra 1282 je kralj Rudolf svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu II. podelil Avstrijo,

¹² MDC III, št. 496; Štih, *Rodbina koroških Spanheimov*, str. 59–60; Oitzl, *Zgodovina železarstva*, str. 186.

¹³ MDC Erg., št. 1228a–3056; Gradio IV, št. 592a; Gradio VI, št. 136 (in *Karintia nouum castrum in Truhsen, et in Stiria castrum Merenwerch*).

¹⁴ Gradio VI, št. 61; MDC IV/1, št. 1834; UBSI IV, št. 352; MDC IV/2, št. 3009.

¹⁵ Štih, *Rodbina koroških Spanheimov*, str. 60.

¹⁶ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 103, 111, 115–117.

¹⁷ Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk*, str. 100–105.

Štajersko in Kranjsko z Marko.¹⁸ Smrt kralja Rudolfa leta 1291 je v cesarstvu sprožila val sprememb. Albrehtovo nasledstvo na vladarskem prestolu ni bilo samoumevno. Številni državni knezi so v času Rudolfove vladavine z nejevoljo opazovali rast habsburške moči, ki se jim je zdela nevarna. Albreht se je moral na prelomu med letoma 1291 in 1292 spopasti še z uporabo štajerskega in koroškega plemstva.¹⁹ Maja 1292 je bil za novega vladarja v cesarstvu izvoljen poreski grof Adolf Nassauski. Čeprav je Albreht krono očitno želel zase, je bil dovolj pameten, da se z Adolfom ni nemudoma spustil v frontalni spopad. V letih, ki so sledila, je Adolf tonil v vedno večje politične težave, medtem ko se je Albrehtova moč krepila. Slednjič je dosegel, da je bil Adolf junija 1298 odstavljeno, namesto njega pa za kralja izvoljen sam. Julija 1298 je med tekmece prišlo do bitke pri Göllheimu v bližini Wormsa, kjer je Adolf izgubil življenje. Albreht se je dal še isti mesec ponovno izvoliti. Tako cesarstvu kot štajerski vojvodini je za tem vladal do svoje smrti leta 1308.²⁰

Po izumrtju Přemyslovov leta 1306 se je med habsburško dinastijo in Goriško-Tirolskimi vnela vojna za češki prestol. Po mirovnem sporazumu leta 1311 je moral koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski Habsburžanom prepustiti Savnijo (Posavinje s Posoteljem), ki jo je do takrat imel v zastavi in ki se je tedaj za zmeraj zvezala s Štajersko. Po Henrikovi smrti leta 1335 so Habsburžani neposredno oblast prevzeli še na Koroškem in Kranjskem (slednjo so pred tem prav tako imeli v zastavi Goriško-Tirolski).²¹

Gospodje Mariborski in začetek njihove viltuške veje

O tem, da so gospodje Viltuški stranska veja gospodov Mariborskih, danes ni nobenega dvoma. Prav tako med današnjimi raziskovalci vlada konsenz glede izvora samih Mariborskih. Prvi znani Mariborski so bili štajerski ministeriali, t. i. Gundakarjevci. S svojih izvornih traungauskih posesti so jih pripeljali mejni grofje Otokarji. Najprej sta jim bila v varstvo zaupana gradova Wildon in Riegersburg, nato pa – neke po letu 1147 – še novi grad v Marki oziroma Maribor.²² Viltuška rodbina je torej izšla iz go-

spodov Mariborskih, ki so bili štajerski ministeriali.

Ob cesti med Mariborom in Dravogradom, v naselju Spodnji Slemen, na nekoliko povzdignjeni ravnici v pobočju hriba, stoji danes dvorec Viltuš. Pri tem pa ne gre za nekdanji stari grad, v katerem so v 13. stoletju prebivali gospodje Viltuški. Ta, v 17. stoletju opuščeni grad je nekoč stal na hribu Tičnica, nad Spodnjim Slemenom. Medtem ko dvorec v 13. stoletju še ni obstajal (graditi so ga začeli šele v prvi polovici 17. stoletja), je bil grad na hribu najbrž zgrajen v drugi polovici 12. stoletja.²³

Kot prva Mariborska se v povezavi z viltuškim gradom omenjata brata Ulrik I. (leta 1185 ga prvič srečamo še kot dečka, najdemo pa ga imenovanega tudi kot pastorka) in Gotfrid I. Njun brat Konrad je bil župnik v Mariboru. Njihovi materi je bilo ime Kunigunda, očetu pa Henrik *de sancta Margareta* (gre za vas pri Wildonu).²⁴ Ulrika in Gotfrida v povezavi z Viltušem srečamo ob pregledu seznama šentpavelskih posesti, nastalega med letoma 1193 in 1220. Navedene posesti so predhodniki takratnega opata Ulrika (1192–1222) dali v fevd, Ulrik pa jih ni zmožal zopet pridobiti samostanu.²⁵ Ulrik je tudi trdil, da (sam) ni dal v fevd nobenih samostanskih posesti. Brata Ulrik in Gotfrid Mariborska sta imela tedaj v fevdu poleg viltuškega gradu tudi izkrčeno območje ob gradu ter (po krivici) nekaj vasi.²⁶ Glede na zgoraj povedano lahko zaključimo, da so Mariborski območje, na katerem je nastal grad Viltuš, dobili v svoje roke, še preden je Ulrik postal opat. Domnevamo lahko, da se je to (sporazumno ali nasilno) zgodilo neke po letu 1147 ali 1164, torej v času opatov Vernerja (1138–1158) oziroma Pilgrima (1158–1192).²⁷ Tudi grad so morda zgradili v času stolovanja slednjih dveh (bolj verjetno slednjega), medtem ko je ob koncu Ulrikovega stolovanja brez dvoma že stal.

Ob pregledu ohranjenih virov iz naslednjih desetletij najdemo različne pripadnike rodbine Viltuških še največkrat vpletene v zadeve šentpavelskega samostana.²⁸ Nekoliko redkeje jih najdemo tudi v spremstvu in med pričami štajerskih vojvod.²⁹ Po

je, str. 57–60; Pirchegger, *Herrschaft Marburg*, str. 23–26.

²³ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 129–131.

²⁴ Pirchegger navaja, da je šlo pri Konradovem, Ulrikovem in Gotfridovem očetu za Konrada I., a se zelo verjetno moti. Po njem ta podatek povzema tudi Dušan Kos. Kot rečeno, je šlo pri očetu treh omenjenih mož v resnici za Henrika I. (Gradivo IV, št. 706 (*Heinricus de sancta Margareta et filius eius Ölrucus puer de Marchpurch*), 714 (Ölrucus Stiefsun de Marchburch), 839, 845, 851, 854, 909, 927; Gradivo V, št. 52, 215, 229; Mlinarič, *Župnija sv. Janeza Krstnika*, str. 300; Lamprecht, *Izvor in razvoj*, str. 15–19; Kos, *Vitez in grad*, str. 330 (Genealoška preglednica 60: Maribor); Pirchegger, *Herrschaft Marburg*, str. 52–53 (Die Herren von Marburg (Entwurf) – genealoška preglednica)).

²⁵ Ginhart, *Die Kunstdenkmäler*, str. 491–496.

²⁶ Gradivo IV, št. 855 (V); MDC III, št. 1426 (V).

²⁷ Ginhart, *Die Kunstdenkmäler*, str. 491–496.

²⁸ UBSI, št. 712; UBSI, št. 111, 182; Gradivo V, št. 229; MDC IV/1, št. 2341, 2380, 2571, 2586, 2710.

²⁹ Gradivo V, št. 52; UBSI, št. 98, 125.

¹⁸ Rudolf II. se je bil Avstriji in Štajerski naslednje leto prisiljen odpovedati (UBSI IV, št. 605; Hoensch, *Der goldene König*, str. 119; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 81–84).

¹⁹ MDC VI, št. 207, 211–212, 249, 256–257, 259; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 101–102.

²⁰ MDC VI, št. 202, 205, 207; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 96–101; Rexroth, 2005, str. 90; Reifenscheid, *König Albrecht I.*, str. 386–387.

²¹ Kosi, *Dežela*, ki je ni bilo, str. 543–544; Kosi, *Visoki in pozni srednji vek*, str. 72 (besedilo in zemljevid).

²² Ravnikar, *Maribor v 12. stoletju*, str. 10, 24; Mlinarič, *Gospodščina Viltuš*, str. 222–223; Kos, *Vitez in grad*, str. 326–327, 389; Lamprecht, *Izvor in razvoj*, str. 11–17, 24; Lamprecht, *Vavra et al.*, *Grad Viltuš*, str. 7–12; Hauptman, *Mariborske studi-*

eni strani nas zgornja trditev ne preseneča, saj je bil Viltuš zgrajen na šentpavelski zemlji, Viltuški pa so imeli od Šentpavla tudi druge posesti. Po drugi strani bi morda pričakovali, da bodo Viltuški – glede na svoj štajerski ministerialni izvor – tega komolčarsko izkoriščali, se gibal le v vrstah Štajercev, šentpavelske zadeve pa puščali v nemar. Kot kaže, ni bilo tako, bodisi zato, ker Viltuški niso imeli moči, da bi se iztrgali šentpavelskemu vplivu, bodisi zato, ker jim je politična previdnost narekovala taktčno ravnanje z opati.

Politično delovanje Viltuških v 13. stoletju

Čeprav so bili pripadniki rodbine Viltuških v tesnem sorodu z gospodi Mariborskimi, jih v začetku 13. stoletja po politični moči še zdaleč niso dosegali. Res so predvsem stoletje kasneje tudi oni malce pridobili na moči, vendar jih lahko v začetku 13. stoletja označimo za pomembne le na lokalni ravni. Z Mariborskimi je bilo v istem času drugače, saj so se (predvsem v času Gotfrida II.) politično strmo vzpenjali in igrali pomembno vlogo na ravni celotne vojvodine.³⁰ Res je sicer, da sta se brata Albert II. in Henrik III. Viltuška leta 1259 udeležila štajerskega deželne zboru na Ptuj.³¹ Domnevati smemo, da je šlo pri tam zbranih plemičih za (zelo verjetno neprostovoljne) ogrske podpornike. Leto 1259 je bil sicer čas, ko so se nad ogrskimi silami na Štajerskem že zbirali črni oblaki,³² tako da so Ogrji z veseljem sprejeli kakršnega koli zaveznika. Na tem mestu moramo še poudariti, da ni dokaza, da bi Albert in Henrik na zboru igrala pomembnejšo vlogo, glede na njuno članstvo v štajerski deželni zvezi pa tudi ni čudno, da sta bila tam.

Na začetku stoletja so Viltuški še zelo očitno delovali pod okriljem avstrijsko-štajerskega vojvode Leopolda VI. V njem so najbrž imeli močno zaslombo proti šentpavelskemu opatu Ulriku, ki je moral biti nanje jezen zaradi (zgoraj omenjenih) po krivici pridobljenih vasi.³³ Ni rečeno, da je bila to edina točka spora med opatom in Viltuški. Marca 1203 med pričami Leopoldove listine iz Heiligenkreuza najdemo Ulrika Mariborskega.³⁴ Pri njem gre najverjetneje še za Gotfridovega brata Ulrika I. oziroma za isto osebo, ki je nekje med letoma 1193 in 1220 že imela v rokah viltuški grad. Rodbina se je na mariborski in viltuški del najbrž razdelila šele v naslednji generaciji. Ulrika I. in Gotfrida I. v Leopoldovem spremstvu naslednjič najdemo leta 1209, ko je ta v Mariboru izdajal obnovitveno listino za jurkloštrski samostan. Med pričami v tem primeru ne najdemo nikogar, ki bi se imenoval po Mariboru, brata se na-

mreč nazivata kot Viltuška.³⁵ Ulrika I. med Leopoldovimi pričami najdemo še leta 1213, tokrat spet s pridevkom »Mariborski«.³⁶ Poleg Gotfrida in Ulrika izmed Mariborskih pri Leopoldu najdemo še Riherja II.,³⁷ ki pa se nikoli ni imenoval po Viltušu.

V prvih letih vladavine Leopoldovega sina Friderika II. Babenberškega Prepirljivca (1230–1246) pripadnikov viltuške rodbine ne zasledimo v njegovi bližini. To se prvič zgodi šele leta 1240, ko se je vojvoda zadrževal v Mariboru in je vpricho tam zbrane velike množice plemičev obljubil varstvo samostanu v Garstnu. Med njimi najdemo Ulrika II. Mariborskega, torej pravzaprav le sorodnika viltuške veje rodbine (ki je bila na tej točki najbrž že razdeljena na mariborski in viltuški del).³⁸ Iz ohranjenih virov bi smeli sklepati, da se pripadniki tako viltuške kot mariborske veje v tridesetih letih 13. stoletja niso zadrževali pri novem vojvodi, ki se je s prenatrpanimi in agresivnimi potezami vedno znova zapletal v težke politične spore. Zaradi dolgotrajnega pritoževanja večjega števila knezov je cesar proti njemu začel sodni postopek. Konec junija 1236 je bil Friderik Babenberški obsojen, doletel ga je državni preklc, državni fevdi so mu bili odvzeti.³⁹ Nanj so se z vseh strani zgrnili njegovi nasprotniki, na Dunaj pa je pripotoval celo cesar. Ko se je poleti 1237 odpravil nazaj v Italijo, se je Friderik Prepirljivec lotil ponovnega osvajanja svojih dežel. Tako je nekje do druge polovice leta 1240 spet imel v rokah obe svoji vojvodini, cesar pa je bil zaradi razvoja dogodkov stisnjen v kot in je novi položaj priznal.⁴⁰

Podatkov o političnih potezih Viltuških in Mariborskih iz časa pravkar opisanih dogodkov je malo. Kot rečeno, smemo sklepati, da so se – vsaj v času njegovega državnega preklica – poskušali oddaljiti od nerazsodnega vojvode. Prav tako jih ne najdemo v izredno veliki množici plemstva, ki se je v prvi polovici leta 1237 zbrala okrog cesarja na Dunaju.⁴¹ Možno je sicer, da so tam bili, a se njihova imena niso ohranila. Konec koncev je bila tam poleg raznih naštetih plemičev še velika množica drugih Štajercev (*quam pluribus aliis de Styria*).⁴² O viltuškem obisku Dunaja na začetku leta 1237 torej ne moremo dati končnega odgovora. V četrtem in prvi polovici petega desetletja 13. stoletja po drugi strani pripadnike Viltuških in Mariborskih najdemo v listinah, ki se tičejo šentpavelskega in vetrinjskega samostana ter oglejskega patriarhata.⁴³ To takrat ni bilo nič novega, saj so Viltuški in Mariborski pričali v listinah raznih cerkvenih

³⁰ UBSt III, št. 155, 161–163, 178, 202–203, 279–280; UBSt IV, št. 8, 13, 43, 86, 94, 180, 352.

³¹ UBSt III, št. 279, 280 (*fratres de Wilthosen*).

³² Bele, Friderik V. Ptujski, str. 138–139.

³³ Gradivo IV, št. 855 (V).

³⁴ Gradivo V, št. 52.

³⁵ UBSt II, št. 98 (*fratres de Wilthusen*).

³⁶ UBSt II, št. 125.

³⁷ Gradivo IV, št. 883; Gradivo V, št. 34–35, 163.

³⁸ Gradivo V, št. 737.

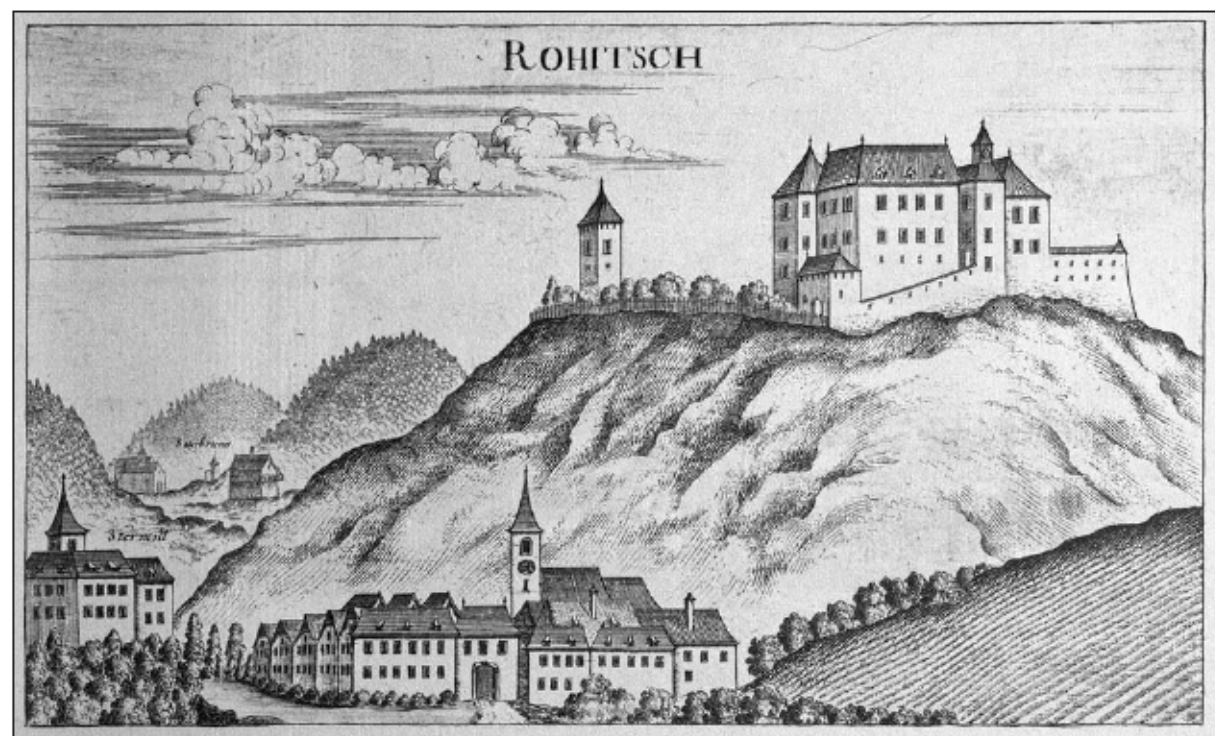
³⁹ Lechner, *Die Babenberger*, str. 30–85, 280.

⁴⁰ Dopsch, *Länder und Reich*, str. 192–194.

⁴¹ UBSt II, št. 349–350; Gradivo V, št. 666, 670; UBSt II, št. 354.

⁴² UBSt II, št. 349.

⁴³ MDC IV/1, št. 2253, 2294.

Rogatec v 17. stoletju (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681).

institucij (kot že rečeno, predvsem Šentpavla) tako pred omenjenim obdobjem kot po njem.⁴⁴

Po nasilni smrti vojvode Friderika Prepirljivca leta 1246 so se razmere na ozemlju Vzhodnih Alp mahoma spremenile. Ker je bil Friderik zadnji moški pripadnik svoje rodbine, so se nad njegove nekdanje dežele zgrnili sosede in si jih skušali na silo prisvojiti. Naenkrat ni bilo nikogar, ki bi vzdrževal mir, tako da sta posledično zavladala nered in velika stiska. Bogati so hitro obubožali, lokalni plemiči so si v več primerih začeli na silo prilastiti cerkvena posestva,⁴⁵ številne vasi so bile uničene.⁴⁶ O dejavnosti Viltuških v tem času smo prav tako razmeroma slabo poučeni, sicer pa to glede na vojne razmere v Avstriji in na Štajerskem ni presenetljivo. V spor o babenberški dediščini so se vmešali Prepirljivčeva sestra in nečakinja, stari cesar, papež Inocenc IV., ogrski kralj Bela IV. in češki kralj Otokar II. Přemysl. Vojna sreča in zavezništva so se hitro spreminjala, prav tako kot večina oseb na političnem prizorišču. Oktobra 1249 je cesar grofa

Majnharda III. Goriškega pooblastil, naj na Štajerskem in Kranjskem zapleni vso posest oglejskemu patriarhu Bertoldu Andeškemu in izvoljenemu salzburskemu nadškofu Filipu Spanheimskeemu ter jo podeli (cesarjevim) zvestim privržencem.⁴⁷

Nekateri, namreč prav gospodje Mariborski in Viltuški, so znali hitro spreminjajoče se razmere prav dobro obrniti v svojo finančno korist. Tako so nekateri štajerski plemiči poleti 1252 Filipu Spanheimskeemu (oziroma njegovemu očetu Bernhardu) pomagali v boju proti grofom Goriškim. Majnhard Goriški in njegov tast grof Albert III. Tirolski sta tedaj skušala utrditi svoje posesti na Zgornjem Koroškem. V ta namen sta se odločila napasti najprej salzbursko postojanko Sachsenburg in nato še vojvodski grad Greifenburg – edino pomembnejšo posest vojvode Bernharda Spanheimskega v tem delu Koroške. Filip, tako pripadnik spanheimske dinastije kakor tudi (le izvoljeni, a takrat kljub temu dejanski) poglavar salzburske nadškofije, je goriško-tirolsko stran presenetil in uničujoče porazil.⁴⁸ Zatem je »za pomoč na poti za obrambo koroške dežele in trdnjave Sachsenburg« (tu je očitno šlo za bojni pohod) denarno nagradil Alberta I. Viltuškega in Ulrika II. Mariborskega. Filip je svojima zaveznikoma dal (oziroma očitno le obljubil) 64 mark srebra dunajske teže. Ker pa ni imel toliko gotovine, je za izplačilo

⁴⁴ Gradivo V, št. 229; MDC IV/1, št. 2155, 2341, 2380; Gradivo VI, št. 173, 241, 256; UBSt IV, št. 4, 99.

⁴⁵ Gradivo VI, št. 244a; UBSt III, št. 147, 155; CKL, št. 28; UBSt III, št. 216; UBSt IV, št. 587; MDC V, št. 469; CKL, št. 52.

⁴⁶ Liechtenstein, *Frauendienst* II, str. 259–260, kitica 1677 (*Got müeze sin pflegen: er ist nu töt. sich huop nâch im vil grôziu nôt ze Stire und ouch ze CEsterrich. da wart mániger arm, der ê was rich. für wâr ich iu daz sagen wil: nâch im geschach unbildes vil: man raubt diu lant naht unde tac; dâ von vil dörffer wüeste lac.*); Liechtenstein, *Frauendienst*, str. 580–581, kitica 1677 ter str. 660 (Inhaltsübersicht).

⁴⁷ UBSt III, št. 57.

⁴⁸ Wagner, *Interregnum*, str. 438–439; Komac, *Kranjska*, str. 166–167; Dopsch, *Länder und Reich*, str. 206–207.

jamčil Friderik V. Ptujski, ki je zato prejel v zastavo vas Zrkovci v bližini Maribora.⁴⁹

Preden nadaljujemo s pregledom političnega udejstvovanja članov viltuške rodbine, se na kratko ustavimo pri osebnosti zgoraj omenjenega Alberta I. Viltuškega in njegovem položaju v rodbini. Sredi 13. stoletja je bil eden izmed pripadnikov rodbine Viltuških poročen z Gertrudo Rogaško, katere sestra Zofija je leta 1245 ustanovila studeniški samostan. V kontekstu ustanavljanja je nastalo več daljših listin, iz katerih je mogoče danes bolj ali manj jasno razbrati sorodstvena razmerja rogaške rodbine. Pri Gertrudinih sestrah Rikardi in Zofiji je to razmeroma lahko, medtem ko se pri osebnosti Gertrudinega moža (in očeta Alberta, Henrika, Diemute in Kunigunde) zaplete. Glede tega so tudi mnjenja preteklih raziskovalcev deljena. Ljudmil Hauptmann v delu *Mariborske studije* iz leta 1938 piše, da je bil njen mož Albert Viltuški.⁵⁰ Hans Pirchegger ima v članku »Die Herrschaft Marburg« iz leta 1952 za Gertrudinega moža Gotfrida II.,⁵¹ z njim se strinja Dušan Kos.⁵² A v tretji knjigi svojega poznejšega dela *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters* (1958) Pirchegger navaja, da je bil z Gertrudo poročen Henrik Viltuški (enako navajata Jože Mlinarič in Jože Koropec).⁵³ Istočasno Pirchegger v opombi h genealoški preglednici opozori na svoj prej omenjeni članek ter zavrne svojo prvotno trditev, da je bil Gertrudin mož Gotfrid.⁵⁴ V delu *Die Untersteiermark* (1962) Henrika Viltuškega prav tako označi za Gertrudinega moža.⁵⁵ Gotfrida (II.) lahko kot možnega Gertrudinega moža hitro izključimo, saj je bil (v istem časovnem obdobju) poročen s hčerjo Kolona Vuzeniškega.⁵⁶ Kar se tiče Henrika in Alberta, se zadeva razplete pri pregledu listine za studeniški samostan iz leta 1263, ki jo je izdala Zofija Rogaška in v kateri Henrika Viltuškega (skupaj z Otonom Kunšperškim, ki je bil mož njene sestre Rikarde) imenuje svojega svaka.⁵⁷ Albert I., ki je očitno

spadal v isto generacijo kot Gotfrid II. in Henrik II., je bil morda njun brat. Spričo pomanjkanja virov ga ne moremo natančneje opredeliti.

Po letu 1252 je pripadnikom viltuške rodbine ponovno težje slediti. Medtem je bil v središču dogajanja njihov sorodnik Ditrik, kot kaže, svak zgoraj omenjene Gertrude Rogaške. Ditrik je v tem času namreč postal krški škof. Izpostaviti je treba časovno obdobje, v katerem se je to zgodilo. Po smrti prejšnjega škofa Ulrika septembra 1253 je bil kanonik Ditrik s strani krškega kapitlja soglasno izvoljen oktobra 1253.⁵⁸ To se, glede na določila iz leta 1232,⁵⁹ ni moglo zgoditi brez privoljenja salzburskega nadškofa. V Ditrikovem primeru je šlo za izvoljenega nadškofa Filipa Spanheimskega, ki je novega škofa tudi potrdil. Na tej točki nam v oči pade dejstvo, da je šlo pri novopecenem škofu Ditriku za brata Alberta I. Viltuškega in Ulrika II. Mariborskega, ki jima je isti nadškof (Filip), kot se spomnimo, še dobro leto pred tem plačeval za pomoč pri obrambi dežele svojega očeta.⁶⁰ Očitno je torej, da so bili Mariborski in Viltuški v zgodnjih petdesetih letih 13. stoletja, ko v štajerski deželi ni bilo jasno, kdo je pravi gospodar, vojaško in politično trdno na strani koroške vojvodske rodbine, v kateri so našli pokrovitelje. Po drugi strani so Spanheimi v Mariborskih in Viltuških morali videti dobrodošlo vojaško pomoč. Viri nam ne omogočajo uvida v podrobnosti medsebojnih odnosov zgoraj omenjenih mož. Kljub temu je jasno, da so bili Mariborski in Viltuški v spanheimskih očeh dovolj dragoceni, da se jih je splačalo nagraditi ne le z denarjem, temveč tudi s škofovskim naslovom.

Po letu 1252 je pripadnikom viltuške rodbine, kot rečeno, težje slediti. Sklepamo lahko, da so se držali iste politične smeri kot škof Ditrik. Ta je bil v šestdesetih letih 13. stoletja predvsem zaveznik spanheimsko-přemyslske koalicije, zatem pa v taboru češkega kralja.⁶¹ Že omenjenega deželnega zbora na Ptuj (1259), ki sta se ga udeležila Albert II. in Henrik III. Viltuška,⁶² po mojem mnenju ne moremo imeti za dokaz njune protičeške usmerjenosti. V tistem trenutku brata pač nista imela možnosti, da bi ravnala drugače, po letu 1260 pa sta češkega kralja brez dvoma sprejela kot novega vojvodo. Po izvolitvi Rudolfa Habsburškega so se razmere ponovno zaostrele, Otokar II. Přemysl pa je svojo oblast v Vzhodnih Alpah vzdrževal s surovo vojaško silo. Škof Ditrik je februarja 1276 celo odpotoval v Prago, kjer si je od Oto-

⁴⁹ GZM I, št. 81 (*Nos Phylippus dei gratia electus ecclesie Saltzburgensis... dedimus Alberto de Wilthovsen et Vlrico filio domini Vlrici de Marchpurch puri argenti marcas LXIII ponderis Wiennensis pro auxilio nobis per eosdem ipso itinere exhibendo...*); Gradivo VI, št. 173.

⁵⁰ Hauptmann, *Mariborske studije*, str. 61–62.

⁵¹ Pirchegger, *Herrschaft Marburg*, str. 37, 46, 49, 54–55 (*Die Herren von Wildhaus – genealoška preglednica*).

⁵² Kos, *Vitez in grad*, str. 389–391.

⁵³ Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 7; Koropec, *Svet okoli Slovenske Bistrice*, str. 96.

⁵⁴ Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 3, Gonobitzer, genealoška preglednica ob koncu knjige, stran brez številčne oznake.

⁵⁵ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 25.

⁵⁶ Gradivo VI, št. 24.

⁵⁷ Za pomoč pri preučevanju problema rodbinskih povezav med Rogaškimi in Viltuški se lepo zahvaljujem dr. Alešu Mavru. UBSSt IV, št. 99 (... *ego Sophia humilis vidua Iesu Christi post mortem quondam dilecti mariti mei domini Richeri de Lunek ... et sororios meos dominum Ottonem de Chungesperh, Hainricum de Wilthösen...*); Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark* V, str. 300 (... *daß ich Sophia, demüthige Wit-*

we Jesu Christi, nach dem Tode weiland meines geliebten Gemahles Richers von Sonnek ... und durch meine Schwäger, Otto von Königsberg, Heinrich von Wildhausen...); Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 7, 21–24.

⁵⁸ MDC II, št. 615.

⁵⁹ Podrobneje o volitvah krških škofov gl.: Bele, *Posesti Krške škofije* 1, str. 568.

⁶⁰ GZM I, št. 81.

⁶¹ MDC II, št. 633, 639, 653; Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk*, str. 101–104.

⁶² UBSSt III, št. 279, 280 (*fratres de Wilthösen*).

karja dal potrditi pravice do gradu Anderburg (nad vasjo Podgrad pri Sentjurju). To je krški škof očitno napravil s figo v žepu,⁶³ saj se je zatem še istega leta pridružil habsburški strani. Kasneje svoje odločitve, kot kaže, ni več spreminjal. Umrli je sredi novembra 1278.⁶⁴ Tedaj je bila habsburška oblast nad nekdanjo babenbersko dediščino že zagotovljena, njegovim sorodnikom Mariborskim in Viltuškim pa je njihov položaj s pravočasnim prestopom na habsburško stran očitno uspelo ohraniti.⁶⁵

Glede na razpoložljive podatke Viltuškim po habsburškem prevzemu oblasti na Štajerskem ni uspelo prodreti med najvplivnejše rodbine v vojvodini. Šele konec osemdesetih let 13. stoletja najdemo Henrika IV. Viltuškega (tik ob sorodniku Ulriku IV. Mariborskem) med pričami v neki listini Ortolfa iz Grebinja.⁶⁶ Naslednja listina, v kateri najdemo brata Viltuška, ima nekoliko več teže. V njej gre za odvetniške pravice nad gornjegrajskim samostanom, za katere so se v drugi polovici osemdesetih let 13. stoletja potegovali tako grofje Vovbrški⁶⁷ kot gospodje Ptujski. Slednji so imeli odvetniške pravice na gornjegrajskih posestvih morda istočasno (namreč na drugem delu posesti) ali pa že pred Vovbrškimi. Verjetno je zaradi tega med rodbinama prihajalo do sporov in celo spopadov, saj so bili na odvetništvo vezani določeni dohodki. Leta 1288 je Friderik Ptujski Ulriku Vovbrškemu namreč moral obljubiti, da bo vojvodi Albrehtu Habsburškemu prepustil odvetništvo nad samostanom v Gornjem Gradu, vojvoda pa bo to odvetništvo predal Vovbrškemu.⁶⁸ V listini, ki je bila izdana maja 1288 na Ptuj, je pričala vrsta štajerskih in koroških odličnikov, med drugim oba brata Viltuška (*Heinrich unt Albrecht, die Wilthavser*). Najdemo ju na šestem in sedmem mestu med dvanajstimi poimensko omenjenimi pričami (poleg drugih neimenovanih).⁶⁹ Pri njiju očitno ni šlo za vzhodnoalpsko plemiško elito. Še najverjetneje sta bila pomembna le lokalno, najbrž v osrednjem in južnem delu današnje slovenske Štajerske.

Politične poteze in stanje na prelomu med 13. in 14. stoletjem

Razlog za sklepanje o nekoliko povečanem viltuškem vplivu na osrednjem in južnem slovenskem Štajerskem je v tem, da se je rodbina konec 13. stoletja začela posestno nekoliko krepiti. Že leta 1263 se

je Zofija Rogaška (z zgoraj omenjeno listino) odpovedala svojemu deležu na gradu Štatenberg, ki je bil tedaj v rokah Rogaških. Svoj delež je Zofija prepustila svojemu bratu Henriku I. Rogaškemu in njegovemu sinu Henriku II. Rogaškemu, svojim drugim dedičem ter Otonu Kunšperškemu, Henriku II. Viltušemu in vsem njihovim dedičem.⁷⁰ Iz virov ni jasno razvidno, kakšen del posesti je potem dejansko padel v roke Viltuškim, vsekakor pa so po izumrtju Rogaških pridobili ves grad. Zadnji moški pripadnik rogaške rodbine Henrik II. je konec dočkal nekje na prelomu med letoma 1299 in 1300. Štatenberg je po letu 1299 v celoti pripadel sorodnikom Viltuškim. Ti so ga zatem posedovali vse do leta 1385, ko ga je podedoval Hugo z Devina. Viltuški so s Štatenbergom razširili konjiško gospodstvo. Tega so nekje pred letom 1339 izgubili gospodje Konjiški in se bili prisiljeni preseliti na gradič Jamnik pri Zrečah, ki je bil viltuški fevd. Svoj delež konjiške posesti so leta 1312 Viltuškim prodali tudi Liechtensteinski.⁷¹ Nekje po letu 1309 so Viltuški (po izumrtju Freudenberških) pridobili še njihovo posest, deželni knez pa jim je podelil v zastavo še Marenberg.⁷² Leta 1325 je po smrti Hartnida IV. v moški liniji izumrla rodbina Wildonskih. Hartnidova posest Eibiswald (Ivnik tik nad današnjo avstrijsko-slovensko mejo) ter zemljišča okoli Cmureka in Ljutomera so pripadla Hartnidovi hčeri Neži, soprogi Alberta III. Viltuškega.⁷³ Viltuška rodbina se je na prelomu iz 13. v 14. stoletje torej znatno posestno okrepila, poleg tega pa se je eden izmed članov rodbine ponovno dokopal do funkcije krškega škofa. Ulrik III. je mesto zasedal od leta 1345 do smrti avgusta 1351.⁷⁴

Kljub naštetim uspehom viltuški politični vzpon očitno le ni potekal brez zapletov. Že leta 1299 namreč Henrika IV. Viltuškega najdemo v sporu s štajerskim vojvodo Rudolfom III. Habsburškim.⁷⁵ Šlo je za gradiščanstvo na Muti, ki je bila sicer bamberski fevd in je, kot kaže, po pravici pripadala Habsburžanu.⁷⁶ Kot dedič po Henriku iz Greifenfelsa je Henrik IV. gradiščanstvo zahteval zase, Rudolf pa je ukazal grad oblegati. Na Muti se je tedaj zbralo večje število plemičev, med drugim Henrikov sorodnik Kolon IV. Vuzeniški.⁷⁷ Slednjemu je skupaj z drugimi zbra-

⁶³ UBSt IV, str. 605; Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk*, str. 104–106.

⁶⁴ MDC V, št. 202, 219, 223, 230; Dopsch, *Länder und Reich*, str. 472.

⁶⁵ MDC V, št. 216.

⁶⁶ S to listino je Ortolf delež dediščine svoje žene Margarete prodal Kolonu Vuzeniškemu (MDC VI, št. 73; Kos, *Vitez in grad*, str. 330 (Genealoška preglednica 60: Maribor)).

⁶⁷ MDC VI, št. 16–17.

⁶⁸ Ravnikar, *Gornji Grad*, str. 63, 85, 88–89.

⁶⁹ MDC VI, št. 100 (... *unt ander biderbe leute*).

⁷⁰ UBSt IV, št. 99; Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 24.

⁷¹ RHS I, št. 367.

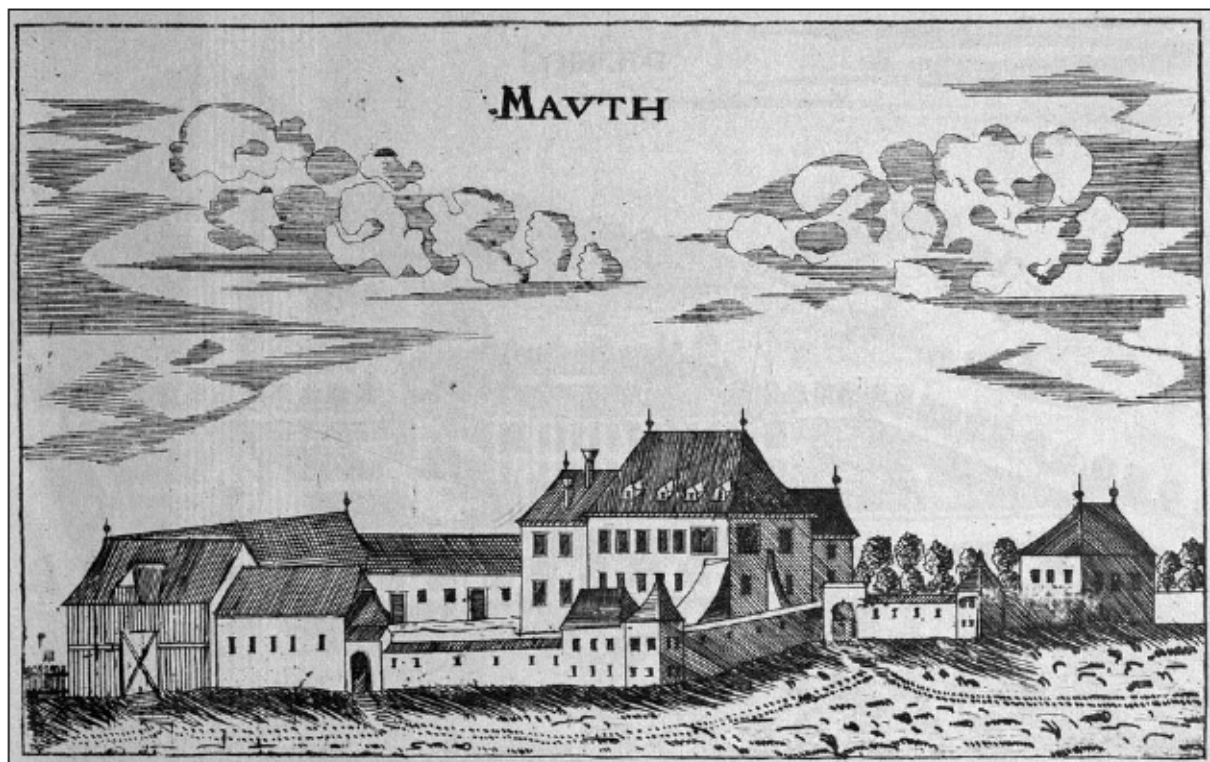
⁷² Kos, *Vitez in grad*, str. 276, 298, 379, 389.

⁷³ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 25–26.

⁷⁴ Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk*, str. 152–154.

⁷⁵ Rudolf III. je bil sin Albrehta I. Habsburškega, ki je v tistem trenutku že nosil kraljevski naslov. Spor med Viltuškim in Habsburžanom se je očitno vlekel dlje časa in se je morda razpletel šele leta 1302 (Niederstätter, *Die Österreich Herrschaft Österreich*, str. 96–107; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 166). MDC V, št. 408.

⁷⁶ Kot rečeno, sta bila Kolon IV. Vuzeniški in Henrik IV. Viltuški sorodnika. Bila sta stric in nečak, Kolonova sestra je bila namreč Henrikova mati. Prvi podatek o tem najdemo že v Avstrijski rimani kroniki Otokarja iz Geule. Drugi dokaz za to je listina iz leta 1327. Kolon IV. najdemo tedaj kot pri-

Muta v 17. stoletju (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681).

nimi plemiči – predvsem vovbrskim grofom Ulrikom II. – uspelo doseči kompromis.⁷⁸ Za svoje domnevne pravice je Henrik Viltuški dobil 200 srebrnih mark odškodnine.⁷⁹

čo v listini Alberta (III.) in Henrika (IV.) Viltuških, brata pa Kolona imenujeta svojega ujca (... *unser obaim Chol von Seldenbouen* ...). Rajmund Lamprecht v zgoraj omenjeni knjigi *Grad Viltuš* sicer navaja, da je šlo pri na Muti navzočem Kolonu Vuzeniškem za Henrikovega svaka (in ne strica). Po mojem mnenju je to pomota – Kolonova sestra (Gizela?) je sicer res bila žena Henrika Viltuškega, vendar ne tistega, ki je bil oblegan na Muti, temveč njegovega (istoimenskega) očeta. Kolonovo sestro za Henrikovo mater slednjič označuje tudi avstrijski jezikoslovec Joseph Seemüller, ki je leta 1890 (1893) pripravil kritično izdajo Avstrijske rimane kronike (Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 78838–78841, 78909–78918, MGH Dt. Chron. 5/2, str. 1035 (... *und von Seldenhoven her Kol, swie im doch tet niht wol siner swester ungemach, die man uf dem huse sach.*), 1036 (... *dō daz der Wiltbuser erkande, daz er sin müest wesen phant, swie diu koste wær genant, diu dā wurde verzert, und daz man dāfür behert in und sine muoter maniger huobe guoter, alrēst er den ernest sach, unde daz er 6 versprach des verhengte er zehant*); 1290; RHSt II, št. 1662–1663, 1845; Lamprecht et al., *Grad Viltuš*, str. 13).

78
79

MDC VI, št. 422.

Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 78707–78714, 78831–78841, 78951–78958, MGH Dt. Chron. 5/2, str. 1034 (*Mutenberc het er inne der Wiltbuser Heinrich. daz hiez darnach kurzlich der herzog vordern an in und enpót im also hin, ez wær manigem man bekant, daz diu burc gebort zuo dem lant: die sold er im wider geben.*), 1035 (*von Hiunberc kom dar graf Uolrich und sin suon; also sach man ouch tuon von Seckou bischof Uolrich und von Oufenstein den tugentlich; dem Wiltbuser gewære komen dar die Wizenekere und von Seldenhoven her Kol, swie im doch tet hint wol siner swester ungemach, die man*

Kljub temu, da so Viltuški v prvih letih 14. stoletja vedno znova pridobivali nova posestva, se na plemiški družbeni lestvici brez dvoma niso prebili na vrh, kar je iz ohranjenih virov več kot očitno. Viltuški so na območju današnje slovenske Štajerske lokalno še zmeraj igrali razmeroma pomembno vlogo – v lokalno pomembnih listinah so med pričami (ponavadi) zasedali prva mesta ali pa so te listine celo pečatili.⁸⁰ Po drugi strani jih v spremstvu štajerskih vojvod najdemo zelo redko. Z najpomembnejšimi štajerskimi plemiči se prav tako niso mogli kosati. Henrika in Albrehta Viltuška tako februarja 1312 najdemo v Gradcu, kjer pričata v dveh listinah šentpavelskega opata Verianda in avstrijsko-štajerskih vojvod Friderika in Leopolda Habsburških.⁸¹ V obeh listinah (katerih tema so sicer fevdne pravice v Marenbergu) najdemo isti seznam prič. Gre za 14 pripadnikov visoke duhovščine in plemstva Vzhodnih Alp – krški

uf dem huse sach.), 1036 (*dem herzogen geantwurt wart daz hūs Mutenberc genant; ouch muoste er zehant ane allez widerstreben zwei hundert marc silbers geben der Wiltbuser Heinrich, umb daz er sich genadiclich umb solde an nemen.*), 1290, 1432 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Kos, Vitez in grad, str. 333; Pirchegger, Untersteiermark, str. 166; Mravljak, *Vuzenica*, str. 15–16.

⁸⁰ MDC VII, št. 174, 271; MDC VIII, št. 188; RHSt I, št. 18, 110, 302, 316, 319, 435, 981, 1104; MDC VIII, št. 591, 815.

⁸¹ Pri Frideriku in Leopoldu je šlo za mlajša brata prej omenjenega (in zdaj že pokojnega) Rudolfa III. Ugibamo lahko, da brata spričo nekdanjega spora za Muto nad Viltuški nista bila ravno navdušena (Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 113, 115, 120).

in sekovski škof, ortenburški in vovbrški grofje, Žovneški, Walseejski, Stubenberški, Ptujski, Wildonski, Emmerberški in Mariborski. Povsem na zadnjem mestu najdemo (poleg drugih neimenovanih) viltuška brata Henrika IV. in Alberta III.⁸² Vse povedano sicer ne pomeni, da sta bila Henrik in Albert popolnoma brez veljave, a med najmočnejše plemiče štajerske vojvodine ju vsekakor ne moremo prištevati. Bila sta torej člana štajerske deželne zveze, kjer pa – kljub uspešnemu pridobivanju novih posestev – nista imela večje politične moči.

Zaključek

Obdobje med koncem 12. in začetkom 14. stoletja je bilo v vzhodnoalpskem prostoru politično precej turbulentno. Rodbina Babenberžanov je vse do leta 1246 imela vajeti trdno v rokah tako v Avstriji kot na Štajerskem. Že v njihovem času (predvsem ko je vladal Friderik Prepirljivec) so bili boji s knezi sosednjih pokrajin precej pogosti, kar se je še poslabšalo. Ker ni bilo splošno priznanega gospodarja, sta Avstrija in Štajerska prehajali iz rok v roke, kar se je končalo šele z letom 1278.⁸³ Pred tem je lokalno avstrijsko in štajersko plemstvo moralo nenehno preračunljivo izbirati svoje politične poteze, da ne bi zaradi napačne odločitve povzročilo svojega političnega propada. Medtem ko so bili pripadniki viltuške rodbine Mariborskih sicer člani štajerske deželne zveze, hkrati očitno niso premogli številnih gradov in drugih posesti, ki bi jim zagotavljali velik politični in vojaški vpliv.

Kot pomembnejše pripadnike rodbine lahko štejemo Alberta II., Henrika II. ter Henrika III. Ti so se v splošnem obnašali popolnoma enako kot njihovi stanovski sodobniki. Predvsem lahko rečemo, da so, če se je ponudila priložnost, prijeli za meč v upanju na finančne in politične koristi,⁸⁴ ki so se ponujale v prvih letih druge polovice 13. stoletja. V zadnji četrtini 13. in prvih letih 14. stoletja se jim je posrečilo pridobiti več novih posesti, s katerimi se je brez dvoma povečal tudi njihov politični vpliv.⁸⁵ Šlednjič so šli celo tako daleč, da so se skušali po robu postaviti samemu štajerskemu vojvodi. Politična računica se jim v tem primeru sicer ni izšla, vendar je oblegani Henrik IV. vsaj odnesel celo kožo.⁸⁶ Brez posredovanja zbranega plemstva, ki je doseglo sklenitev sporazuma, bi se spor za Muto zanj lahko katastrofalno končal.

Dedovanje rogaških, konjiških in wildonskih posesti pa ni zadostovalo, da bi rodbini uspel velik politični preboj. Noben poskus v tej smeri ni dal rezultatov. Viltuškim v prvih dveh desetletjih 14. stoletja še zmeraj ni uspelo prodreti med štajersko politično elito, čeprav so se morda na vse pretege trudili. V družbi najpomembnejših štajerskih plemičev so bili v času habsburške pridobitve Savnije še zmeraj na repu,⁸⁷ kar se v naslednjih desetletjih ni spremenilo.⁸⁸ Rodbina se je sredi 14. stoletja razdelila na konjiško in viltuško vejo. Medtem ko je bilo konjiške veje konec že pred koncem stoletja, je viltuška izumrla leta 1471.⁸⁹

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

CKL – Celjska knjiga listin I: listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341. Ur. Dušan Kos. Ljubljana, Celje: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Muzej novejšje zgodovine, 1996.

Gradivo – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV, V. Ur. Franc in Milko Kos. Ljubljana: Leonova družba, 1915, 1928.

Gradivo VI – Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1. Ur. France Baraga na podlagi gradiva Boža Otorepca. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.

GZM III – Gradivo za zgodovino Maribora III. Ur. Jože Mlinarič. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1977.

Liechtenstein, Ulrich von: *Frauendienst* (Aus dem Mittelhochdeutschen ins Neuhochdeutsche übertragen von Franz Viktor Spechtler). Klagenfurt-Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Liechtenstein, Ulrich von: Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst. *Deutsche Dichtungen des Mittelalters*, Siebenter Band, Zweiter Theil (ur. Karl Bartsch). Leipzig: F. A. Brockhaus, 1888.

MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae II, III, IV/1, IV/2. Ur. August von Jaksch. Klagenfurt: Kleinmayr, 1898, 1904, 1906; V, VI, VII, VIII. Ur. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Kleinmayr, 1956, 1958, 1961, 1963.

MDC Erg. – Monumenta historica ducatus Carinthiae. Ergänzungsheft zu Band 1–4. Ur. August von Jaksch. Klagenfurt: Kleinmayr, 1915.

Ottokars Österreichische Reimchronik, MGH Deutsche Chroniken, Fünften Bandes zweiter Theil. Ur. Joseph Seemüller. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893.

⁸² RHSt I, št. 356–357; GZM III, št. 11–12 (... *Heinr(ich) vnt Alb(recht) von Wiltbousen vnd ander frum lute genüg* ...).

⁸³ Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 103, 111, 115–117; Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk*, str. 100–105.

⁸⁴ GZM I, št. 81; Gradivo VI, št. 173.

⁸⁵ UBS IV, št. 99; RHSt I, št. 367; Kos, *Vitez in grad*, str. 276, 298, 379, 389; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 25–26.

⁸⁶ Ottokars Österreichische Reimchronik, vrstice 78707–78714, 78831–78841, 78951–78958, MGH Dt. Chron. 5/2, str. 1034–1036, 1432 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik).

⁸⁷ RHSt I, št. 356–357; GZM III, št. 11–12.

⁸⁸ MDC VII, št. 174, 271; MDC VIII, št. 188, 591, 815.

⁸⁹ Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 26, 135.

RHSt I – Regesten des Herzogtums Steiermark, Erster Band, Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 1308–1319. Ur. Hermann Weisflecker, Annelies Redik. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1976.

RHSt II – Regesten des Herzogtums Steiermark, Zweiter Band, Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 1320–1330. Ur. Reinhard Härtel, Annelies Redik. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2008.

UBSt – Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, II, III. Ur. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1875, 1879, 1903.

UBSt IV – Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Vierter Band: 1260–1276. Ur. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1975.

LITERATURA

Bele, Martin: Friderik V. Ptujski. *Kronika* 64, 2016, št. 2, str. 135–146.

Bele, Martin: Posesti Krške škofije na področju današnje slovenske Štajerske v drugi polovici 13. stoletja – 1. del. *Studia Historica Slovenica* 12, 2012, št. 2–3, str. 543–571.

Blaznik, Pavle in Darja Mihelič: *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500. Seznam oblik krajevnih imen v srednjeveških virih*. Maribor: Založba Obzorja, 1989.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, A–M*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.

Dopsch, Heinz et al.: *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*. Wien: Ueberreuter, 1999.

Dopsch, Heinz: Die steirischen Otakare. Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen. *Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer* (ur. Gerhard Pferschy). Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1980, str. 75–139.

Elster, Hanns Martin: *Heinrich der Löwe. Eine polit. Tragödie in Deutschland*. Hamburg: Hoffmann u. Campe, 1940.

Ginhart, Karl: *Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Paul im Lavanttal und seiner Filialkirchen*. Wien: Schroll Verlag, 1969.

Hauptmann, Ljudmil: *Mariborske studije* (separat). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938.

Hoensch, Jörg K.: *Prämyšl Otakar II. von Böhmen: der goldene König*. Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1989.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana: Za-

ložba ZRC, ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae, Dissertationes 5).

Koropec, Jože: Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700. *Zbornik občine Slovenska Bistrica I* (ur. Ferdo Šerbelj et al.). Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1983, str. 91–161.

Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 8, št. 2–3, str. 527–546.

Kosi, Miha: Visoki in pozni srednji vek (10.–15. stoletje). *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 59–103.

Lamprecht, Rajmund, Rajnhold Vavra in Danica Perše: *Viltuški grad: po poteh plemstva in gospode na Viltušu: pripoved o lastnikih – ustanoviteljih, delu in življenju v gradu in dvorcu Viltuš po znanstvenih in zgodovinskih zapisih ter ustnem izročilu*. Selnica ob Dravi: Turistično društvo, 2017.

Lamprecht, Rajmund: Izvor in razvoj rodbine Mariborskih. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 86, 2015, št. 2–3, str. 9–33.

Lechner, Karl: *Die Babenberger: Markgrafen und Herzöge von Österreich*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1994.

Mlinarič, Jože: Gosposčina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43, 1972, št. 2, str. 220–253.

Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan, ok. 1245–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 2005.

Mlinarič, Jože: Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru v srednjem veku. *Studia Historica Slovenica* 6, 2006, št. 2–3, str. 297–308.

Mravljak, Josip: *Vuzenica v srednjem veku*. 1. zvezek. Maribor: V samozaložbi, 1927.

Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark, Theil V*. Grätz: Damian und Sorge, 1850.

Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark, Theil VI*. Grätz: Damian und Sorge, 1859.

Niederstätter, Alois: *Österreichische Geschichte. Die Herrschaft Österreich; Fürst und Land im Spätmittelalter*. Wien: Ueberreuter, 2001.

Obersteiner, Jakob: *Die Bischöfe von Gurk: 1072–1822*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1969.

Oitzl, Gašper: Zgodovina železarstva v Vzhodnih Alpah. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 171–196.

Pirchegger, Hans: Die Herrschaft Marburg. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 43, 1952, str. 14–55.

- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gütern, Städte und Märkte*. München, Oldenbourg, 1962.
- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters*. 3. Teil. Graz: Selbstverlag der Landeskommision, 1958.
- Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2010.
- Ravnikar, Tone: *Maribor v 12. stoletju: 850 let prve omembe Maribora*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2014.
- Reifenscheid, Richard: König Albrecht I. (1298–1308). *Die Kaiser. 1200 Jahre europäische Geschichte* (ur. Gerhard Hartmann in Karl Schnith). Wiesbaden: Marix Verlag, 2006, str. 383–391.
- Rexroth, Frank: *Deutsche Geschichte im Mittelalter*. München: Verlag C. H. Beck, 2005.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji; Knj. 4, Med Solčavskim in Kobanskim: občine Mozirje, Velenje, Slovenj Gradec, Ravne, Dravograd, Radlje, Maribor-Ruše*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter: *Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodarjev Kostanjevice. Vekov tek: Kostanjevica na Krki 1252–2002: zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost: Organizacijski odbor za praznovanje 750. obletnice prve listinske omembe mesta, 2003, str. 55–73.
- Wagner, Hans: *Vom Interregnum bis Pilgrim von Puchheim (Salzburg im Spätmittelalter). Geschichte Salzburgs: Stadt und Land*, 1. Band (ur. Heinz Dopsch). Salzburg: Universitätsverlag Anton Pustet, 1983, str. 437–486.

S U M M A R Y

Viltuš (Wildhaus) branch of the Lords of Maribor (Marburg) before 1311

The contribution presents the origin, early operations, and achievements of the Viltuš (Wildhaus) family, a side branch of the Lords of Maribor (Marburg). The family existed and was politically active from the period starting at the end of the twelfth century until its extinction in the second half of the

fourteenth century. The research drew on a substantial number of primary sources, especially the Austrian Rhyme Chronicle, and a collection of documents for the history of the former Duchy of Styria. Although researchers were already familiar with the Viltuš family in the past, they usually mentioned it in passing and in connection with some broader topic, most notably the Lords of Maribor.

In the period between the end of the twelfth and early fourteenth centuries, the Eastern Alpine territory was faced with a politically volatile situation. The Babenbergs held the rein in Austria and Styria from the end of the twelfth to the mid-thirteenth century. However, with no undisputed and universally recognized master to succeed them, Austria and Styria passed between hands until 1278, when both duchies came under the Habsburg rule. In accordance with the peace treaty of 1311, the Savinja, which had hitherto been held in pledge by the Carinthian Duke Henry of Gorizia-Tyrol, was handed over to the Habsburgs and incorporated into Styria.

During the second half of the twelfth century, the Styrian branch of the Maribor family built the Viltuš Castle on what was perhaps a forcefully acquired land of the St. Paul Monastery, with which they seem to have maintained close contacts throughout the entire thirteenth century as well as the first years of the fourteenth century. The political plans of the Viltuš family did not differ considerably from those of other families occupying the territory of present-day Slovenian Styria. They exploited the rapidly changing political situation to derive as much personal gain as possible. Thus, for example, they extorted a few estates from the St. Paul Monastery and, in the early 1250s – in alliance with the elected Archbishop of Salzburg Philip – perhaps also actively interfered in noble feuds. Two members of their (extended) family were even promoted to the office of the Bishop of Gurk.

During the second half of the thirteenth and in the first years of the fourteenth century, the Viltuš family inherited vast estates from the Lords of Rogatec (Rohitsch), Konjice (Gonobitz) and Wildon. For a short period, they also came into the possession of (Bamberg's) Muta. Nevertheless, their significance never extended beyond their local environment and they were never promoted to the highest strata of Styrian nobility. The family's political activities remained confined to local events that took place in the southern part of Styria and had no influence on the developments that unfolded in other parts of the duchy.

Pečat Henrika IV. Viltuškega (ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1325 IX 14).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 308-057.85(497.451.1)"1812"

Prejeto: 10. 9. 2019

Patrizia Farinelli

izr. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za romanske jezike in književnosti, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: patrizia.farinelli@ff.uni-lj.si

Prevzeta od Zoisovega znanja in prijaznosti: Gaetano Cattaneo in Giovanni Scopoli v Ljubljani (april 1812)*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava dogodek, ki sodi v kontekst odnosov med intelektualci s kranjskega in italijanskega območja v začetku 19. stoletja. Nanaša se na kratek postanek Giovannija Scopolija mlajšega in Gaetana Cattanea, uslužbenecv Italijanskega kraljestva, v Ljubljani na potovanju po Srednji Evropi ter na njun obisk pri Žigi Zoisu 14. aprila 1812. Navedeni podatki temeljijo delno na vsebini pism (Scopolijeva pisma ženi), delno pa na potopisnem materialu, natančneje, na doslej le delno objavljenem Cattaneovem poročilu s potovanja. V njem je v dodatku navedeno poglavje, ki se nanaša na postanek v Ljubljani. Vsebina, ki smo jo želeli obdelati v članku, želi poudariti, v kolikšni meri so izobrazba in osebni vzgibi obeh popotnikov vplivali na to, kako sta doživela srečanje z ljubljanskim okoljem in baronom Zoisom.

KLJUČNE BESEDE

Gaetano Cattaneo, Giovanni Scopoli ml., Žiga Zois, potopisi, pisma, Ljubljana, Ilirske province, Licejska knjižnica.

ABSTRACT

ENTHRALLED BY ZOIS'S KNOWLEDGE AND COURTESY: CATTANEO AND SCOPOLI IN LJUBLJANA (APRIL 1812)

This article concerns an event that falls into the context of relations between intellectuals from Carniolan and Italian areas in the early nineteenth century. It relates to a brief stay made by Giovanni Scopoli Jr. and Gaetano Cattaneo, two officials from the Italian Kingdom, in Ljubljana on their journey across central Europe, as well as their visit to Sigmund Zois on 14 April 1812. The information presented is drawn partly from private correspondence (Scopoli's letters to his wife) and partly from travel writings – more specifically, Cattaneo's travel journal, which is as yet only partially published and which contains a chapter referring to their stop in Ljubljana. The article aims to highlight the extent to which the travellers' erudition and personal interests affected their encounter with the Ljubljana environment and Baron Zois.

KEY WORDS

Gaetano Cattaneo, Giovanni Scopoli Jr., Sigmund Zois, travel literature, letters, Ljubljana, Illyrian Provinces, Lyceum Library.

* Razprava je nastala v okviru bilateralnega projekta BI-FR/20-21-PROTEUS-009, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Srečanje, o katerem vemo malo

Vljudnost, kot navaja Robert Darnton, je bila za predstavnike razsvetljske misli osnovna sestavina komunikacije.¹ In zdi se, da je baron Žiga Zois spomladi 1812 Giovannija Scopolija mlajšega in Gaetana Cattanea doma sprejel prav v smislu vljudnosti ter uživanja v pogovorih. Oboje je bilo del njegove kulturne dediščine, pa tudi osebnih lastnosti, po katerih je bil znan. Popotnika sta bila namenjena v Nemčijo in na Madžarsko, na obisk pa sta prišla 14. aprila.² V Ljubljano sta prispela že prejšnji večer, potem ko sta potovala skozi Trst, a sta že naslednji dan odšla na pot v Idrijo. Po vrnitvi z obiska rudarskega mesta sta se v Ljubljani zadržala le še eno noč, preden sta 17. aprila nadaljevala pot v Gradec in naprej na Dunaj. Oba popotnika sta zapisala vtise s srečanja v Ljubljani, vendar ti zapisi v Sloveniji še niso znani. Pri njihovi predstavitvi v naslednjih vrsticah ne gre le za dopolnitev manjkajočih biografskih podrobnosti ali dodajanje ugotovitev z vidika lokalne zgodovine (Ljubljana v Ilirskih provincih), temveč za usmeritev pozornosti na pojave kulturne percepcije, tako da lahko ugotovljamo, katero znanje, osebne motivacije in ideološke perspektive so delovali pri predstavi, ki sta si jo gosta ustvarila o baronu in njegovem domačem mestu.³

Referenčni besedili omenjenega dela potovanja sta v Scopolijevem primeru pismi, poslani ženi: prvo, poslano 14. aprila iz Ljubljane, in drugo, poslano 20. aprila z Dunaja. Obe pismi najdemo v zbirki pisem, ki jih je zbral Mario Gecchele in objavil v knjigi *Laura unica amica. Mio caro Scopolio. Carteggio sentimentale-politico di un ministro napoleonico (1812)* z uvodnim esejem s Scopolijevo biografijo.⁴ V Cattaneovem primeru je referenčno besedilo poglavje o Ljubljani v njegovem potopisu *Ordine e tessitura del viaggio ongarico-germanico fatto nel 1812*.⁵ Ta potopis

je bil do zdaj objavljen le delno, ne da bi bile med drugim dodane strani z opisom obiska v Ljubljani. Zato smo ob koncu prispevka vključili prepis in prevod tega odlomka.

Več kot le uradni motivi

Potovanje, ki ga je Scopolio opravil s soglasjem generala Eugèna de Beauharnaisa preko Avstrije, Madžarske in številnih držav na nemškem območju, je uradno imelo delovni značaj, zagotovo pa je zadovoljilo tudi osebne interese. Drugače ne bi bilo mogoče razložiti postanka na območju Kranjske, v Ljubljani in Idriji. To je bila zanj priložnost, da je videl ljudi in kraje, v katerih je pred mnogo leti živel njegov oče, znameniti zdravnik in naravoslovec Giovanni Antonio Scopolio st. (1723–1788).⁶ Zlasti obisk Idrije mu je ponudil priložnost, da napiše poročilo o delovanju rudnika. Pri tem je računal, da bo to še posebej cenil notranji minister Luigi Vaccari.⁷

Giovanni (Antonio) Scopolio ml. (1774–1854)
(Girolamo Venazio: *Commemorazione di Giovanni Antonio Scopolio (1774–1854)*
(<http://www.istitutoveneto.it/flex/cm/FixedPages/Common/Search.v3.php/L/TT/s/2>)).

¹ Darnton, *L'età dell'informazione*, str. 98.

² Ni navedeno, kdo je bil še prisoten na srečanju. Druge osebe, razen Zellija in dveh baronovih nečakov, niso imenovane.

³ O obisku Idrije obeh popotnikov in o tem, kako sta o njej poročala, gl. zlasti Scopolio, *Memoria sulla miniera di mercurio in Idria*, 1812 (CS 495). Podrobnejša obravna tega dela je bila narejena za simpozij *Pokrajine na ozemlju med Vzhodnimi Alpami in Jadrantom v dialogu z drugimi kulturnimi področji (1740–1867)*, Ljubljana in Idrija, 27.–29. 3. 2019 (članek je v pripravi).

⁴ Gecchele, *Laura unica amica*. Knjiga vsebuje biografijo (Giovanni Scopolio: *Le tappe di una vita*, str. 9–71), korespondenco med Scopolijem in njegovo ženo v mesecih potovanja (Epistolario, str. 73–182) in kratek avtorjev esej (Sull'umanità infelice, str. 183–207) o Scopolijevem uradnem poročilu, ki ga je ta napisal o dobrodelnih ustanovah, obiskanih med potovanjem.

⁵ BNB, AH. XI. 6. 4. Potopis je delno objavljen v Mazzocca (*Scritti d'arte*, str. 983–989) in Arcellazzi (*Lettere*, str. 102–113). Kazalo povzetka v rokopisu sledi krajem, ki bi morali biti omenjeni v nadaljevanju dela glede na načrt potovanja, nato pa so navedeni še posamezni predmeti, obiskane ustanove in srečanja.

⁶ Scopolio ml. si je v Idriji zaman prizadeval srečati še katerega od Frankenfeldov, članov družine očetove druge žene, kot poroča materi (in očetovi tretji ženi) Carlotti Franzenan v pismu, ki ga je poslal 18. aprila 1812 (objavljeno v Gecchele, *Laura unica amica*, str. 85, op. 29).

⁷ Scopolio v pismih ženi včasih omenja poklicne težave, predvsem to, da pogosto trpi zaradi zavisti drugih.

Giovanni Scopoli (1774–1854) je že v mladosti postal sirota, nato pa je tako kot njegov oče študiral medicino. Prizadeval si je za kariero uradnika in je opravljal različne funkcije, na začetku pod avstrijsko vlado in nato v političnem kontekstu francoskega vpliva najprej na območju Verone, nato na območju Trevisa in pozneje v Dalmaciji kot tajnik tamkajšnjega guvernerja Vincenza Dandola, še kasneje pa na območju Ferrare (v okrožju Basso Po). V tistem času je bil generalni direktor javnega šolstva Italijanskega kraljestva ter generalni direktor za »tisk in knjigarne« oziroma odgovoren za cenzuro.⁸

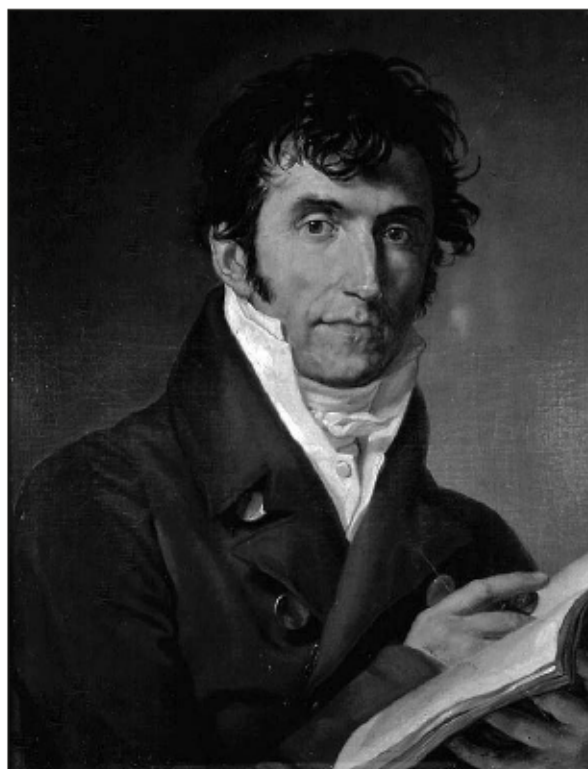
Iz Milana se je na pot po Srednji Evropi odpravil z namenom, da bi zbral novice o ustanovah v šolskem in univerzitetnem sistemu na nemškem območju ter morda pripravil nekaj predlogov, ki bi jih lahko pozneje uvedel v izobraževalni sistem svoje države. Na povratku s potovanja je sestavil podrobno poročilo o stanju šol v državah na nemškem območju, ki ga je predstavil natančno eno leto po začetku potovanja (*Relazione della visita fatta delle pubbliche scuole in più luoghi della Germania e riflessioni su quelle del Regno / Poročilo o obisku javnih šol v več krajih na Nemškem in razmislek o tistih v [It.] kraljestvu*).⁹

Scopolijevemu sopotniku Gaetanu Cattaneu (1771–1841),¹⁰ ki je bil kustos milanskega kabineta za numizmatiko in je pozneje postal njegov direktor, je potovanje omogočilo ogled pomembnih evropskih zbirk kovancev in dogovore o menjavi ali nakupu, ki bi obogatil zbirko v palači Brera. Zato je z veseljem sprejel prijateljevo vabilo, naj se mu pridruži. Pravzaprav je veliko njegovih pisem o delu, napisanih v tistih mesecih, ki so v prepisu shranjena v Uradu Numizmatičnega kabineta v Milanu (*Carteggio extra ufficio del Gabinetto numismatico*), namenjenih poročanju o poteku pogajanj. Med njimi je tudi pismo z dne 14. aprila 1812 iz Ljubljane, v katerem je Cattaneo direktorja milanske kovnice Isimbardija obvestil o dotedanjem opravljenem delu in mu nakazal potrebo po novih sredstvih za nadaljnje nakupe.¹¹ V tem uradnem pismu še nič ne pove o Ljubljani.

Cattaneo in njegovi vtisi o Ljubljani

Že v času potovanja je bil Gaetano Cattaneo močno vpet v umetniško in literarno življenje v Milanu; med drugimi so bili njegovi prijatelji slikar in umetnostni poznavalec Giuseppe Bossi, pesnik Carlo Porta ter podjetnik, bankir in zbiratelj umetnin Heinrich Mylius. Od leta 1816 je sodeloval na rednih srečanjih Portovih prijateljev, s pomočjo katerih je najbrž leta 1818 spoznal pesnika in pisatelja Alessandra Manzoni, ki ga je pozneje več let srečeval in s katerim si je pogosto dopisoval.¹² Povezan je bil tudi s številnimi evropskimi učenjaki, dejavnimi na njegovem področju preučevanja starin in numizmatike. V skoraj petih mesecih potovanja pa je imel možnost vzpostaviti še več novih stikov, med drugim tudi med Goethejem in Manzoniem, potem ko si je slednji zaman prizadeval za prvo srečanje z nemškim pesnikom v Weimarju.¹⁴

V Cattaneovem delu *Ordine e tessitura del viaggio ongarico-germanico fatto nel 1812* so podrobno pred-

Pelagi Pelagio: Gaetano Cattaneo, ok. 1810
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pelagi_Gaetano_Cattaneo.jpg).

⁸ Za njegovo biografijo glej Viviani, *Il conte Giovanni Scopoli*; Gecchele, *Laura unica amica*.

⁹ Ta zapis je bil objavljen v delu *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, 21, 1995, str. 469–583.

¹⁰ Za njegovo biografijo glej: Parise, »Cattaneo, Gaetano«; Savio in Della Ferrera, *Il poliedrico. Gaetano Cattaneo* je bil po očetovi strani starejši bratranec Carla Cattanea (1801–1869). Carlo se je ukvarjal s politično filozofijo, zagovarjal republikanski federalizem ter bil usmerjen posvetno in antiklerikalno. Sodeloval je v milanskih protihabsburških gibanjih v času liberalne vstaje leta 1848, imenovanih »Cinque giornate di Milano« (Pet milanskih dni), ter si prizadeval za kulturno preobrazbo družbe; zaslužen je tudi za ustanovitev revije *Il Politecnico* (1839).

¹¹ »Laibach, 1812 Aprile 14. Al Direttore Generale delle Monete in Milano«. *Carteggio extra ufficio del gabinetto numismatico di Brera (1805–1851)* [...], II. del, str. 226 (pismo je označeno s številko 344 v La Guardia, *Carteggio extraufficio*).

¹² Battezzati, *Ricerche*, str. I.

¹³ Cfr. Manzoni, *Carteggi letterari*.

¹⁴ To navaja pismo v francoščini z dne 18. julija 1812, ki ga je Cattaneo iz Weimarja pisal Goetheju in mu predlagal sestanek. Cattaneo ga je naslovil s svojim znanim izrazom »plus profonde veneration« (*Carteggio extra ufficio* [...], II. del, str. 239).

stavljeni prvi deli poti, vključno s tistimi v Ljubljani in Idriji, vendar pa se natančnejši opisi že po nekaj straneh prekinejo z opisi bivanja na Dunaju. O nekaterih naslednjih delih poti so se ohranile posamezne risbe kovancev in starin.¹⁵ Besedilo je napisano kot lahkotna proza s skrbno izbranim besediščem in zgradbo stavkov. Zasnovano je tako, kot da bi imel avtor v mislih poznejšo objavo, vključno z indeksom etap in predgovorom. Da ne gre le za preproste opombe, sestavljene na hitro in zgolj z namenom, da bi zabeležil osebne spomine, je mogoče med drugim sklepati tudi iz skrbno napisanega besedila. Povsem drugačen je njegov slog, ko piše prijateljem, saj je takrat njegov ton bolj sproščen in včasih celo šaliv, kar je razvidno iz pisem, ki jih je izmenjal z milansko skupino »la cameretta«, še posebej s Portom.¹⁶

Cattaneo je drugače kot Scopoli opisoval tisto, kar ga je pritegnilo z vidika urbanizma in arhitekture mest, ki jih je prepotoval, in pri tem pokazal, da je poznavalec likovne umetnosti. V času študija je obiskal Akademijo za likovno umetnost v Milanu in se zaradi študijskih razlogov zadrževal tudi v Rimu, preden se je posvetil svoji milanski karieri oblikovalca medalj in kovancev, med katero se je s soglasjem ministra za finance zapisal ustvarjanju zbirke starodavnih kovancev. Kasneje je kljub uradnim obveznostim pri delu v Numizmatičnem kabinetu več let (od leta 1816) delal pri projektu *O zgodovini likovne umetnosti v Lombardiji in na sosednjih ozemljih*, s katerim je nekaj let prej začel njegov prijatelj Bossi, ter zbral veliko gradiva, vendar je delo ostalo nedokončano.¹⁷ Nič nenavadnega torej ni, da je v svoj popotni dnevnik zapisal več estetskih komentarjev. Dodal je tudi nekaj vtisov o Ljubljani, vendar z ne preveč prijaznimi izrazi. Tako opaza, da mesto kljub vsem ustanovam, ki jih po navadi najdemo v upravnih središčih, še nima mestnega profila, kot bi ga pričakovali od glavnega mesta regije. Da bi to izrazil, poišče celo vrsto blagih izrazov (litot), kot da bi želel prikriti oceno, ki pa kljub vsemu ostaja negativna: »Temu ne velikemu ne bogatemu ne lepemu mestu, ki leži ob majhni reki, po kateri je dobilo ime, je moral zaradi njegovega zemljepisnega položaja Trst prepustiti primat v novi ozemeljski ureditvi pod oblastjo Ilirskih provinc [...]«.¹⁸

Pozitivno ga je z arhitekturnega vidika presenčila le stavba liceja, očitno zaradi linearnega klasicističnega sloga (prenovo zgradbe je izvedel ljubljanski

inženir Jožef Marija Schemerl pl. Leythenbach, nekdanji študent Gabrijela Gruberja).¹⁹ Nekaj pozitivnih besed Cattaneo najde tudi za dobro uveljavljeno licejsko knjižnico: »Že sem videl nastajanje bogate knjižnice v korist učenjakom, ki bo, tako je verjeti, posedovala vedno več koristnih knjig.«²⁰ Licej se mu zdi toliko pomembnejši, »ker je v deželi, ki ni velika in še ni prav preveč civilizirana«. Izraz, uporabljen v tem kontekstu, je zelo oster in precej neprimeren, vendar je jasno, da v njem odzvanja ideja poznega 18. oziroma zgodnjega 19. stoletja o civilizaciji, ki napredek razume »kot sposobnost ustvarjanja bogastva in sredstev za preživljanje [...] ter tudi kot sposobnost pri napredovanju znanja [...]«.²¹ Ob tem je morda koristno spomniti, kar je poudaril Starobinski, da je izraz *civilization* v drugi polovici 18. stoletja izgubil juridično konotacijo in prevzel moralni pomen, tako da se je uveljavil kot diskriminatorno merilo za razlikovanje med bolj in manj razvitimi družbami.²² Uporaba izraza kljub temu ostaja dvoumna, saj obenem nakazuje tako proces izboljšav kot doseženo stanje; drugi del pomeni, da so imele različne družbe podoben vrhunec v svojem razvoju, kar govori o množici civilizacij.

V opisu Ljubljane, ki je predstavljen v Cattaneo-ovem poročilu, je treba poleg ideje o napredku razumeti tudi estetsko izobraženost avtorja in ga ocenjevati glede na to, kaj je opazoval v drugih mestih, ki jih je obiskal med potovanjem. V njegovih ocenah se v resnici odraža izrazito klasicistični okus, zaradi katerega nič bolj naklonjeno ne oceni graške arhitekture, čeprav v prestolnici Štajerske vidi »bogato mesto«. Tako zapiše: »To je bilo prvo mesto, kjer se je italijansko oko znašlo gnusno prizadeto zaradi izkrivljanja dobrega okusa v smislu sloga, tako glede arhitekturnih linij kot tudi glede dekorativnih predmetov [...]«.²³ Stroge sodbe je imel pozneje tudi o nekaterih umetniških delavnicah, ki jih je videl na Dunaju ob obisku tovarne porcelana. Tudi v tem primeru vse, kar pretirava z ornamentacijo, šteje za odmik od kriterijev lepote ter vztraja pri grški in rimski klasični umetnosti kot referenčnem merilu. In ne le to: Cattaneo trdi, da je glede okusa umetnost, ustvarjena v Italiji, boljše od tiste v severni Evropi. »Na nemških tleh se še vedno s težavo širijo in uveljavljajo zdrava načela lepote in tista težnja po arhitekturni preprostosti, ki se že več let širi po vsej Evropi. Težavo je zelo težko razrešiti; razen če je ne pripišemo značaju

¹⁵ La Guardia v tem poročilu omenja potovanje, vendar le manjšo pozornost posveti sestankom, ki jih je organiziral Cattaneo s strokovnjaki za numizmatiko, s katerimi se je srečal med potovanjem, in opisu ogledanih predmetov (La Guardia, *Il viaggio europeo*, str. 83–95).

¹⁶ Glej Isella (ur.), *Le lettere*.

¹⁷ To delo je ob upoštevanju številnih pisem, ki ga omenjajo, natančno preučila Chiara Battezzati; poleg magistrskega dela (Battezzati, *Ricerche*) glej tudi Battezzati, »Avec toute l'ardeur«, str. 173–193 in Battezzati, *Liberale visto*, str. 21–33.

¹⁸ Cattaneo, *Ordine e tessitura* [...], BNB, AH. XI. 6. 4.

¹⁹ Schemerl je »adaptiral nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan za šolske in knjižnične namene [...]«. Slednja stavba je bila do potresa 1895 oz. do porušitve (1902) ena najizrazitejših klasicističnih arhitektur v Ljubljani (Stelc in Gspan, Schemerl von Leythenbach).

²⁰ Cattaneo, *Ordine e tessitura* [...], BNB, AH. XI. 6. 4.

²¹ »[...] sia sotto il profilo della capacità di produrre ricchezza e mezzi di sostentamento [...] sia sotto il profilo dei progressi del sapere [...]«. Prosperi, *Civiltà e civilizzazione*.

²² Starobinski, *Le mot*, str. 20–21.

²³ Cattaneo, *Ordine e tessitura* [...], BNB, AH. XI. 6. 4.

resnične nemške trdoživosti, ki je izrazitejša bolj kot katera koli druga.²⁴

Če po eni strani odločni ton, v katerem so sode izražene, kaže, da je Cattaneo še vedno nagnjen k sprejemanju togih, predkantovskih estetskih stališč (zaradi česar kot manj vredno ocenjuje vse, kar ne ustreza zgoraj navedenim lepim merilom), lahko po drugi strani iz več zapisov v njegovem dnevniku razberemo, da se tako kot večina drugih učenjakov svoje generacije ne umika pred očaranostjo nad vsem, kar je moderno: tako bo tudi v Idriji pokazal veliko zanimanje za industrijsko tehnologijo ter na Dunaju občudoval oblike uporabne umetnosti in predvsem odlično mojstrstvo oblikovanja vsakdanjih predmetov. To stališče je zanimivo, saj kaže na nov pristop k umetniškemu ustvarjanju.

Ko strne oceno svojega bivanja v Ljubljani, je Cattaneo veliko bolj kot nad mestnim tkivom središča Kranjske navdušen nad baronom Žigo Zoisom. Vztrajno poudarja, kako prijazna oseba je baron, in dodaja, da je »gospod baron Sigismund Zois v izobraženi Evropi poznan po svojem izjemno širokem poznavanju fizike ter še posebej geologije in metalurgije«. Ceni njegovo uglednost in dejstvo, da »zna [...] napolniti dušo s poučno konverzacijo«. Prav tako zapiše, da je »med dolgim druženjem«, ki sta ga s Scopolijem imela z njim, »uporabljal naš italijanski jezik, ki ga govori izjemno tekoče, z duhovitim besedjem ter milino izgovorjave«. V kratki opombi ne pozabi omeniti, da je imel baron v svoji hiši tudi dve človeški ribici, zaradi katerih je bilo prav o Zoisu (v zvezi z njegovo vlogo pri spodbujanju raziskav teh dvoživk) govora že nekaj prej v članku v reviji *Philosophical transactions*.²⁵ Cattaneo ne omenja avtorja prispevka in okleva pri zapisovanju naslova revije: torej lahko domnevamo, da je za to izvedel šele med srečanjem in zanj prej še ni slišal. Nenavadno je, da v tem kontekstu Zoisove knjižnice sploh ne omenja. Tudi sam je bil bibliofil in po njegovi zaslugi je bila ustanovljena bogata knjižnica milanskega numizmatičnega kabineta, ki je pozneje prešla v Braidense.²⁶ Posebej pa poudari, da je Zois njemu in njegovemu prijatelju pokazal »svoje mineraloške zaklade«, in z obžalovanjem priznava, da ni imel dovolj znanja, da bi jih lahko občudoval, kot bi bilo treba, za razliko od sopotnika, ki je to področje bolje poznal. Dodaja, da bi lahko ogled »zelo svojevrstnih« delcev rudnin iz Bleiberga in Idrije še bolj spodbudil k nadaljevanju poti v Idrijo. Očitno pa je, da je bil obisk rudarskega

središča že načrtovan, glede na to, da sta za to že dobila dovoljenje francoskega konzula v Trstu.

Laskavi spomini na očeta: Scopoli jr. v Zoisovem salonu

Očaranost nad Zoisovim likom je s Cattaneom delil tudi njegov sopotnik. Tako Scopoli v pismih ženi poudarja, da je zelo navdušen nad baronovo osebnostjo in da mu je žal zaradi njegovega zdravstvenega stanja. Tako kot v drugih primerih je tudi v tej korespondenci in v uradnih poročilih mogoče zaznati živahno radovednost in zanimanje, s katerim je Scopoli opazoval ljudi, ki jih je srečal na poti, pa tudi kraje in ustanove, ki jih je obiskal. V tem primeru pa je pisal kot mož in ljubeči oče, ki med poročanjem o vtisih z obiskov in srečanj sprašuje tudi o življenju svojih bližnjih, pošilja nasvete in priznava, da mu je neprijetno, ker potovanje traja dlje, kot je bilo predvideno. Z ženo (Lauro Mosconi) vzdržujeta sproščen in zaupen dialog. Njegovo pripovedovanje o vsem, kar se mu je pravkar zgodilo na potovanju, je polno neposrednosti in iskrenosti. Zaznati je mogoče tako trenutke dolgčasa kot resničnega navdušenja. Med pismi, ki govorijo o pravem navdušenju, je tisto, ki poroča o njegovem obisku dunajskega naravoslovnega kabineta, in tisto, v katerem pripoveduje o dnevu, ki ga je preživel v salzburških solinah v družbi Georga von Reichenbacha. Občudoval je njegove stroje, zasnovane za dviganje vodne gladine. Scopoli se v potopisnih pismih pogosto ustavi pri opisih srečanj z osebami in vtisih, ki so jih naredile nanj. Tako v tistih, ki govorijo o njegovem postanku v prestolnici Ilirskih provinc, ne omenja vtisov o mestu, zato pa z navdušenjem poroča o srečanju svojega prijatelja Raffaeleja z Zellijem in Zoisom. V pismu, ki ga piše iz Ljubljane, je precej sintetičen, z nekaj dodatnimi podrobnostmi pa je napisal naslednje z Dunaja. Iz tega, kar poroča, postane jasno, da ga je prav Zelli predstavil baronu. Naj omenimo, da je Scopoli Zellija poznal že iz časa, ko je bil zaposlen v Zadru,²⁷ in da sta kasneje ostala v stiku, kot dokazujejo tudi štiri Zellijeva pisma Scopoliju.²⁸

Pri Zoisu Scopoli najprej pohvali prijaznost in skromnost ter poudari, kako »cenjen človek« je. Omeni »zelo bogat rudniški kabinet« in trdi, da bi mu obisk lahko ponudil »priložnost za študij«. Predvsem pa je bil prijetno presenečen nad tem, da je Zois poznal njegovega očeta in da je o njem govoril zelo pohvalno. Zelo je bil zadovoljen tudi z dvema izvodom očetovih del: z baronovim posredovanjem

²⁴ Cattaneo, *Ordine e tessitura* [...], BNB, AH. XI. 6. 4. Odlo-mek je objavljen tudi v Mazzocca (ur.), *Scritti d'arte*, str. 986.

²⁵ Nanaša se na članek Karla Franza Antona viteza Schreibersa, ravnatelja Dunajske zbirke naravne zgodovine (*Naturalien-kabinetten*), s katerim si je Zois dopisoval.

²⁶ »[...] leta 1864 je bilo približno petnajst tisoč knjig iz te knjižnice preseljenih v knjižnico Braidense« (Panza (ur.), Gaetano Cattaneo, str. 154).

²⁷ Do konca junija 1806 je bil Scopoli približno leto dni v Zadru kot generalni sekretar Vincenza Dandola, za katerega je pripravil poročilo *Rapporto al Provveditore Generale per la Dalmazia con dati statistici, proposte [...] per il governo della Dalmazia* (BCVR, CS 499).

²⁸ BCVR, CS 484, fasc. Zelli R. Takoj po odobritvi objave nameravamo objaviti ta štiri Zellijeva pisma.

mu ju je podaril neki profesor, ki pa ni natančneje imenovan. Predvidevamo, da je bil to Franc Hladnik (1773–1844) iz Idrije, saj ga Scopoli nekoliko kasneje omenja v enem od zapiskov.²⁹ Hladnik je bil takrat profesor botanike in naravoslovja na ljubljanskih Centralnih šolah. Naslovov knjig Scopoli ne navaja; verjetno pa ni šlo za delo o rudniku živega srebra in rudarskih boleznih (*De Hydrargyro Idriensi Tentamina*), ker ga je pozneje bral šele v dunajski javni knjižnici (potreboval ga je, kot posebej navaja, za dokončanje svojega poročila o rudniku). Zatem v pismu ženo prosi, naj kupi izvod pri svojem knjigarnarju in prijatelju.³⁰ Iz tega lahko sklepamo, da je vsaj delno poznal vsebino, s katero se je v študijah ukvarjal njegov oče. Srečanje, pravi, mu je ponudilo dodatne informacije.

Zaključek

Očitno je, da je bil osrednji dogodek postanka obeh potnikov v Ljubljani prav srečanje z Žigo Zoisom. Njuna pričevanja potrjujejo veliko občudovanje, ki ga je ta znal vzbuditi s svojo prijaznostjo in znanjem. Njuni vtisi so v veliki meri poenoteni, obenem pa razkrivajo njune osebnosti z različnim kulturnim ozadjem in motivacijo. Pri Scopoliju je mogoče zaznati ponos, saj se je zavedal, da je njegov oče v teh krajih opravil pomembne raziskave in da je bilo bivanje na Kranjskem zanj pomembno življenjsko obdobje. Ni naključje, da v pismu ženi prizna, da je tam njegov oče napisal »svoja najboljša dela«. Potovanje je torej zanj deloma pot po očetovih stopinjah ter sledenje svojemu otroštvu in mladosti; ob tej priložnosti je ponovno videl tudi Bansko Štiavnico (Schemnitz). Tam se je rodil in tam je njegov oče nekaj let delal po obdobju na Kranjskem. Prav tako je prvič po svoji mladosti spet videl Dunaj (tam je bival v letih 1794 in 1795). Zanj je bilo torej to potovanje tudi obujanje družinskih in osebnih spominov – zato je mogoče razumeti čustva ob srečanju s Zoisom – ter obenem priložnost, da se je pomeril z očetom, čeprav na drugem področju, torej na socialno-ekonomskem in pedagoškem. Na izkušnjah s potovanja po Evropi je temeljilo njegovo dolgo poročilo o šolskem sistemu obiskanih držav, pa tudi krajša poročila o idrijskem rudniku ter dobrodelnih ustanovah v Avstriji in nemških državah. Treba je omeniti, da je Scopoli, tudi ko je bil že odpuščen iz javnih funkcij, zaradi lastnega interesa nadaljeval socio-ekonomske raz-

iskave v okviru Veronske akademije za kmetijstvo, trgovino in umetnost ter drugih akademij. Zois mu je pomagal najti podrobnosti, s katerimi je lahko sestavil sliko družinskih spominov, vendar si ni težko predstavljati, da so ga zunaj okvira zanimanja za biografske podatke zanimali tudi znanstveni pogovori z baronom. Domnevamo, da jim je sledil z enako radovednostjo, kot je mogoče razumeti iz opisov pojavov v krajih, ki jih je obiskal, ne glede na to, ali je šlo za pojave ekonomske, sociološke, pedagoške ali tehnološke narave; ni torej po naključju zapisal, da mu je ogled Zoisove rudarske zbirke ponudil »priložnost za študij«. Takšnega mnenja najbrž ne bi mogli pričakovati od običajnega uradnika.

Tudi Cattaneo je bil očaran tako nad baronovo osebnostjo in učenostjo ter nad njegovim odzivom na evropsko dogajanje, ki ga je spoznal, vendar je očitno, da je njegov način presoje oseb s takratnega srečanja bolj formalen. Vsekakor prepozna, da je bil pogovor z Zoisom posebno zanimiv. To stališče pojasni v uvodnem delu svojih potopisnih zapiskov, v katerem navaja, da je tudi tam, kjer se ni imel priložnosti ukvarjati z numizmatiko, skušal izkoristiti vse, kar bi lahko obogatilo njegovo znanje. Če je bilo torej za oba uradnika to potovanje deloma službena obveznost in deloma priložnost, da bi zadovoljila željo po poglobitvi vedenja (in za Scopolija poleg tega še priložnost, da bi izvedel kaj več o očetovi preteklosti), sta v Zoisovi dnevni sobi najbrž oba našla priložnost za potešitev žeje po znanju.

PRILOGE³¹

A) Cattaneo, Gaetano: Laybach. *Ordine e tessitura del viaggio ongarico-germanico fatto nel 1812*, BNB, mn. AH. XI. 6. 4, str. 11–12 (številčenje s peresom, na sredini zgoraj) = ki ustrezajo str. 24–25 (naknadno številčenje s strani arhiva, s svinčnikom, desno zgoraj).

Laybach

«[...] A questa non grande, non ricca, e non bella città, situata sul piccolo fiume che le diede il nome, per la sua geografica posizione, dovette cedere il primato Trieste nella nuova territoriale sistemazione del governo delle Provincie Illiriche, qui pertanto si ritrovano quei pubblici stabilimenti che per ordinario fondare sogliono nelle centrali città. Fra questi il solo degno di qualche riguardo, e perché nascente, e perché di un paese né molto esteso, né ancora gran fatto civilizzato è il Liceo diretto³² dalle cure del prof. Zelli, degno Direttore della Pubblica Istruzione in queste Provincie. Già ho veduto radunarsi in vantaggio degli studiosi una copiosa Biblioteca che aumenterà,

²⁹ Na zadnji strani lista (na Dunaju 26.–28. april), ki vsebuje kopije treh osnutkov pism in seznam beležk, je zapisano: »Libro a Hladnik verso lavori sulla miniera« (BCVR, CS 480 (fasc. *Minute di lettere*)).

³⁰ »Di a Stella che cerchi a Venezia l'opera seguente: G. A. Scopoli de hydrargyro [sic] Idriensi tentamina / Venetiis ex Typographia Radiciaria 1761« (Scopoli in Mosconi, *Epistolario*, v: Gecchele, *Laura unica amica*, str. 95 (pismo z dne 25. aprila)).

³¹ Prevod prilog: dr. Kristina Lazar; prevod članka: Stane Mažgon.

³² Glej op. 33.

deve credersi, sempre più, di opere utili. Ma quello che in Lubiana ci ha sommamente soddisfatto e vivamente interessato fu il Sig. Bar. Sigismondo Zois, cognito nella colta Europa per le sue estesissime cognizioni nelle scienze fisiche, e particolarmente nella geologia e metallurgia. Le sue lusinghevoli maniere e la bontà con la quale egli sa condire l'anima ad un tempo d'istruttiva sua conversazione fanno ad altrui sentire con forza viemaggiore lo stato affatto compassionevole a cui lo ha ridotto una pertinace e terribile podagra, che per avergli contratto gli arti inferiori lo costringe a carreggiarsi da sé medesimo sopra una mobile seggiola nell'ampio suo appartamento. Un lungo intrattenimento ch'ebbimo la fortuna di avere seco lui e nel quale egli fece uso del linguaggio nostro Italiano, ch'egli parla speditissimamente con lepore di vocaboli e dolcezza somma di pronunzia [sic], ci pose al fatto delle produzioni naturali più importanti del suolo della Carniola, non solo ma benanche della vicina Stiria e della Carinzia. Quindi con gentile [cortesia?] ci fece mostra dei suoi tesori mineralogici nei quali io non potei che molto fievolemente afferrare ed ammirare quantunque io mi fossi alquanto diletato nei frequenti viaggi da me intrapresi per le Alpi Elvetiche, e per quelle della Savoia, nonché per tutto l'Appennino, da Monti Liguri fino della punta della Calabria ed ultima parte eziandio della Sicilia. Ma se i debili miei studi mineralogici non ponevanmi in grado di gustare appieno le novità di tal genere che il cortese Barone ci andava ponendo sottocchio, così non fu del mio distinto Compagno non solo per genio, ma per eredità puranco aveva egli coltivato questa scienza che pur debbe ne' suoi primordi, all'illustre suoi genitore. (N.B. Si deve qui far cenno de' suoi due Protei, constatando su di ciò quello che ve n'è detto nella [...] Philosophical [Philosophical Transactions], ove si parla molto di Zois). Quivi pertanto vedemmo una copia di pezzi singolarissimi, di ogni metallica combinazione della miniera di piombo di Bleiberg in Carinzia, e quivi pure la scelta serie di pezzi della Miniera di mercurio di Idria c'invogliò entrambi ardentemente di visitarne la fonte medesima, cioè che non mancammo di porre ad effetto subito il giorno appresso muniti della [...] del Signor Séguier, console francese a Trieste, da lui stesso offertaci pel Signor Gallois, Direttore di quella Miniera. Infatti partimmo la mattina del giorno [15] di aprile da Laybach in compagnia del Sig. Zelli e ribattendo la strada da noi antecedentemente percorsa fino a Ober Laybach, ossia Lubiana superiore situata lungi dalla città di tal nome il tratto di una posta. Volgemmo a destra per una strada ben costrutta e comoda; dopo aver varcato per ben tre ore e mezzo non iscoscese montagne scoprimmo dall'altro il paese d'Idria composto di un aggregato di semi-sparse abitazioni, parte collocate nel fondo di una spaziosa, ma cupa valle, e parte sul pendio delle montagne, che formano per servirmi della frase petrarchesca *l'Idriaca chiostrea*.«

Ljubljana

»Temu ne velikemu ne bogatemu ne lepemu mestu, ki leži ob majhni reki, po kateri je dobilo ime, je moral zaradi njegovega zemljepisnega položaja Trst prepustiti primat v novi ozemeljski ureditvi pod oblastjo Ilirskih provinc, zato so tu tiste javne ustanove, ki se običajno pojavljajo v glavnih mestih. Med njimi je edini vreden pozornosti, ker je nastal na novo in ker je v deželi, ki ni niti prav velika niti še ne prav preveč civilizirana, Licej, ki ga vodi³³ prof. Zelli, spoštovani inšpektor javnega pouka v teh provincah. Že sem videl nastajanje bogate knjižnice v korist učenjakom, ki bo, tako je verjeti, posedovala vedno več koristnih knjig. Toda to, kar naju je v Ljubljani kar najbolj zadovoljilo in živo zanimalo, je bil gospod baron Sigismund Zois, v izobraženi Evropi poznan po svojem izjemno širokem poznavanju fizike ter še posebej geologije in metalurgije. Zaradi njegovih las-kavih manir in ljubeznivosti, s katero zna istočasno napolniti dušo s poučno konverzacijo, vsakdo še bolj začuti zares usmiljenja vredno stanje, v katero ga je pahnil vztrajen in grozen protin, ki mu je ohromil spodnje okončine in ga prisilil, da se prevaža v mobilnem sedelu po svojem prostornem stanovanju. V času dolgega druženja, pri čemer sva bila srečna, da sva ga imela z njim, med katerim je uporabljal naš italijanski jezik, ki ga govori izjemno tekoče, z duhovitim besedjem ter milino izgovorjave, naju je seznanil s pridobivanjem najpomembnejših naravnih bogastev na kranjskih tleh, pa tudi na bližnjem Štajerskem in Koroškem. S prijazno ljubeznivostjo nama je torej pokazal svoje mineraloške zaklade, ki jih nisem mogel drugega kot komajda doumeti in občudovati, čeravno sem se s tem nekoliko ukvarjal na pogostih potovanjih po švicarskih in savojskih Alpah, pa tudi po celotnem Apeninskem polotoku, od ligurskega gorovja do konca Kalabrije in celo do Sicilije. Toda če mi moje šibko mineraloško znanje ni omogočalo, da bi polno užival novosti s tega področja, ki nam jih je ljubeznivi baron dajal na ogled, pa ni bilo tako z mojim odličnim sopotnikom,³⁴ ki je ne samo zaradi talenta, ampak tudi iz dednih razlogov gojil to znanost, ki jo v njenih začetkih dolguje svojemu slavnemu očetu. (N. B. Na tem mestu je treba omeniti njegova dva *proteusa*, ugotavljajoč, kar je povedano v [...] Philosophical³⁵ [Philosophical Transactions], kjer se veliko govori o Zoisu.) Tam sva

³³ Nad besedo »voden« je avtor s peresom – toda napačno – napisal »(ustanovljen)«.

³⁴ Gre za Giovannija Scopolija ml., ob tej priložnosti njegovega sopotnika na potovanju.

³⁵ V besedilu je izraz, ki stoji pred pridevnikom »Philosophical«, težko berljiv; avtor se očitno navezuje na *Philosophical Transactions*, kjer v številki 91 (1801) dunajski naravoslovec Karl Franz Anton vitez Schreibers navaja Zoisova opažanja o človeški ribici (*proteus anguinus*). O bibliografskih podatkih v zvezi s Schreibersovim besedilom gl. geslo *Deutsche Biographie*, URL: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz38663.html> (nazadnje ogledano 28. 2. 2019).

zato videla obilje edinstvenih kosov, vseh kovinskih kombinacij, iz rudnika svinca Bleiberg na Koroškem in celo izbrano serijo³⁶ kosov iz rudnika živega srebra v Idriji, ki je v obeh vzbudila gorečo željo po obisku vira samega, zato se nisva obotavljala in sva se takoj naslednji dan odpravila, opremljena z [...] ³⁷ gospoda Séguierja, francoskega konzula v Trstu, ki nama jo je sam ponudil za gospoda Galloisa, direktorja tega rudnika. Odpotovala sva³⁸ torej zjutraj dne [15.] aprila iz Ljubljane v spremstvu gospoda Zelli, ³⁹ zopet po isti cesti, po kateri sva bila predhodno prišla, vse do Vrhniko oziroma Gornje Ljubljane, ki leži na razdalji ene postaje s kočijo iz mesta s tem imenom. Zavili smo desno na dobro zgrajeno in udobno cesto; potem ko smo več kot tri ure prečkali ne preveč strme hribe, smo z višine zagledali vas Idrija, sestavljeno iz skupka napol razpršenih hiš, deloma postavljenih na dnu široke, toda mračne doline in deloma na pobočje gorā, ki oblikujejo, če uporabim Petrarkov izraz, *Idrijski venec*.

B 1) Scopoli, Giovanni – Mosconi, Laura: Epistolario, v: Gecchele, Mario: *Laura unica amica. Mio caro Scopolio. Carteggio sentimentale-politico di un Ministro napoleonico* (1812). Verona: Mazziana, 2004 (str. 73–182), str. 84–85 (odlomek pisma ženi).

Laybach, 14 aprile 1812

»[...] Ho trovato qui di che pascere la mia curiosità mineralogica, e il sig. barone de' Zois al quale Zelli mi ha presentato possedendo un ricchissimo gabinetto di miniera mi ha offerto un'occasione di studio. Questo degno Signore, che per sua sventura è confinato dalla podagra su di una sedia a ruote, ha conosciuto personalmente mio Padre, e me ne fece l'elogio in modo per me sommamente lusinghiero. Sai che mio Padre fu medico in Idria e ivi compose le migliori sue opere, or vedi che tali opere ne ho trovato una d'edizione a me ignota, e con una nota autografa, più un'altra che non ho nella mia collezione, e che mi è assai cara. Entrambe mi sono cedute da un professore, al quale io procurerò altri libri e devo al Barone in gran parte questa cessione preziosa.«

Ljubljana, 14. april 1812

»[...] tukaj sem našel marsikaj, na čemer lahko pasem svojo mineraloško radovednost, in gospod baron Zois, kateremu me je predstavil Zelli, mi je

ponudil možnost preučevanja svoje zelo bogate rudninske zbirke. Ta hvalevredni gospod, ki je na svojo nesrečo zaradi putike obsojen na stol s kolesi, je osebno poznal mojega očeta in mi je hvalo o njem izrekel na izjemno laskav način. Veš, da je bil moj oče zdravnik v Idriji in da je tam napisal svoja najboljša dela, sedaj pa, vidiš, sem izmed teh del našel eno, ki je meni neznane izdaje, ter z lastnoročno opombo; poleg tega pa še eno, ki je nimam v svoji zbirki in ki mi je precej pri srcu. Obe mi je odstopil neki profesor, kateremu bom jaz priskrbel druge knjige, in moram se zahvaliti v veliki meri prav baronu za to dragoceno pridobitev.«

B 2) Scopoli, Giovanni – Mosconi, Laura: Epistolario, v: Gecchele, Mario: *Laura unica amica. Mio caro Scopolio. Carteggio sentimentale-politico di un Ministro napoleonico* (1812). Verona: Mazziana, 2004 (str. 73–182), str. 89–90 (odlomek pisma ženi).

Vienna, 20 aprile 1812

»[...] In tutto il mio soggiorno a Laybach e Idria mi tenne compagnia costantemente il nostro Zelli, il quale mi ha dimostrato una somma cortesia, e mi procurò la conoscenza nella prima delle dette città del S. Bar. Zois, uomo di sommo merito, e d'aurea indole. Tali qualità sono in lui riconoscibili al primo aspetto, quantunque le copra con molta modestia. Ebbero a dolermi assai con Cattaneo nel vedere uomo così stimabile ridotto a stare gran parte del giorno, quello cioè che non passa a letto, sopra d'una seggiola a ruote, colla quale cammina nelle sue stanze. Intorno a quella seggiola ho veduto due suoi piccioli nipoti, e il buon vecchio mi ha intenerito. La sua raccolta mineralogica è assai bella, ed è appunto nello studio della mineralogia che Zois si è distinto. Ma di lui devo aver scritto anche a Bellani, se la memoria mi è buona e ti avrà mostrata la lettera. Partii da Laybach il 17 mattina ed essendo moralmente certo della bontà delle strade giunsi a Gratz [sic] la sera e vi pernottai.⁴⁰ Qui si può viaggiare anche di notte senza il minimo pericolo, e non si ascolta mai chi dica d'assalti e latrocinij.«

Dunaj, 20. april 1812

»V času mojega celotnega bivanja v Ljubljani in Idriji mi je ves čas delal družbo naš Zelli, ki mi je izkazal kar največjo ljubeznivost in me v prvem od omenjenih mest predstavil gospodu S. baronu Zoisu, človeku izjemnih zaslug in odličnega značaja. Te kvalitete lahko v njem prepoznaš na prvi pogled, čeprav jih prekriva precejšnja skromnost. S Cattaneom nama je bilo precej hudo videti tako spošto-

³⁶ Kar sledi, je pisano ob horizontalnem robu strani, očitno zaradi avtorjeve želje, da poročilo o Ljubljani dokonča na isti strani.

³⁷ Težko berljiva beseda; verjetno gre za dovolilnico ali priporočilno pismo.

³⁸ Del besedila, ki se nadaljuje od besede »Odpotovali smo« do pike (in kar sledi o potovanju, ki se nanaša na obisk Idrije), je naveden v poglavju »La miniera di Idria« v: Arcellazzi, *Lettere*, str. 103; to poglavje je sestavljeno iz dolgega citata, ki predstavlja poročilo o Cattaneovem potovanju.

³⁹ Nad »Laybach« je avtor s peresom zapisal »Lubiana«.

⁴⁰ V istem pismu Scopoli omenja avtorja žepnega vodnika po krajih, skozi katere potuje (»Rejcharda«). Njegov »Taschenbuch« pa se mu zdi pogosto nezanesljiv. Predvidevamo, da gre za večkrat ponatisnjeni vodnik *Guide des voyageurs en Europe* (t. 1–3) Heinricha Augusta Otokarja Reicharda.

vanja vrednega človeka, obsojenega na preživljanje večjega dela dneva, to je, ko ni v postelji, na stolu s kolesi, s katerim se premika po svojih sobanah. Poleg tega stola sem videl njegova dva majhna nečaka, in dobri stari me je ganil. Njegova mineraloška zbirka je precej lepa, in prav po poznavanju mineralogije se je Zois odlikoval. Toda o njem sem gotovo pisal tudi Bellaniju,⁴¹ če se dobro spomnim, in ti je najbrž pokazal pismo. Iz Ljubljane sem odpotoval 17. zjutraj, in ker sem bil prepričan o dobrem stanju cest, sem zvečer prispel v Gradec in tam prespal. Tukaj je mogoče brez najmanjše nevarnosti potovati tudi ponoči, in nikar ne poslušaj tistih, ki govorijo o napadih in ropih.«

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BCVR – Biblioteca Civica, Verona, fondo Scopoli
CS 470, fasc. Bellani A.
CS 480, fasc. Lettere di Giovanni Scopoli a Laura Mosconi
CS 480, fasc. Minute di lettere
CS 484, fasc. Zelli R.
CS 495, Scopoli Giovanni, *Memoria sulla miniera di mercurio in Idria*, 1812⁴²
CS 499, *Rapporto al Provveditore generale per la Dalmazia con dati statistici [...] per il governo della Dalmazia*, 1806

Biblioteca Archeologica e Numismatica, Milano
Corrispondenza extra-ufficio del Gabinetto Numismatico di Brera (1805–1851).

BNB – Biblioteca Nazionale Braidense, Milano
AH. XI. 6. 4: Cattaneo Gaetano, *Ordine e tessitura del viaggio ongarico-germanico fatto nel 1812*.

LITERATURA

Arzellazzi, Stefano: *Lettere a suo figlio Celestino*. Milano: Carlo Dova, 1817, str. 102–113, URL: <https://archive.org/details/letteredistefano00arce/page/n8> (zadnji ogled 8. 9. 2019).

Battezzati, Chiara: »Avec toute l'ardeur dont je suis capable«. Gaetano Cattaneo e la storia dell'arte

lombarda tra Milano e Dresda. *Bossi e Goethe. Affinità elettive nel segno di Leonardo* (ur. Fernando Mazzocca et al.). Milano: Officina Libraria, 2016, str. 173–193.

Battezzati, Chiara: *Liberale visto da Milano*. Due lettere del 1825 a Gaetano Cattaneo. *Verona Illustrata. Rivista del Museo di Castelvecchio*, 2013, str. 21–33.

Battezzati, Chiara: *Ricerche su Gaetano Cattaneo*, tesi di Specializzazione in Beni storici – artistici. Università degli Studi di Milano, relatore Giovanni Agosti (magistrsko delo), 2010–2011.

Darnton, Robert: *Letà dell'informazione. Una guida non convenzionale al Settecento*, ital. prevod Franco Salvatorelli. Milano: Adelphi, 2007 (*George Washington's false Teeth. An unconventional Guide to the Eighteenth century*, 2003).

Gecchele, Mario: Giovanni Scopoli: Le tappe di una vita. *Laura unica amica. Mio caro Scopoli. Carteggio sentimentale-politico di un Ministro napoleonico*. Verona: Mazziana, 2004, str. 9–71.

Isella, Dante (ur.): *Le lettere di Carlo Porta e degli amici della Cameretta*. Milano, Napoli: Ricciardi, 1967.

La Guardia, Rita: *Carteggio extraufficio del gabinetto numismatico di Brera (1805–1851)*. *Inventario*. Milano: Comune di Milano, Ripartizione cultura e spettacolo, 1985.

La Guardia, Rita: Il viaggio europeo di G. Cattaneo e le relazioni culturali tra il Gabinetto numismatico di Milano ed il Museo Nazionale ungherese (1812–1819). *Rassegna di Studi del Civico Museo archeologico e Civico Gabinetto Numismatico di Milano*, 1981, fasc. XXVII–XXVIII, str. 83–95.

Manzoni, Alessandro: *Carteggi letterari. Edizione nazionale ed europea delle Opere di Alessandro Manzoni, vol. 29, t. I* (ur. Serena Bertolucci, Giovanni Meda Riquier). Milano: Centro Nazionale Studi Manzoni, 2010.

Mazzocca, Fernando (ur.): *Scritti d'arte del primo Ottocento*. Milano, Napoli: Ricciardi, 1987.

Panza, Pierluigi (ur.): Gaetano Cattaneo e la Zecca di Milano. *Winckelmann a Milano, schede del catalogo della mostra alla Biblioteca Nazionale Braidense*. Milano: Scalpenti, 2017, str. 154–157.

Parise, Nicola: Cattaneo, Gaetano. *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 22. Roma: Treccani, 1979, URL: [http://www.treccani.it/enciclopedia/gaetano-cattaneo_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gaetano-cattaneo_(Dizionario-Biografico)/) (zadnji ogled 2. 7. 2019).

Prosperi, Adriano: *Civiltà e civilizzazione. Dizionario di storia*. Roma: Treccani, 2010, URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/civiltà-e-civilizzazione_%28Dizionario-di-Storia%29/ (zadnji ogled 2. 7. 2019).

Savio, Adriano in Gisella Della Ferrera: Il poliedrico Gaetano Cattaneo, fondatore del Gabinetto Numismatico di Brera. *Archivio Storico Lombardo* XI, 7, CXVI, 1990, str. 347–374.

⁴¹ Gre za Angela Carla Francesca Bellanija, »odvetnika in generalnega tožilca«, ki je bival v Milano in je bil dober prijatelj družine Scopoli. Med potovanjem mu je Giovanni pogosto pošiljal pozdrave. Prijatelja sta vodila obsežno korespondenco (BCVR, CS 470, fasc. Bellani Angelo). Nismo pa našli niti osnutka pisma niti odgovora.

⁴² Natis transkripcije in slovenskega prevoda rokopisa sta predvidena v Farinelli, Patrizia: *Giro di libri, persone e saperi: un capitolo su Idria*.

Scopoli, Giovanni in Laura Mosconi: Epistolario. V: Gecchele, Mario: *Laura unica amica. Mio caro Scopoli. Carteggio sentimentale-politico di un Mini-stro napoleonico* (1812). Verona: Mazziana, 2004, str. 73–182.

Scopoli, Giovanni: La relazione della visita fatta delle pubbliche scuole in più luoghi della Germania e riflessioni su quelle del Regno, del 1 aprile 1813. *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 21, 1995, str. 469–583.

Starobinski, Jean: Le mot 'civilisation'. *Le temps de la réflexion*, IV. Paris: Gallimard, 1983, str. 13–51.

Stelè, Francé in Alfonz Gspan: Schemerl, Jožef Marija (1754–1844). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi541270/#slovenski-biografski-leksikon> (zadnji ogled 26. 7. 2019).

Viviani, Giuseppe Franco: Il conte Giovanni Scopoli. *Studi storici veronesi Luigi Simeoni XVI–XVII*, 1966–1967, str. 219–254.

S U M M A R Y

Enthralled by Zois's knowledge and courtesy: Cattaneo and Scopoli in Ljubljana (April 1812)

The article discusses the meeting that took place in April 1812 in Ljubljana between Baron Sigmund Zois and two officials from the Italian Kingdom, Giovanni Scopoli Jr., then director general of public education, and Gaetano Cattaneo, the curator and future director of the numismatics cabinet in Milan, who were setting out on a business trip into the centre of Europe (Austria, Hungary, German territories, and Switzerland).

Information regarding their visit to Ljubljana, as well as their conversation with the baron, is taken from Scopoli's correspondence with his wife and

from Cattaneo's travel journal (which has only been partially published). The information regarding the meeting confirms not only Zois's personal traits, most notably his courtesy, the pleasure he derived from conversation, and his bountiful knowledge, but also those for which the travellers regarded him with such great admiration. At the same time, their accounts also reveal how much their erudition and personal motivations interests affected their perception of the visit.

Both were profoundly impressed by the baron's extensive mineral collection. In his report, Cattaneo also mentioned the influence that Zois had among eminent European scholars, whereas Scopoli was above all fascinated by the realization that the baron knew his father well and talked about him. The meeting thus enabled Scopoli to discover a few new details about his family history. This was also one of the reasons for making several stops in Carniola, Ljubljana, and Idrija. In a letter to his wife, Scopoli wrote that the conversation with Zois and having seen his rich mineral collection gave him additional incentive to take up studies, which points to his great intellectual curiosity, undoubtedly much greater than was required by his office as a school official.

Cattaneo, on the other hand, admitted his ignorance in mineralogy and natural sciences, but added that he nevertheless enjoyed the conversation immensely. Besides, as stated on the introductory page of his travel journal, one of his intentions was to seize every opportunity to broaden his knowledge. Well versed in art history, painting and drawing, he wrote down urban and architectural characteristics of the places he visited as well as aesthetic comments, which he also did – albeit succinctly – in Ljubljana. Although his evaluation of the Carniolan capital is far from flattering, it ought to be understood in the context of what a classical scholar coming from a cultural centre such as Milan would have expected from a city selected as the capital of the Illyrian Provinces. What seems to be a particularly significant piece of information from the point of view of the local cultural history is that Cattaneo was struck by the local lyceum and that he visited its library, which was already quite extensive and which was, in his opinion, likely to grow further in the years that followed.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 394.4(497.47Vrba)"1872"
929Prešeren F.

Prejeto: 6. 12. 2019

Damir Globočnik

dr. umetnostnozgodovinskih in zgodovinskih znanosti, Langusova ul. 29, SI-4240 Radovljica

E-pošta: damirglobocnik1@gmail.com

Prešernova slovesnost v Vrbi 15. septembra 1872

IZVLEČEK

Spominsko ploščo na rojstni hiši pesnika Franceta Prešerna v Vrbi so slovesno odkrili 15. septembra 1872. Slovesnost je organiziralo aprila 1872 ustanovljeno slovensko Pisateljsko društvo oziroma mladoslovenci, ki so v tem času hoteli pridobiti vpliv v društvu Slovenska matica. Na odkritju je bilo več kot šest tisoč ljudi. Slavnostni govornik je bil Radoslav Razlag. Načrtovana blagoslovitev plošče je odpadla, ker ljubljanski knezoškof za to ni dal dovoljenja. Josip Stritar je na prošnjo Josipa Vošnjaka napisal pesem »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872«, ki jo je uglasbil Benjamin Ipavec. Na obcnem zboru Slovenske matice 26. septembra 1872 so bili izvoljeni staroslovenski kandidati.

KLJUČNE BESEDE

France Prešeren, Vrba, spominska plošča, Pisateljsko društvo, Josip Vošnjak, Josip Stritar, Benjamin Ipavec, Radoslav Razlag

ABSTRACT

PREŠEREN'S COMMEMORATION IN VRBA ON 15 SEPTEMBER 1872

The memorial plaque on the birth house of the poet France Prešeren in Vrba was solemnly unveiled on 15 September 1872. The commemoration was organized by the Slovenian Writers' Association founded in April 1872 or, more specifically, members of the Young Slovenes movement seeking to gain more influence in the Slovenian Society. The inaugural address at the unveiling ceremony attended by more than six thousand people was delivered by Radoslav Razlag. The envisaged blessing of the memorial plaque was cancelled for not having received the authorization from the Ljubljana Prince Bishop. At Josip Vošnjak's request, Josip Stritar wrote the poem »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872,« which was put to music by Benjamin Ipavec. On 26 September 1872, the Slovenian Society's general assembly held a ballot that gave the majority to the candidates of the Old Slovenes movement.

KEY WORDS

France Prešeren, Vrba, memorial plaque, Writers' Association, Josip Vošnjak, Josip Stritar, Benjamin Ipavec, Radoslav Razlag

Nagrobni spomenik pesnika dr. Franceta Prešerna, ki so ga slovesno odkrili 3. julija 1852 na pokopališču v Kranju, je bil rezultat prizadevanj celotnega slovenskega narodnega gibanja (februarja 1849 ustanovljeni spomeniški odbor je vodil dr. Janez Bleiweis) in drugih pesnikovih častilcev. Med različnimi zamislimi za Prešernov javni spomenik je izstopal predlog dr. Lovra Tomana, ki je leta 1850 razmišljal o spomeniku v Vrbi, Kranju ali ob Bohinjskem jezeru. Vendar Prešeren v petdesetih letih 19. stoletja ni dobil nobene druge spomeniške počastitve. Za mesto prvega, »nacionalnega« pesnika je tedaj moral tekmovati z Valentinom Vodnikom, ki so ga ob stoletnici rojstva (1858) počastili s spominsko ploščo na rojstni hiši v Šiški in leto zatem z dvojezično publikacijo *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album* (1859), ki jo je uredil staroslovenec dr. Etbin Henrik Costa. Stekla je tudi akcija za Vodnikov figuradni spomenik v Ljubljani, ki pa je po nekaj letih zamrla, tako da so spomenik odkrili šele leta 1889. Staroslovenci so stavili tudi na pesnika Jovana Vesela Koseskega, ki so ga že leta 1870 počastili z izdajo zbranih del. Eden pomembnih mejnikov v čaščenju pesnika Prešerna je bila »Prešernova beseda«, ki so jo na pobudo Frana Levstika ter nemškega literata in igralca Moritza Heinricha Penna priredili 2. decembra 1865 na odru deželnega gledališča v Ljubljani. Tedaj so prvič izvedli *Krst pri Savici*, v prizoru »Prešeren poslavljen« pa so slovesno ovenčali pesnikov doprni kip (avtor Franc Ksaver Zajec). Podobna slovesnost v Vodnikovo čast je bila na odru deželnega gledališča izvedena že 5. februarja 1858 (Vodnikov kip je prav tako izdelal Zajec). Mladoslavenci Fran Levstik, Josip Jurčič in Josip Stritar so leta 1866 poskrbeli za prvi ponatis Prešernovih *Poezij*, v katerem je bil objavljen znameniti esej, s katerim je Stritar Prešerna ustoličil na mestu prvega domačega poeta. Mladoslavenci so ob staroslovenskem čaščenju Vodnika uspešno uveljavili Prešernov pesniški kult. Spominsko ploščo na Prešernovi rojstni hiši, ki je bila slovesno odkrita leta 1872, lahko neposredno povežemo z omenjenimi mladoslavenski prizadevanji.¹

Pobudniki postavitve spominske plošče na Prešernovi rojstni hiši v Vrbi so bili pesnikovi brezniški rojaki. Akciji se je pridružilo novoustanovljeno Pisateljsko društvo. Društvo je na ustanovnem shodu 21. aprila 1872 sklenilo osnovati odbor, ki bo poskrbel za primeren Prešernov spomenik in program njegovega slovesnega odkritja. *Slovenski narod* je 30. aprila v poročilu o shodu Pisateljskega društva napovedal uspešen zaključek akcije: »Ker brezniška župnikovina šteje toliko gorečih in izobraženih rodoljubov ni se bati nijedne težave pri izvrševanju blazega dela, katero bode čestilo slavnega rajncega pesnika in njegove rojake. Gorenjsko pa sme pričakovati krasen duševen užitek, in

gotovo bode vsakega rodoljuba veselilo videti od obličja do obličja marsikaterega vrlega delavca na domačem slovsvenem polji iz vseh pokrajin Slovenije.«²

Ustanovitev Pisateljskega društva je predlagal Davorin Trstenjak.³ Pobuda je bila naperjena proti Slovenski matici, pri kateri se je zaradi predsedovanja dr. Etbina Henrika Coste in skopega delovanja na literarnem področju oblikovala močna opozicija. Pravila društva je po zgledu češkega društva Svatibor sestavil dr. Josip Vošnjak, Trstenjak jih je odobril, *Slovenski narod* pa 28. marca objavil. Dejavnosti mladega literarnega društva, v katerem naj bi bili združeni vsi slovenski pisatelji, so segale na znanstveno, literarno in podporno področje (prirejanje vsakoletnih javnih shodov s predavanji, podpiranje obetavnih pisateljev ter revnih pisateljev in njihovih družin, slavljenje pokojnih pisateljev s spomeniki ter izdajanjem njihovih življenjepisov, podob in spisov).⁴

Na ustanovnem shodu 21. aprila 1872 so izvolili člane začasnega odbora: predsednik Davorin Trstenjak, podpredsednik dr. Radoslav Razlag, tajnik Maks Pleteršnik, blagajnik dr. Josip Vošnjak ter odborniki dr. Valentin Zarnik, Josip Ogrinc, Josip Stritar, Fran Erjavec in Josip Jurčič. Na prvi seji odbora 15. maja so sklenili prirediti Prešernovo slavnost v Vrbi in izdajati *Poučni slovník* po zgledu *Konversationslexikona* (enciklopedija *Das Grosse Conversations-Lexikon für die gebildeten Stände* oziroma *Meyers Konversations-Lexikon*, od 1839). Vabilo k pristopu je bilo 20. julija objavljeno v *Slovenskem narodu*. Stritar odborništva najbrž ni sprejel, saj je v vabilu med odborniki namesto njega naveden Josip Noll.⁵ Društvo je do srede avgusta štel 65 članov, med katerimi je bilo 53 pisateljev in trije ustanovni člani.⁶

Pisateljsko društvo je na svoji prvi seji (15. junij 1872) določilo datum občnega zbora (14. september 1872), dan zatem pa naj bi praznovali odkritje spominske plošče na Prešernovi rojstni hiši v Vrbi in po slovesnosti priredili izlet na Bled. Javno delovanje Pisateljskega društva se je tako dejansko začelo v Vrbi. Odbor je sklenil rodoljube in narodna društva prositi, naj se udeležijo slovesnosti in pomagajo pri njeni pripravi. Povezati so se nameravali z odboroma za spomenik Valentinu Vodniku in Antonu Tomšiču ter ju zaprositi, naj nabrani denar izročita Pisateljskemu društvu, ki bo poskrbelo, da bosta Vodnik in Tomšič dobila dostojna spomenika. Sklenili so, da bodo pripovednika in prevajalca Valentina Mandelca (1837–1872) počastili z izdajo njegovih spisov in

² *Slovenski narod*, V/49, 30. 4. 1872, str. 1–2.

³ Zora, 1872, št. 5, »Času primeren predlog«.

⁴ *Slovenski narod*, V/36, 28. 3. 1872, str. 2–3. – Štajerski mladoslavenc dr. Josip Vošnjak se je leta 1872 iz Šmarja pri Jelšah preselil v Ljubljano, kjer se je zaposlil kot primarij deželne prisilne delavnice.

⁵ *Slovenski narod*, V/83, 20. 7. 1872, str. 5.

⁶ Vošnjak, *Spomini*, str. 396–397.

¹ Gl. Globočnik, *Prešeren in likovna umetnost*, passim.

se udeležili slovesnega odkritja spomenika Simonu Jenku v Kranju.⁷

C. kr. glavarstvo v Radovljici je dovoljenje za slovesnost z odkritjem spominske plošče na Prešernovi rojstni hiši dalo pod pogojem, »da se v govorih ne bode nič političnega ali sicer nevarnega vmešalo, da se bode strogo pri reči sami ostalo«. Osem dni pred slovesnostjo je bilo treba glavarstvu predložiti govore in slavošpev.⁸

Dopisnik *Slovenskega naroda* je julija 1872 predlagal, naj imajo vsa narodna društva občni zbor ob istem času.⁹ Zato sta bila občni zbor delniške družbe Narodna tiskarna (predsednik osnovalnega odbora je bil dr. Radoslav Razlag, tajnik dr. Vošnjak) in prvi občni zbor Pisateljskega društva sklicana na soboto, 14. septembra (dan pred Prešernovo slavnostjo). Prof. Janko Pajk je na občnem zboru Pisateljskega društva predlagal, naj društvo izda *Preširnov album* ali *Preširnov knjižgo*. Sklenili so, da bo imel album dva dela: v prvem bo govora o Prešernu, v drugem pa bodo objavljeni leposlovni in beletristični spisi. Dr. Vošnjak je želel, da bi društvo prihodnje leto na podoben način slavilo spomin na kakega drugega književnika, za služnega za slovensko narodno prebujenje. Več prisotnih pisateljev, kot na primer Jurčič, Levec, Ogričec, prof. Pajk, dr. Razlag, Šuklje, Trstenjak in dr. Vošnjak, je obljubilo vsaj v pol leta napisati prispevek. Začasnega predsednika Davorina Trstenjaka so izvolili za predsednika, dr. Razlaga za podpredsednika, za tajnika Pletersnika, za blagajnika dr. Vošnjaka ter za odbornike prof. Erjavca, Jurčiča, Josipa Nollija, Stritarja in dr. Zarnika.¹⁰

Za okras Vrbe so poskrbeli gorenjski rodoljubi, ki so prispevali več kot sto goldinarjev.¹¹ Društvo pisateljev je s Prešernovo slovesnostjo imelo zgolj 74 goldinarjev stroškov, velik del te vsote je dobilo z nabiranjem prispevkov.¹²

Josip Vošnjak je na prvem občnem zboru Pisateljskega društva poročal, da so gorenjski rodoljubi za Prešernovo slavnost v Vrbi namenili denar, ki so ga zbrali za načrtovani gorenjski tabor v Lescah.¹³

Pobudo za gorenjski tabor je na občnem zboru političnega društva Slovenija 6. januarja 1871 dal radovljiški knjigovez Radivoj Seraf Mihelač. Za predsednika osnovalnega odbora za tabor so aprila izvolili brezniškega župnika in deželnega poslanca Lovra

Lovro Pintar (foto H. Heid) (Kartografska in slikovna zbirka NUK).

Pintarja (1814–1875). Prošnjo za dovoljenje tabora, ki naj bi 29. maja 1871 potekal v gozdčku pri Lescah, so vložili pri c. kr. okrajnem glavarstvu v Radovljici.¹⁴ Kranjski deželni predsednik Sigmund baron Conrad pl. Eybesfeld, ki je gorenjskemu taboru nasprotoval, je okrajnima glavarjema v Radovljici in Kranju poslal ustrezna navodila. Radovljiški okrajni glavar je odboru za tabor v Lescah 2. maja 1871 poslal odklonilni odgovor, na katerega se je odbor pritožil.¹⁵ Baron Conrad je 17. maja potrdil glavarjevo prepoved. Odbor je 29. maja rekurz proti prepovedi tabora vložil na Dunaj, vendar sta ministrstvo za notranje zadeve in ministrski predsednik grof Hohenwart septembra 1871 prepoved potrdila.¹⁶ Nekatere točke tabora naj bi spadale pod kazensko zakonodajo. Dopisnik *Novic* iz Radovljice je menil, da so bile povod za prepoved laškega tabora »gozdne zadeve«, tj. upor bohinjskih kmetov junija in julija 1871.¹⁷ Druga točka dnevnega

⁷ Zora, I/13, 1. 7. 1872, str. 196; *Slovenski narod*, V/70, 20. 6. 1872, str. 3.

⁸ *Slovenski narod*, V/100, 29. 8. 1872, str. 3.

⁹ *Slovenski narod*, V/83, 20. 7. 1872, str. 1.

¹⁰ Zora, I/19, 1. 10. 1872, str. 268; *Slovenski narod*, V/111, 24. 9. 1872, str. 1. – Odbor Pisateljskega društva je novembra 1872 slovenske pisatelje povabil k sodelovanju pri *Preširnovemu albumu*. Rok za oddajo prispevkov je bil 1. marec 1873, saj naj bi album izšel leta 1873 (*Slovenski narod*, V/130, 9. 11. 1872, str. 3; *Slovenski narod*, V/134, 19. 11. 1872, str. 3).

¹¹ *Slovenski narod*, V/102, 3. 9. 1872, str. 3.

¹² *Slovenski narod*, V/111, 24. 9. 1872, str. 1.

¹³ *Soča*, II/39, 26. 9. 1872, str. 4.

¹⁴ *Novice*, XXIX/16, 19. 4. 1871, str. 126.

¹⁵ *Slovenski narod*, IV/53, 9. 5. 1871, str. 3.

¹⁶ Kermavner, *Politični*, str. 52 in 58.

¹⁷ *Novice*, XXIX/38, 20. 9. 1871, str. 309.

¹⁸ Kmetje, ki so želeli ohraniti stare gozdne srenjske pravice, so se uprli gozdarjem Kranjske industrijske družbe in okrajnemu glavarju iz Radovljice. Oblastem je uspelo upor pomiriti šele z vojaškim posredovanjem. Kazenska razprava proti 62

reda tabora naj bi namreč govorila o gozdnih razmerah na Gorenjskem.¹⁹

Po prepovedi gorenjskega tabora so se odborniki zbrali v Lescah (30. november 1871) in sklenili, da bo zbrani denar (301 goldinar in 54 krajcarjev) shranil odbornik Albert Kappus pl. Pichelstein, posestnik in župan v Kamni Gorici, vsak darovalec pa lahko do novega leta 1872 zahteva vrnitev denarja. Preostanek denarja so nameravali za dobo dveh let naložiti v hranilnici (*Aushilfskassa Verein*) v Ljubljani ali v kakem drugem denarnem zavodu. Denar naj bi bil na razpolago za novi tabor. Odbor si bo prizadeval za ustanovitev »pomočnega društva« (hranilno-posojilnega društva) za radovljjski okraj. V primeru, da v dveh letih tabor ne bo organiziran in društvo ne bi bilo ustanovljeno, bi denar dobila Slovenska matica. Oznani o namerah odbora v *Novicah* sta podpisala načelnik taborskega odbora Lovro Pintar in pobudnik gorenjskega tabora Mihelač.²⁰

Direkcija Južne železnice je na prošnjo Pisateljskega društva pristala na polovično ceno vozovnice na vseh postajah med Beljakom in Mariborom ter med Mariborom, Zidanim Mostom, Trstom in Ljubljano za obdobje od 13. do 17. septembra. Znižana cena je veljala za poštne vlake v vagonih II. in III. razreda, vsak potnik je moral imeti izkaznico, žigo-

sano na postaji Lesce-Radovljica. »Ker po železnicah Zagreb–Zidanimost, po ogrski in goriski, nij privoljena znižana cena, se g. potniki iz teh krajev le od postaj: Zidanimost, oziroma Pragersko in Nabrežina najprej do Ljubljane za znižano ceno smejo voziti.« Pisateljsko društvo je izkaznice razposlalo vsem čitalnicam, od 5. septembra so bile na voljo pri odborniku društva Josipu Nollju in v sobi Dramatičnega društva (Ljubljanska čitalnica).²¹ Nollju je uspelo razpečati okrog 1500 voznih listkov.

Dr. Vošnjak je v imenu Pisateljskega društva Stritarja, ki je spomladi 1872 začel izdajati *Dunajske sonete* in *Prešernova pisma iz Elizije*, prosil, naj napiše slavnostno pesem, društvo Ljubljanski sokol pa, naj pomaga pri prireditvi v Vrbi. Dan pred slovesnostjo je v *Slovenskem narodu* objavil uvodnik »Največ svetá otrokom sliši Slave«, urednik Josip Jurčič pa članek »Preširen« in Stritarjevo kantato »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872«.

Prešernu je uspelo okoren, zanemarjen slovenski jezik pretvoriti v bogat, milo zvoneč jezik, je zapisal dr. Vošnjak. Slovenci nimamo skupne preteklosti, povezuje nas samo dejstvo, da so nas vse enako zatirali sosednji narodi, prav tako ne poznamo politične enotnosti. »Le naše slovstveno delovanje je nam vse skupno, le v tem je naša zedinjenost,« je poudaril. V dobi, ko Slovenci nismo imeli niti enega časopisa in je bilo javno politično delovanje prepovedano, je bilo svobodomiselnost in narodne ideje mogoče izraziti samo v beletristiki, predvsem s pomočjo pesništva. »In tudi Preširen je v pesni zlival svoje nazore, tožil je nad žalostno zgodovino Slovencev, ko 'Slovenec moril je Slovence, brata', – pa takoj obračal naš up na veselejšo prihodnost, ko bodo tudi nam 'mil'se zvezde, kakor zdaj sijale'. V tem upanju pa je Slovence utrđil in nas zbujal k krepkejšemu delovanju, nam dokazavši, da nismo samo svojega rodu na svetu, da imamo zraven sebe milijonov in milijonov sorodnih bratov, ki nas ne bodo prepustili tujemu molohu. Ponosno kliče:

'Največ sveta otrokom sliši Slave!'

Pa ne smemo se samo na bratovsko pomoč zanašati; samo moramo biti delavni in pogumni, ako se hočemo rešiti sužnjosti. Kakor Črtomir in njegovi drugovi moramo biti vselej pripravljeni, vse žrtvovati za domovino in narod, kajti

'Menj strašna noč je v črne zemlje krili,
Ko so pod svetlim soncem sužnji dnovi.'²²

Josip Jurčič je ugotavljal, da je Prešernov genij Slovence dvignil iz potrnosti in obupa, v katera so padli med tisočletno materialno in duševno sužnjostjo. Slovenski jezik je veljal za jezik hlapcev, sramoval se ga je vsakdo, ki se mu je uspelo povzpeti na družbeni lestvici. Na temnem nebu slovenskega narodnega življenja so vstajali posamezni svetli duho-

Rodna kuća Prešernova.

Vincenz Katzler, *Prešernova rojstna hiša* (*Slavjanski jug*, 1868, št. 3 in 4).

obtožencem iz Stare Fužine in Studorja je pred deželnim sodiščem v Ljubljani potekala junija 1872. Zagovarjal jih je dr. Razlag, ki je v dvehurnem govoru zamen poudarjal njihovo nedolžnost. Sodišče jih je – razen treh – spoznalo za krive upora. Šest kmetov je bilo obsojenih na dve leti in pol zapora, 25 na dve leti, ostalih devet pa na nekajmesečne zaporne kazni. Kranjski deželni zbor je septembra 1871 soglasno sklenil prositi cesarja za pomilostitev obsojenih Bohinjcev. Obsojencem so še isto leto odpustili polovico kazni (Kermavner, *Politični*, str. 55–56).

¹⁹ Kermavner, *Politični*, str. 46.

²⁰ *Novice*, XXIX/49, 6. 12. 1871, str. 398.

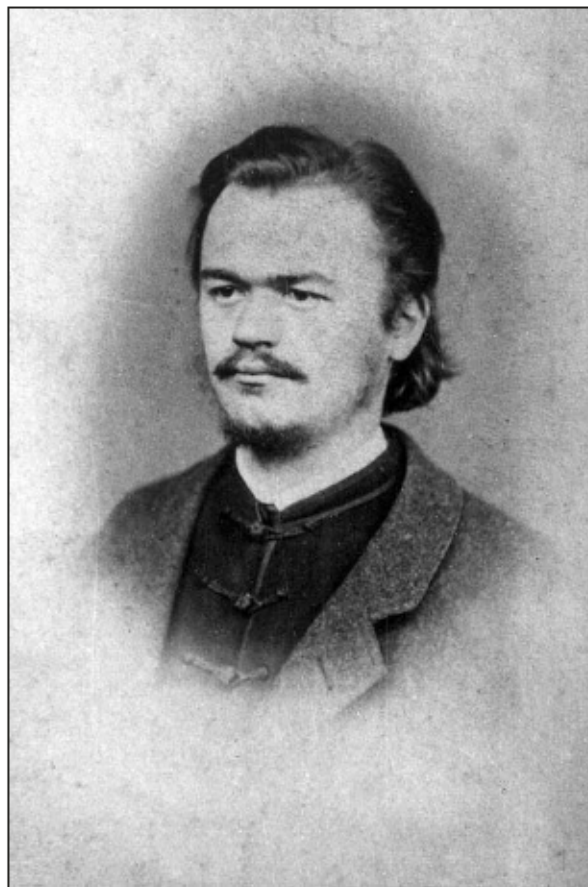
²¹ *Slovenski narod*, V/105, 10. 9. 1872, str. 3.

²² *Slovenski narod*, V/107, 14. 9. 1872, str. 1–2.

vi, med katerimi je izstopal Valentin Vodnik, vendar njihovo delovanje ni zadoščalo, da bi slovenski narod in njegovo inteligenco, ki se je udinjala tujcu, ogrelo za domovino in njen jezik. Potem pa je prišel pesnik Prešeren, na katerega bi bil ponosen vsak evropski narod. Prešeren se ni odvrnil od zapuščene slovenske matere, ni se sramoval njenega jezika. »Preširen je s svojimi umotvori neizmerno storil za naše narodno vzbujenje in oživiljenje. Ne samo, da je ohrabil v rodoljubji svoje sovremenike, pokazavši jim svojimi pesmami divno krasoto, gibčnost in sposobnost našega prej celo od izobraženih domačinov nepoznanega jezika, – v koliko mladih prs so njegove poezije vpihnili iskro, ki je užgala srce, da je gorelo vedno za očetnjava. Mnogi mladenič, ki je bil po tujem kopitu izrejen, navdušen samo za tuje klasike, prijel je Preširna, omilil se mu je dušni velikan, slovenski pesnik, in omilila se mu je slovenščina. Drugi je bil mlačen za lepote domačega glasa: Preširnov poezije so mu srce ogrele. In naš lepi spol? Saj imamo malo berila, kar moremo izobraženim krasoticam v roke dati, – Preširen je prvi.«

Dr. Josip Vošnjak (foto Jožef Zalar, Alfonz Knezevič)
(Kartografska in slikovna zbirka NUK).

Josip Jurčič (foto S. Volkmann)
(Kartografska in slikovna zbirka NUK).

Prešernov vpliv na razvoj mladega slovenskega slovstva bo praviloma ocenila prihodnost, je nadaljeval Jurčič. Pesniki so preroki, vendar doma ni nihče prerok, kar se je dolgo deloma godilo tudi Prešernu. Dolgo ni imel občega priznanja, mali duhovi, ki niso imeli posluha za poezijo, so bili pozorni na malenkosti, prezirali pa so glavne Prešernove dosežke. »Ali utihnili so ti mali duhovi! Izobraženstvo slovensko, slovenski narod Preširno velikost hvaležno priznaje. Temu dokaz je občno udeležanje in navdušenje za praznovanje njegovega spomina na jutršni dan.«²³

Poštni vlak, ki je iz Ljubljane odpeljal ob sedmih, je bil okrepljen (»trikrat povečan«), vendar ni mogel sprejeti vseh, ki so se želeli odpeljati na Gorenjsko. Tretjina ljudi se je peljala z dodatnim vlakom, na katerega so vstopali tudi potniki na postajah od Ljubljane do Lesc. V vlakih je bilo okrog tri tisoč potnikov, »skoro izključivo izobraženim krogom pripadajočih«. Na postajah in na gričih ob železniški progi so vihrale slovenske zastave, možnarji so pokali v čast potnikom na Prešernovo slavnost.²⁴ Okrog sto rodo-

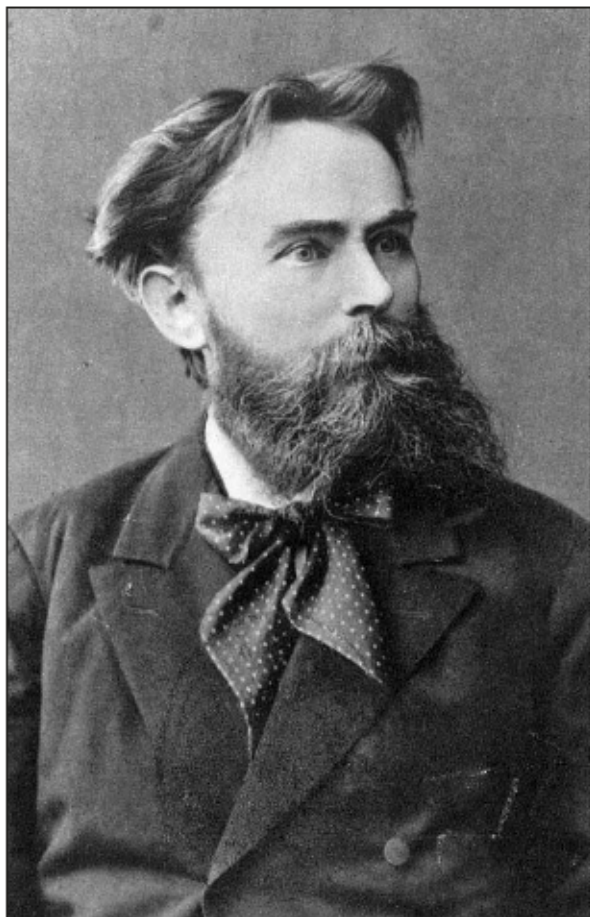
²³ Slovenski narod, V/107, 14. 9. 1872, str. 1.

²⁴ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 1–2.

ljubov se je pripeljalo z Goriške.²⁵ Ljubljanski sokol, pevski zbor ljubljanske čitalnice, Gorenjski sokol in sokolska društva z Notranjske so se odkritja udeležili korporativno.²⁶

Pesnikova rojstna hiša je bila okrašena z zastavami, venci in napisi. Zbralo se je okrog šest tisoč ljudi. Ker je bilo pred hišo premalo prostora, odkritja niso mogli izpeljati po predvidenem programu. Odkrili so vzdano ploščo, na kateri je napis z zlatimi črkami: *V tej hiši se je rodil dr. France Prešeren 3. decembra 1800 / Slovensko pisateljsko društvo 15. sept. 1872.* Ploščo je iz črnega marmorja izdelal ljubljanski kamnosek Vinko Čamerlik. Ena od točk programa je odpadla: predvideno je bilo, da bo ploščo blagoslovil brezniški župnik Lovro Pintar, vendar ljubljanski knezoškof Jernej Vidmar (Widmer) ni dal dovoljenja za posvetitev.²⁷ Pesnikov bratranec Josip Volk (sin srednje sestre), ki je bil gospodar hiše, je v družbi s pesnikovimi sestrami pozdravil obiskovalce in obljubil, da bo spominsko ploščo skrbno čuval.²⁸

Množica na čelu z odborom Pisateljskega društva, ljubljanskimi, vipavskimi in ilirskimi sokoli z muziko, pevci ljubljanske čitalnice in šestimi zastavami se je podala na prostor ob cerkvi, kjer je potekala slovesnost. Ko so se ob mizi zbrali pesnikovi sorodniki, je spregovoril slavnostni govornik dr. Radoslav Razlag. »Mi smo zbrani v mnogem številu. Prišli ste od Adrije, Mure, Drave, Kulpe, iz vseh slovenskih pokrajin častit spomin našega velikega rojaka Fr. Preširna, ki je bil rojen v tej danes okinčeni, prosti hiši 3. decembra 1800. Osnovalo se je še le letos 'pisateljsko društvo', katero hoče denes slaviti spomin tega Vašega rojaka Franceta Preširna, ker on je bil nadarjen ne samo kakor je naš narod sploh bog nadaril, on je imel tudi dar pesništva in ta dar je on upotrebljeval v svojem materinem jeziku. Pesmi njegove živé in bodo živéle, dokler bode živel slovenski narod, ker njegove pesmi se smejo na stran staviti umotvorom največjih pesnikov, kakor jih imajo izobraženi narodi Evrope: Nemci, Italijani itd. Velik pomen je ta, da je Preširen v materinem jeziku svoje pesmi pel. Vsak narod ima že v prvi dobi razviti pesnike. Njegove pesmi niso samo krasne po jeziku in čutilu, temuč tudi rodoljubne, slaveče preteklost našo, kakor 'Krst pri Savici'. Preširen pripravljaj je drugo dobo našega narodnega delovanja, namreč moža tega dela. S tem, da je nam pokazal bogatstvo našega jezika, pokazal nam je pot do omike. Delal je on tako, ko je trebalo celino orati. Malo seme je zasejal Preširen, a to je obrodilo. Treba da še obirnejši sad rodi, da postane narod srečen v svoji domovini i u to bomo

Josip Stritar (Kartografska in slikovna zbirka NUK).

dosegli s tem, da ostanemo zvesti načelom svobode, a za vsestranski napredek skrbimo. (Živio!) V to ime se slavi njegovo ime. Obljubimo pa tudi delati za narod, da postane svoboden, kakor so bili njegovi prededje svobodni, da si bode svojih dolžnosti in pravic svest. (Živio!) Naj tudi ne bode ta slavnost dokončni kamen, katerega je pisateljsko društvo položilo, temuč ono naj skrbi, da ostane domoroden Preširnov duh med nami. On nam bodi vzor, posebno pa bodi Preširen vzor mladini naši, da bi ga ona nasledovala. Po njegovem izgledu Vi mladeniči delajte, mi stari bomo pomagali vsak po svojih močeh za duševni in materialni blagor naroda in njegov napredek. Ako še pomislimo, kako zdrav je narod naš na duši in telesu, ako se pomisli, da skoro pol sveta zavzima naš slovenski rod, potem moramo skrbeti za to, da bode Slovan časten in srečen med drugimi izobraženimi narodi, kajti takrat bodo v duševnem smislu rekli: 'Največ sveta otrokom sliši Slave!' Razlag je omenil Stritarjeve zasluge za Prešernovo sloves. Med govorom so ljudje vzklikali v čast pesniku, govorniku in Stritarju.²⁹

²⁵ Soča, II/38, 21. 9. 1872, str. 4.

²⁶ Slovenski narod, V/104, 7. 9. 1872, str. 3.

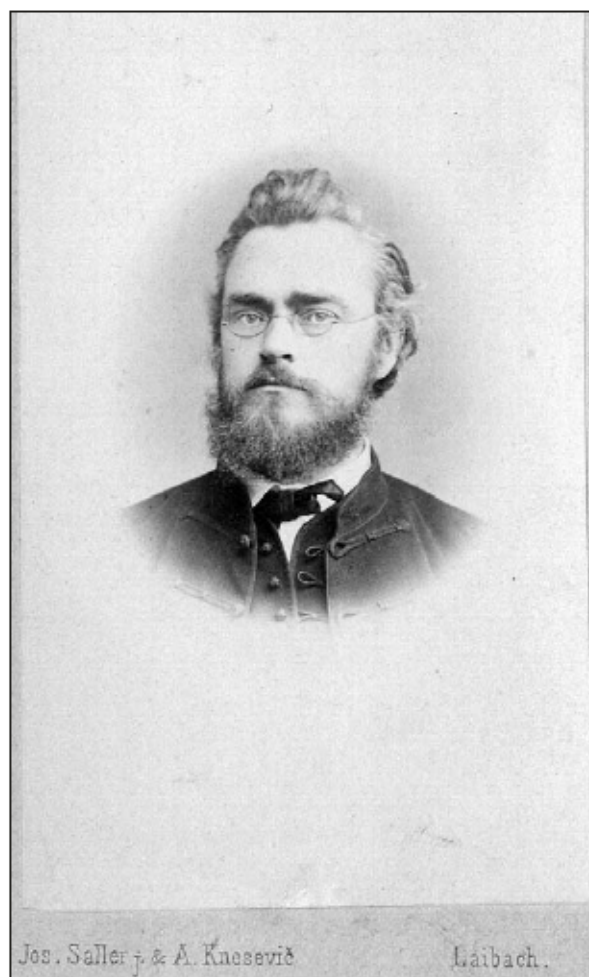
²⁷ Slovenski narod, V/106, 12. 9. 1872, str. 3. – Dušan Kermavner meni, da se je škof Jernej Vidmar za ta korak odločil zaradi nasprotovanja slovenskemu narodnemu gibanju oziroma mladostencem; lahko bi tudi ustregel želji slovenske duhovščine, da se njen vidni predstavnik Lovro Pintar, ki je bil znan tudi kot nabožni pisatelj in sadjar, ne bi udeležil mladostenske prireditve (Kermavner, *Politični*, str. 97).

²⁸ Soča, II/38, 21. 9. 1872, str. 4.

²⁹ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 2. – Štajerski mladostlovenec, pesnik in pisatelj dr. Radoslav Razlag (1826–1880), je bil priljubljen govornik na taborih v Ljutomeru, Zalcu, Sevnici, Vižmarjah in Ormožu. Med letoma 1865 in 1868 je bil poslanec v štajerskem deželnem zboru. Leta 1869

Dr. Benjamin Ipavec (foto Leopold Bude, 1863)
(Kartografska in slikovna zbirka NUK).

Dr. Radoslaw Razlag (foto Jožef Zalar, Alfonz Knezevič)
(Kartografska in slikovna zbirka NUK).

Stritarjevo kantato »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872« je uglasbil dr. Benjamin Ipavec (kantata za zbor, četverospjev, tenor- in bariton solo). Izvedel jo je pevski zbor ljubljanske čitalnice.

Fran Levce je kantato pohvalil v *Soči*. »Marsikateri ganjen in navdušen obraz« je pričal o dovršeni izvedbi. Kantata poslušalca najprej veselo pozdravlja, »potem mu boža in gladi srce, da mu privabi solze v oči; pokaže mu zapuščeno domovino v vsej svoji revi, a navdušeni napev k veličastnim besedam:

Preširen budi, nas vodi,
Na delo za njim, na duševni boj!
Pravici udani, luči, svobodi,
Naprej, za svoj dom navdušeni roj!
Preširna vihrá pred nami zastava,
Voditelju-pevcu kličemo: Slava!
poživi človeku vse moči, užge mu pogum, vzdigne
ga in osrči, kajti narod, ki rodi take duhove, kakor je

Preširen, in take može, ki ga vedo ceniti in častiti, ima zagotovljeno svojo prihodnost.« Kompozicija Davorina Jenka »Strunam« je bila po Levčevem mnenju težka pesem, vendar so jo ljubljanski pevci (tenor in bariton Ivan Meden in Josip Noll) dovršeno zapeli, prav tako Prešeren-Ipavčevo »Soldaško«, »ki je bila preprostemu narodu najbolj po godu.«³⁰

Besedilo Stritarjeve kantate je dalo Pisateljsko društvo natisniti v tiskarni Fr. Skaza in dr. v Mariboru. Razlag ga je objavil v drugi, razširjeni izdaji *Pěsmarice* (1872). Stritar je dal pesem »Pozdrav Preširnovim čestiteljem, zbranim v Vrbi 15. septembra 1872«, na lastne stroške natisniti v tisoč izvodih, ki jih je poslal Pisateljskemu društvu, da so jih razdelili na slavnosti v Vrbi.³¹

Stritar, ki je udeležence slavnosti nagovoril z verz: »Priromalo si sem, da bi čestilo / Stvaritelja slovenske poezije: / Proroka-pevca si slavit se zbralo, / Ki v milosti

je bil izvoljen za poslanca v kranjski deželni zbor. Od septembra do padca Hohenwartove vlade decembra 1871 je bil deželni glavar Kranjske.

³⁰ *Soča*, II/38, 21. 9. 1872, str. 4.

³¹ *Slovenski narod*, V/109, 19. 9. 1872, str. 1.

ga nam ne³² poslalo, se je z Dunaja nenapovedano pripeljal v Vrbo. Vošnjak, ki se je tu prvič osebno seznanil z njim, piše, da Stritar ni bil zadovoljen z Razlagovim govorom: »... premalo mu je bil navdušen in posebno nemilo ga je dirnilo, da je Razlag Prešerna nekako primerjal z nemškim pesnikom Rückertom.«³³

Prof. J. Zupan (Ivan Zupan) je pozdravil navzoče, posebej brate Hrvate, ki so prišli počastiti pesnika, zaslužnega za slovensko narodno prebujenje. »Živelo bo njegovo ime, dokler naš rod. Delal je Prešeren tam, kjer se je prej tujstvo širilo, osvetil jezik svoje matere, katero je ljubil. Narod, mladež naj se veseli to slavnosti. Govornik apostrofira slovensko mladež, brezniško faro, v kateri se je rodilo dosti slavnih mož, Jurij Knapf, Ant. Janše, bučelar, katerega je bila cesarica Marija Terezija poklicala, M. Čop, ki je govoril 19 jezikov, in Krsnik, podpiratelj učeče se mladine, J. Zemlja, pesnik, in največji med temi – Prešeren. – Govornik opisuje gorenjsko zemljo in stran, Kranj, kjer Preširneve kosti, a duh tu med nami.« Dr. Razlag se je v imenu Pisateljskega društva zahvalil vsem prisotnim in prebral pozdravni telegram dunajskih Slovencev.³⁴

Radovljiski okrajni glavar Avgust Wurzbach pl. Tannenberg (brat Carla barona Wurzbacha pl. Tannenberg, od maja 1871 kranjskega deželne predsednika) je v Vrbo poslal osem žandarjev z bajoneti na puškah.³⁵ »A občinstvo se je tej naredbi smijalo, ker g. varhi javne varnosti so tu zdehali in čas ubijali. Pri tacem izvrstnem redu, kakor je ves čas med narodom vladal, bili so popolnoma odveč.«³⁶

Ljubljanski župan Karel Dežman je starosto telovadnega društva Ljubljanski sokol dr. Valentina Zarnika obvestil, da Sokoli v skladu z ukazom deželne vlade ne smejo v družbi postopati po mestnih zbirališčih. Opustiti je treba tudi godbo ali trobljenje v mestu. »Družbeni odbor je za to odgovoren, da se nazaj vrniš družbeniki takoj na kolodvoru razidejo, in da se po združenih Sokolcih nikakoršna prilika spremljevalcem.«³⁷

Urednik *Brenclja* Jakob Alešovec je za tarčo satiričnega komentarja izbral ukrep radovljiskega okrajnega glavarja: »Kedar bodo napravili Slovenci zopet kako Preširnovi enako slovesnost in predložili okrajnemu glavarju načrt, jim bo dovolil slovesnost s temi le pogoji:

1. Govori se morajo predložiti okrajnemu glavarstvu, katero bo izbralo vse, kar je količkaj pametnega v njih.
2. Govorniki smejo govoriti le v zaprti sobici, kjer je le za enega prostora.
3. Vsak govornik sme le molče govoriti.
4. Kedar kdo govori, morajo vsi poslušalci ušesa tiščati.
5. Da se točka 1. natanko izpolni, bo govoril c. k. predstojnik ali okrajni glavar sam.
6. Razen c. k. žandarjev ne sme nihče k slovesnosti priti.
7. Komur bi se na obrazu videlo, da hoče govoriti, se mora zapreti, ker je mislil govoriti zoper vlado in ustavo.
8. Sploh pa se mora vsak pri žandarjih izkazati, da ne misli slabo o vladi in da se mu vse pametno zdi, kar je c. k. okrajni glavar ukazal.
9. Zbor sme biti le v c. k. okrajni pisarnici pod vodstvom in predsedstvom c. k. okrajnega glavarja, kateri ima edini pravico govoriti.

Živela svoboda!³⁸

Fran Levce je slovesnost v Vrbi označil za »tabor narodne inteligencije«, kajti »toliko slovenskega razumnosti niti združila do sedaj še nobena narodna svečanost«. Srečanje se je nadaljevalo na Bledu, kjer je potekala veselica. »Preprost narod se je razšel; tabor narodne inteligencije se je pak vzdignil na Bled.« Zaradi množice udeležencev skupen obed ni bil mogoč, ljudje so napolnili vse blejske krčme. »V veselem slovenskem raji se je v veselji družbi veselil vsak po svoje. Mnogobrojni čolni so se zibali po zelenem jezeru in pozno v noč so donele miloglasne pesni proti nebu. Vse je bilo veselo. Edino očak Triglav je v debele megle zavil zakrival nam svoj obraz. Kdo ve? Morda je on, prvak slovenskih gora, v prijateljski zvezi z ljubljanskimi prvaki? Pa to bi bilo jako nevhvaležno! Kdo ga je kedaj lepše poslovil nego Prešeren? Ali se je pa v debele gromonosne megle zavil samo za tega delj, da ne bi videl sramote, o velike sramote! Kajti v tem, ko je ves izobraženi slovenski svet priromal Preširna slaviti, so se tej narodni slavnosti odtegnili vsi prvaki in doprvaki. Pa je prav, da so tako naredili. Tisti, katerim so bile do sedaj oči zavezane, bodo odslej vsaj spregledali in spoznali, kedo vodi slovenski narod po pravem potu. Za Boga svetega, če Preširna ne častite, koga pa boste?! – Prešeren, to bodi naše sveto geslo! Slovenski narod, in hoc signo vinces!³⁹

Enoletni prostovoljci na Dunaju so v Vrbo poslali pozdravni telegram: »V orožji kličemo voditelju pevcev Slava!« Telegram novomeške čitalnice: »Udje čitalnice novomeške po slabi komunikaciji žalibog zadržani udeležiti se denašnje na Vrbi obhajajoče se slovesnosti, kličemo našemu neumrlemu diki, prvemu slovenskemu liriku in njegovemu svobodnemu duhu, kateri vlada med osnovatelji in udeležniki te slovesnosti: slava! slava! slava!« Čitalnica v Karlovcu: »Slava neumrlemu pesniku Pre-

³² Soča, II/38, 21. 9. 1872, str. 1.

³³ Vošnjak, *Spomini*, str. 399. – Friedrich Rückert (1788–1866).

³⁴ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 2. – Ivan Zupan z Rodin pri Begunjah je bil profesor na Reki in brat Toma Zupana (1839–1937), ki je bil profesor na gimnaziji v Kranju. Ivan Zupan se je kot gost in član odbora za tabor v Kastvu udeležil posveta za gorenjski tabor aprila 1871 v Mlinem. Najbrž Luka Knafelj (ok. 1621–1671), mecen. Anton Janša (1734–1773), čebelar. Janez Krstnik oziroma Kersnik (1783–1850), vzgojitelj. Jožef Zemlja (1805–1843), duhovnik, pisatelj in prevajalec.

³⁵ Brenclj, IV/17, 1872, str. 2.

³⁶ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 2.

³⁷ Soča, II/38, 21. 9. 1872, str. 3.

³⁸ Brenclj, IV/17, 1872, str. 2.

³⁹ Soča, II/38, 21. 9. 1872, str. 4.

širnu! Živila braća Slovenci! Živilo Slavjanstvo! Vzajemnost! Slovenci pomorski uradniki v Pulju: »Na obali jadranskega morja vzkliknemo na Preširno čast trikrat slava!« Telegram iz Prage: »Mi Čehi radostno pozdravljamo današnjo vašo slavnost, kajti slavite neumrlega slovenskega naroda Preširna, a slavite spominek njegovej slavi. Neskončna Slava Preširnu! Gromoviti živio junaškemu narodu slovenskemu!«⁴⁰

Zvečer so se nekateri slovenski in hrvaški udeleženci odpeljali v Bohinjsko Bistrico, Srednjo vas in Bohinjsko Češnjico, kjer so prenočili. Dan po Prešernovi slavnosti so se ob sedmih zjutraj zbrali pri Bohinjskem jezeru. Na mostu so vihrale slovenske zastave, bohinjski fantje so goste pozdravili s streljanjem možnarjev. Za slovesen sprejem je najbrž poskrbel kaplan v Srednji vasi Janez Zan, ki je bil tudi član odbora za pripravo gorenjskega tabora.⁴² Slovenski narod je objavil opis enega od obiskovalcev, ki so se napotili do slapa Savica: »Po jezeru kadila se je bela megla, ko smo v velikih čolnih odrinili, na obalih spremljani od bohinjskih topničarjev, ki so naprej hiteči se vstavljali na poluotokih in prožili možnarje, katerih pokanje je neprenehoma gremelo okoli po kamenitih stenah. Megla se je začela razpršati in visoki vrh Ukanc ogledaval se je v temno-sinjem jezeru, ko smo čolne zapustivši se napotili do Savice, ki nam je že od daleč se kakor srebrni trak nasproti svetila. Eno kratko uro hoda in 'slap grmi nam v ušesa.' Po stopnicah plazili smo na v kamnato steno vsekani oder in vtopljeni v divni prizor molče stali pred slapom bobnečim; zbrani pevski glasovi pa so ga čestili s vednokrasto Tomanovo 'Savico'.« Pri slapu se je zbralo več kot 60 ljudi. Po okrepčilu z bistro vodo in požirkom dolenskega vina so se vrnili k jezeru. Znova so zagrmeli možnarji. Pri mostu so jih čakali vozovi, s katerimi so se po Zgornji ali Spodnji Bohinjski dolini odpeljali na Bled.⁴³

Staroslovenskih prvakov na slovesnosti v Vrbi ni bilo. Novice so objavile skopo poročilo o slavnosti. »Preširnova slovesnost v Vrbi na Gorenškem, ktere se je nad 4000 ljudi iz okolice in raznih slovenskih dežel vdeležilo, se je 15. dne t. m. ob najugodnejšem vremenu dobro izvršila. V povzdigo te slavnosti pa so največ pripomogli pevci, kateri so z jako dobro izbranimi pesmami si največjo hvalo zaslužili in poslušalce najbolj navdušili.«⁴⁴

Laibacher Zeitung je sprva pisal o 6000 udeležencih, od tega naj bi bila tretjina iz Ljubljane,⁴⁵ nato pa je objavil podatek, ki naj bi ga izvedel od avtentičnega vira: v Vrbi je bilo 2000 ljudi, polovica iz Ljubljane.⁴⁶ O Prešernovi slavnosti v Vrbi sta poročali gla-

sili hrvaške narodne stranke Obzor (popis svečanosti, uvodni članek »Preširen i Slovenci«) in Südslawische Correspondenz.⁴⁷

Odbor Pisateljskega društva je v Slovenskem narodu objavil zahvalo: »Vsem čestiteljem Preširna, ki so s svojo navzočnostjo pri slavnosti v Vrbi 15. septembra pripomogli, da se je dostojno slavil spomin našega prvega pesnika, zlasti vsem narodnim društvom, pevskega zbora ljubljanske čitalnice in njegovemu vodju g. Valenti, Sokol-om, potem J. Stritarju na Dunaji, spisovatelju slavospeva 'Na Preširnovem domu' in 'Pozdrava čestiteljem Preširna', g. dr. B. Ipavcu, kompoziterju slavospeva, g. J. Medenu in končno gorenjskemu odboru za slavnost izreče najgorkejšo zahvalo.«⁴⁸

26. septembra 1872 je potekal osmi občni zbor Slovenske matice, na katerem so izvolili nove odbornike. Dr. Janez Bleiweis in dr. Etbin Henrik Costa sta 15. septembra poverjenikom Slovenske matice poslala navodilo: »Nanašaje se na pismo od 4. dne t. m. Vas prosimo, da si ves trud prizanete, našemu volilnemu listu pridobiti podpise vseh Matičarjev Vaše okolice. Prosim Vas pa za marljivo delovanje v tem oziru zato, ker slišimo, da 'Narodovci' vse sile napenjajo za zmago pri teh volitvah.«⁴⁹ Opozicija je postavila lastno listo odbornikov (stolni prošt dr. Janez Zlatoust Pogačar, dr. Razlag, dr. Vončina, dr. Vošnjak, predsednik Dramatičnega društva Peter Grasselli, urednik Slovenskega naroda Josip Jurčič, profesor v Gorici Matej Vodušek, notar v Ormožu dr. Ivan Geršak, odvetnik v Kranju dr. Janez Mencinger, zdravnik v Kamniku dr. Maks Samec, lastnik rudnika Ivan Žuža iz Žalca). Samo dr. Razlag in dr. Vončina sta bila na obeh seznamih. Dr. Razlag je v javnem pismu odklonil noviško kandidaturu. Dr. Pogačar je Slovenski narod obvestil, da ne želi kandidirati za odbornika Slovenske matice. Novice so opozorile, da so vsi protikandidati za novi odbor razen dr. Vončine delničarji Narodne tiskarne.⁵⁰

Vzroka za razhajanja sta bila namera Slovenske matice o ustanovitvi tiskarne in prizadevanje mladostencev, da bi dobili večino v Slovenski matici. Zaradi načrtovane preselitve Narodne tiskarne in uredništva Slovenskega naroda iz Maribora v Ljubljano so dr. Bleiweis, dr. Costa in njuni privrženci sklenili, da mora tudi Slovenska matica imeti lastno tiskarno. Na burni seji 9. julija 1872 predlog za tiskarno ni prejel dveh tretjin glasov (15 odbornikov je glasovalo za, 8 proti).⁵¹

Na občnem zboru 26. septembra 1872 so bili s 780 glasovi proti 670 izvoljeni noviški kandidati.⁵² Odborniki so postali dr. Leon Vončina, dr. Razlag, France Kosar, Mihael Herman, dr. Jurij Sterbenc, dr. Josip Tonkli, Ivan Tomšič, dr. Jožef Poklukar, Dra-

⁴⁰ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 2.

⁴¹ Kermavner, Politični, str. 68.

⁴² Novice, XXIX/16, 19. 4. 1871, str. 126.

⁴³ Slovenski narod, V/109, 19. 9. 1872, str. 3. – »Savico« (besedilo dr. Lovro Toman) je uglasbil Gregor Rihar.

⁴⁴ Novice, XXX/38, 18. 9. 1872, str. 306.

⁴⁵ Laibacher Zeitung, XCI/212, 16. 9. 1872, str. 4–5.

⁴⁶ Laibacher Zeitung, XCI/214, 18. 9. 1872, str. 4.

⁴⁷ Slovenski narod, V/111, 24. 9. 1872, str. 1.

⁴⁸ Slovenski narod, V/1872, 24. 9. 1872, str. 4.

⁴⁹ Slovenski narod, V/110, 21. 9. 1872, str. 3.

⁵⁰ Novice, XXX/38, 18. 9. 1872, str. 302.

⁵¹ Novice, XXX/28, 10. 6. 1872, str. 226.

⁵² Vošnjak, Spomini, str. 400–403.

Ignacij Eigner, Prešernova rojstna hiša (Zvon, 1879, št. 3, str. 41).

gotin Šavnik, Andrej Winkler in Franc Souvan st. Med kandidati so bili tudi Fran Levstik, Ivan Macun in Josip Stritar, ki je prejel samo deset glasov (L. Vončina kar 1.441, ostali izvoljeni kandidati pa več kot 700).⁵³ Katoliški cerkveni list *Zgodnja Danica* je izid volitev pospremil z naslednjim komentarjem: »V Matični odbor so izvoljeni vsi undan v 'Novicah' in 'Danici' priporočevani gg. in sicer s 1441 do 777 glasovi. Vsih glasov je bilo oddanih 1494. – Premagal je tedaj po hudem boju 'starejši tabor'; mladi' naj se malo sterpe, bodo že še zmagovali, ako do starosti poživé, – sej cele armade je bilo še le po eno noč starih vojakov. Pri tem pa so se tudi v boji 'omikali' in očesali med seboj zadosti; samo še 'osvoboditi' se je zdaj treba – bratomorskega prepira!«⁵⁴

Jeseni 1872 so kronisti ljubljanskega javnega življenja zabeležili vrsto dogodkov. Prva občna zavarovalna banka Slovenija je imela sejo 1. septembra 1872. Svoje delovanje je 20. septembra razširila na vse slovenske pokrajine. Fran Levstik je bil 11. septembra imenovan za skriptorja licejske knjižnice v Ljubljani, zato se je z Dunaja vrnil v Ljubljano.⁵⁵

24. in 25. septembra 1872 je v Ljubljani potekalo prvo splošno zborovanje slovenskih ljudskih učiteljev, 25. septembra je prvi občni zbor pripravila Glasbena matica. Uredništvo *Slovenskega naroda* se je oktobra 1872 preselilo v Ljubljano.

Na »bésedi« v ljubljanski čitalnici 1. decembra 1872 so ponovno izvedli Stritar-Ipavčevo kantato »Na Preširnovem domu«. Dr. Janez Bleiweis je predaval o Prešernovi literarni zapuščini. Ugovarjal je tistim, ki so trdili, da je bila po Prešernovi smrti njegova literarna zapuščina požgana. Zatrnil je, da je vsa zapuščina v njegovih rokah.⁵⁶

Ivan Prijatelj je Prešernovo slavnost v Vrbi označil za edino javno dejanje Pisateljskega društva,⁵⁷ ki je zaradi nasprotovanj med staroslovenci in mladoslovenci zamrlo. Obudili so ga leta 1885 pod imenom Pisateljsko podporno društvo, ki je leta 1889 začelo z akcijo za Prešernov figuralni spomenik v Ljubljani (odkritje 1905).

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Brencelj, 1872.

Laibacher Zeitung, 1872.

Novice, 1866, 1871, 1872.

Slovenski narod, 1871, 1872.

Soča, 1872.

v pesništvu odprl nam pred njim neznane, čudalopne zaklade jezika slovenskega, njegovo neizmerno krepost in veličanstvo« (*Novice*, XXIV/19, 9. 5. 1866, str. 151).

⁵⁶ *Slovenski narod*, V/140, 3. 12. 1872, str. 4.

⁵⁷ Prijatelj, *Slovenska*, str. 447.

⁵³ *Novice*, XXX/40, 2. 10. 1872, str. 318.

⁵⁴ *Zgodnja Danica*, XXV/40, 4. 10. 1872, str. 321.

⁵⁵ *Slovenski narod*, V/107, 14. 9. 1872, str. 2. – Jurčič, Stritar in Levstik so leta 1866 sodelovali pri posmrtni izdaji Prešernovih *Poezij*, ki jo je pod naslovom *Pesmi* založil O. Wagner. Jurčič je prevzel organizacijske naloge, Levstik se je lotil jezikovnega pregleda Prešernovih pesmi, Stritar pa je napisal uvodna esaja »Prešernovo življenje« in »Prešernove poezije«. Prešernove *Pesmi* naj bi bile prva izdaja v načrtovani zbirki najboljših del slovenskih pisateljev z dodanimi kritičnimi uvodi. Bleiweis in Luka Svetec sta v *Novicah* objavila kritiko izdaje *Pesmi*, katere glavni poudarki so bili: popravljanje Prešernovih pesmi je seglo čez dovoljeno mejo, Stritar je pred Prešernom videl samo Vodnika, zamolčal je njegove vrstnike in naslednike; »... čudno se nam dozdeva po tem to, da se ignorira mojster, ki je bil vrstnik Prešernov – Koseski, kteremu je svet izvedencev že davno vès navdušen priznal slavo, da je prvi

Zgodnja Danica, 1872.
Zora, 1872.

LITERATURA

- Globočnik, Damir: *Prešeren in likovna umetnost*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Celovška Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2005.
- Kermavner, Dušan: *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Prijatelj, Ivan: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, četrta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1961.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

S U M M A R Y

Prešeren's commemoration in Vrba on 15 September 1872

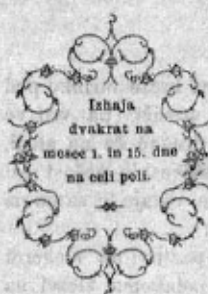
The initiative for installing the memorial plaque on France Prešeren's birth house in Vrba was given by his fellow countrymen. The Writers' Association, founded in April 1872, set up a special board to carry out the unveiling ceremony. The association was established on the proposal of Davorin Trstenjak, in protest of the Slovenian Society (an institution for the Slovenes' cultural and scholarly progress; transl. note), where the presidency of Ebin Henrik Costa and meagre literary activity met with strong opposition.

The decoration of Vrba was rendered possible by the Upper Carniolan patriots who donated over one hundred florins. The celebration was also funded by the money collected for the envisaged and later cancelled gathering of Upper Carniolans that was to be held in Lesce in 1871. On behalf of the Writers' Association, Josip Vošnjak requested Josip Stritar to

write a solemn poem and the Ljubljana-based Sokol society to assist in organizing the celebration in Vrba. Stritar's cantata »Na Prešernovem domu 15. septembra 1872« (At Prešeren's House on 15 September 1872) was put to music by Benjamin Ipavec and performed by the choir of the Ljubljana Reading Club. One day before the commemoration, the *Slovenski narod* newspaper featured Vošnjak's editorial »Največ svetá otrokom sliši Slave« (The greater part of the world belongs to the children of Slava) and an article by the editor Josip Jurčič titled »Prešeren«, both accentuating Prešeren's merits for the literary and national revival of the Slovenes. Stritar printed a thousand copies of the poem »Pozdrav Prešernovim čestiteljem, zbranim v Vrbi 15. septembra 1872« (A Welcome to All in Praise of Prešeren Who Will Gather in Vrba on 15 September 1872) and sent them to the Writers' Association for distribution at the celebration in Vrba.

The unveiling of the memorial plaque was attended by more than six thousand people. Although arrangements were made for the parish priest Lovro Pintar from Breznica to bless the plaque, the Ljubljana Prince Bishop Jernej Vidmar refused to grant him authorization. The inaugural address was delivered by Radoslav Razlag. After the unveiling ceremony, many attendees continued to Bled, where festivities were being held. Some spent the night in Bohinjska Bistrica, Srednja Vas and Bohinjska Češnjica, and visited the Savica Waterfall the following day.

No leader of the national conservative Old Slovenes movement attended the commemoration in Vrba. On 26 September 1872, new board members were elected at the eighth general assembly of the Slovenian Society, where the opposition presented its own list of candidates. The rift was caused by the Slovenian Society's intent to set up a printing works (due to the planned transfer of the National Printing Works and the *Slovenski narod* editorial board from Maribor to Ljubljana) and the Young Slovenes' endeavours to win a dominant influence in the institution. The Old Slovenes claimed their victory at the general assembly ballot with 780 votes against 670. The strife between the Old and Young Slovenes caused the Writers' Association to cease its operations. It resumed its activities again in 1885 under the name Writers' Support Association.

ZORA.

Časopis

za zabavo, znanost in umetnost.

Štev. 18.

V Mariboru, 15. septembra 1872.

Tečaj I.

Na Preširnovem domu

15. septembra 1872.

Daljših stranij, kjer Drava deroča,
Kjer Sava valove bistro vali;
Kjer Kolpa se vije, jáderna Soča
V jadransko morje peneča hiti:
Prírómale sem je ljudstvo izbrano,
Na pesnika dom, v ljubezni mu vdano.

Oj zdrava, hiša sredi raja!
Nad tabo plavaj sreča, mir;
Iz tebe lil je pesni vir,
Ki slastjo serca nam napaja.

„Luna sije“ —
Melodije
Sladko-tožne, čuj! doné.
Krasna deva!
Tebi peva,
Toži pevec vnet za té.
Omečile
Pesni mile
Nijso tvojega sercá;
Naše poka,
Sladko joka,
Sólza v óku nam igra.

Močnejše, mileje pesen doni,
Kedor jo čuje, sercé mu topi:

„Sirota vboga, zapuščena,
Oj domovina, domovina!
Z bridkóstjo, žalostjo pojena;
Nemilost tuja, hujše sina
Nezvéstost, mati, te boli.“ —

A tiho! poglej, nebó se vedri;
Sinú si rodila, blágo sercé,
Ki nosil je tvoje — človeštva gorjé;
Kar čutil, nam v sládke pesni je zlíl,
Ljubiti nas mater, človeštvo učil.

Preširen budi, Preširen nas vodi,
Na delo za njim, na dúševni boj!
Pravici udani, luči; svobódi,
Naprej, za svoj dom navdušeni roj!
Preširna vihrá pred nami zastava,
Voditelju-pevcu kličemo: Slava!

J. STRITAR.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 615.89-051(497.451)"18"
929Humar J.

Prejeto: 7. 10. 2019

Marija Čipić Reharmag. zgod. in dipl. etn., arhivska svetovalka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: marija.cipic-rehar@zal-lj.si

Jurij Humar – nova spoznanja o njegovem življenju in delu

IZVLEČEK

Jurij Humar (1819–1890) je bil ljudski zdravilec in duhovnik ljubljanske škofije, ki se je ukvarjal s homeopatijo in magnetizmom. O njegovem zdravljenju je bilo objavljenih že veliko del, predvsem o njegovem zadnjem obdobju v letih 1876–1890, ko je deloval na Primskovem. Članek je v glavnem posvečen obdobju pred njegovim prihodom na Primskovo in s tem še neuporabljenim virom iz župnij Adlešiči, Črmošnjice, Sostro in Stara Oselica, ki ga kot človeka pokažejo v novi luči. Na novo so odkriti razlogi za njegovo dopisovanje z misijonarji, saj je tudi on želel v misijone v Severno Ameriko. Dokumentacija, ki kaže na težak značaj in samovoljnost ter težave s cerkvenimi in posvetnimi oblastmi zaradi zdravljenja, pa pojasnjuje, zakaj je duhovnik z obsežnim znanjem številnih jezikov, fizike, teologije, naravoslovja in astronomije živel odmaknjeno od izobraževalnih ustanov globoko na podeželju.

KLJUČNE BESEDE

Jurij Humar, duhovnik, ljudsko zdravilstvo, živalski magnetizem, homeopatija, misijonarji

ABSTRACT

JURIJ HUMAR – NEW KNOWLEDGE ON HIS LIFE AND WORK

Jurij Humar (1819–1890) was a folk healer and a priest of the Ljubljana Diocese practicing homeopathy and magnetism. Although many works have been published on his healing practices, most focused on his last period, 1876–1890, when he served in Primskovo. The article largely focuses on the period before Humar's arrival in Primskovo and hence on parish sources that have so far not been used and that now shed new light on his personality. It presents the newly discovered motives for his correspondence with missionaries, as he too wanted to join the missions to North America. Apart from revealing his difficult character as well as brushes with church and secular authorities over his healing practice, the documents also elucidate why a priest so well-versed in languages, physics, theology, natural sciences, and astronomy chose to live a secluded life in a rural environment away from educational institutions.

KEY WORDS

Jurij Humar, priest, traditional healing, animal magnetism, homeopathy, missionaries

Uvod

Duhovnik ljubljanske škofije Jurij Humar (1819–1890) je bil ljudski zdravilec ter kot tak poznan predvsem v krogih homeopatov in zdravilcev. Kljub temu, da je umrl pred skoraj 130 leti, njegov grob na Primskovem še vedno obiskujejo posamezniki, ki menijo, da okolica groba izžareva zdravilno energijo.

Spomin nanj pomaga vzdrževati tudi Etnološko društvo Jurija Humarja na Primskovem, ki je aprila 2019 poskrbelo za že tretjo, popravljeno in dopolnjeno izdajo knjige Janeza Žurge z naslovom *Čudodelnik s Primskovega, Jurij Humar 1819–1890*.¹ V njej je najprej v uvodu opisano Humarjevo življenje, sledita njegov rodovnik in osrednji del, kjer so objavljena pisma sorodnikom ter natančno opisani načini, s katerimi je zdravil različne težave in bolezni. Poleg te knjige je o Humarjevem življenju in delu doslej izšlo kar precej druge literature. V *Etnologu* je leta 2005 Nena Židov objavila članek o Humarju in njegovem zdravljenju ljudi, v katerem se je osredotočila predvsem na načine zdravljenja in zdravilne pripomočke. Humarja je v članku »Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju«, objavljenem v letih 1988–1990, omenila Marija Makarovič. Poleg znanstvenih člankov so v različnih obdobjih izšli tudi razni prispevki v dnevnem časopisu. Tako je Pavel Lokovšek v časopisu *Slovenec* leta 1932 objavil članek »Primskovski gospod«, Viktor Čadež pa naslednjega leta »Pisma Primskovega gospoda« v istem časopisu. Dve leti zatem je Ivan Šašel prav tako v *Slovenecu* objavil »Črtice iz življenja in delovanja nekdanjega Primskovega gospoda«. Takoj po Humarjevi smrti je leta 1891 v *Zgodnji Danici* izpod peresa Frančiška Lampeta izšel članek v več nadaljevanjih »Jurij Humar«. O njem je sredi 19. stoletja v *Podobah prednikov* pisal tudi Janez Trdina. Življenje Jurija Humarja so podrobno predstavili v zborniku ob 250-letnici župnije Primskovo leta 2003: tamkajšnji župnik Pavel Sporn je takrat ponovno objavil del že objavljenih tekstov o Humarju in del novih člankov o njem; Matej Suhač se je posvetil težavam, ki jih je imel Humar na Primskovem s posvetno in cerkveno oblastjo, Pavel Sporn, Janez Mervič, Mirko Žerjav in Roman Globokar pa so o Humarju pisali vsak s svojega stališča – Sporn duhovniškega, Mervič medicinskega, Žerjav rokohitskega in Globokar s stališča moralne teologije.

Življenje in delo Jurija Humarja se tako zdi dobra obdelano. Pri prebiranju njegovih življenjepisov pa se je porodilo vprašanje, zakaj so duhovnika, ki je govoril nemščino, italijanščino, francoščino, angleščino, latinščino, grščino in hebrejščino, poznal slovanske jezike, preučeval sanskrit in ga očitno tudi obvladal, saj je redno pisal v njem, ter sestavil med-

Ljudski zdravilec in duhovnik Jurij Humar

narodni jezik z 2.000 besedami in 200 oblikami, ki naj bi služil misijonarjem,² imenovali za župnika v oddaljene kraje, kjer ni bilo izobraževalnih ustanov, knjižnic ali šol. Če na seznam dodamo še njegovo zanimanje za filozofijo, teologijo, naravoslovje in astronomijo, je jasno, da je bil to zelo izobražen človek.³

Podroben pregled literature je pokazal, da so se pisci osredotočali predvsem na poznejši del njegovega življenja, in sicer na obdobje, ki ga je preživel na Primskovem, ko je bil že znan zdravilec in so k njemu drle množice ljudi. Iz do sedaj še neobjavljene arhivske dokumentacije v Nadškofijskem arhivu Ljubljana pa lahko rekonstruiramo tudi njegovo mladostno obdobje, ki nazorno pokaže, zakaj ga je pot zanesla prav na Primskovo.

Kaplan v Adlešičih, Črmošnjicah in Sostrem

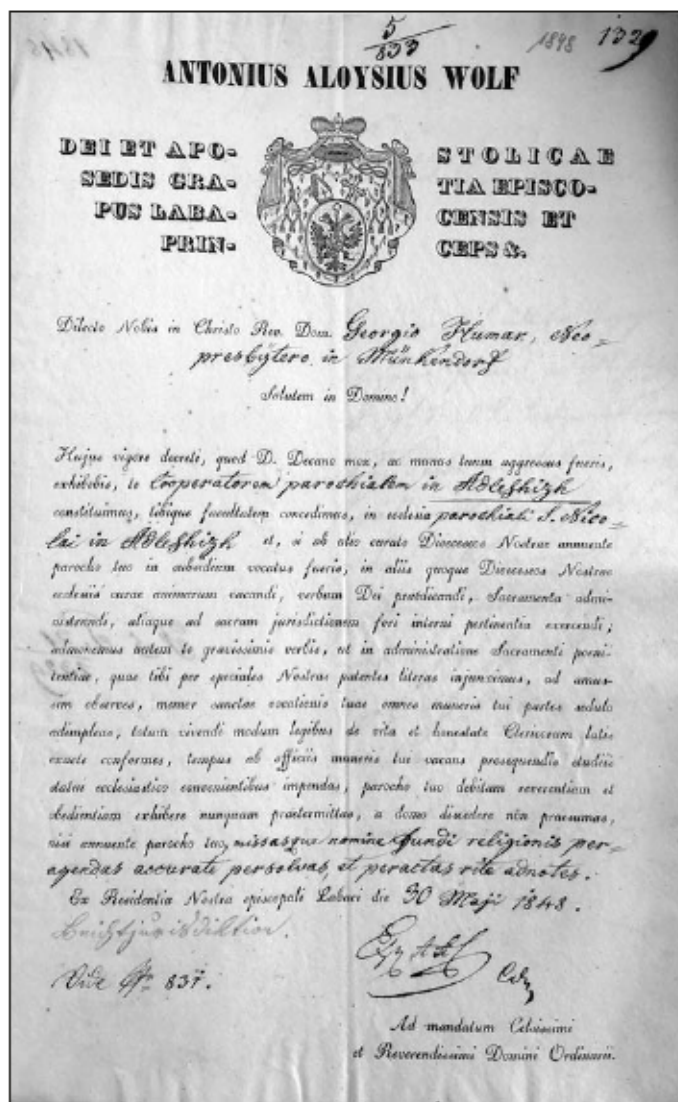
Jurij Humar se je rodil 14. aprila 1819 v hiši Vodič nad Kamnikom 1 v župniji Mekinje kmečkima staršema Valentinu Humarju in Ani, rojeni Šinkovc.⁴ Osnovno šolanje je začel v Kamniku, vendar ga sprva ni zaključil. Po nekaj letih je šolanje nadaljeval,

¹ Prva izdaja je bila objavljena leta 1969. Vsa v uvodu navedena dela so našeta na koncu članka med literaturo.

² Prav tam, str. 7.

³ Židov, *Jurij Humar*, str. 325–326.

⁴ NSAL, *ŽA Mekinje*, Krstna knjiga 1800–1828, str. 142–143.

Imenovanje Jurija Humarja za kaplana v Adlešičih, 30. avgust 1848 (NŠAL, ŠAL – Ž, š. 1, Adlešiči, 1796–1919).

in sicer na gimnaziji v Karlovcu, zadnje razrede pa je naredil v Ljubljani. Po opravljeni maturi je vstopil v bogoslovje in bil leta 1847 pri 28 letih posvečen v mašnika.⁵

Aktivno delovanje Humarja kot duhovnika lahko razdelimo v dve obdobji. Prvo obsega leta od 1848 do 1858, ko je opravljal delo kaplana v Adlešičih (1848–1850), Črmošnjicah (1850–1853) in Sostrem (1853–1858). V drugem obdobju je deloval kot župnijski upravitelj oziroma župnik, in sicer od leta 1858 do smrti leta 1890. V tem obdobju je služboval v Stari Oselici (1858–1862), Črmošnjicah (1862–1876) in na Primskovem na Dolenjskem (1876–1890). Gre v glavnem za manjše kraje, oddaljene od večjih mest in pomembnih ustanov.

Humar je mašnik postal 31. julija 1847 in zatem deset mesecev čakal na cerkveno službo. Z dekretom

ljublanskega škofa Antona Alojzija Wolfa je 17. junija 1848 prišel za kaplana v Adlešiče in tam ostal do 26. septembra 1850.⁶ Kot je razvidno iz gradiva za župnijo Adlešiči, se je Humar že tam rad sprl s farani in so ga poznali kot človeka nagle jeze.⁷

Po zaključku kaplanovanja v Adlešičih je dobil dekret za Faro pri Kostelu, vendar tja ni odšel.⁸ Namesto tega se je oktobra 1850 iz Adlešičev odpravil v Črmošnjice in tam ostal vse do leta 1853.⁹

4. aprila 1853 mu je ljubljanski škof izdal dekret o imenovanju za kaplana v Sostrem in Humar se je iz Bele krajine preselil v glavno mesto. Že kmalu po

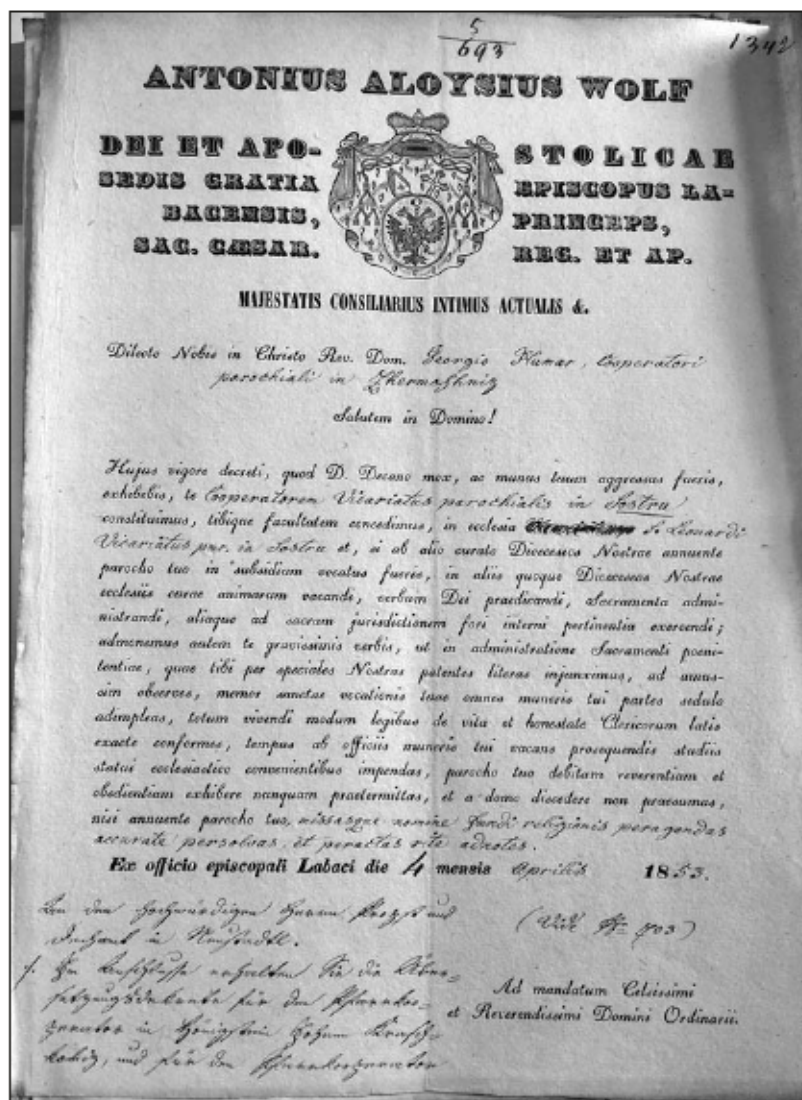
⁶ NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, f. 375, Adlešiči, kaplani.

⁷ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 1, Adlešiči, 1796–1919, Leto 1850.

⁸ NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, f. 379, Stara Oselica, župniki.

⁹ NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, f. 375, Črmošnjice, kaplani.

⁵ Žurga in Maršič, *Čudodelnik s Primskovega*, str. 5–6.

Imenovanje Jurija Humarja za kaplana v Sostrem, 4. april 1853 (NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861).

njegovem priходу so škofu o njem pisali iz ljubljanske žandarmerije, in sicer o govoricah, da na črno in brez kakršnegakoli zdravniškega znanja zdravi bolne. Nadalje so 22. septembra 1853 žandarji ugotovili, da k Humarju »na točno določeno oddaljeno mesto« prihajajo množice ljudi iz različnih družbenih plasti, da bi jih ozdravil. Žandarji so ga zaradi dela na črno in nedovoljenega zdravljenja prijavili na okrajno glavarstvo, obveščen je bil tudi škofijski ordinariat.¹⁰ Humarja so kaznovali po 343. členu kazenskega zakonika, ki prepoveduje zdravljenje z magnetizmom ali s hipnozo ter poleg prepovedi in prekinitve zdravljenja predvideva zaporno kazen od enega do šestih mesecev. Če pa bi pacient umrl, bi bil Humar kaznovan po 335. členu, ki predvideva zaporno kazen od šestih mesecev do enega leta.

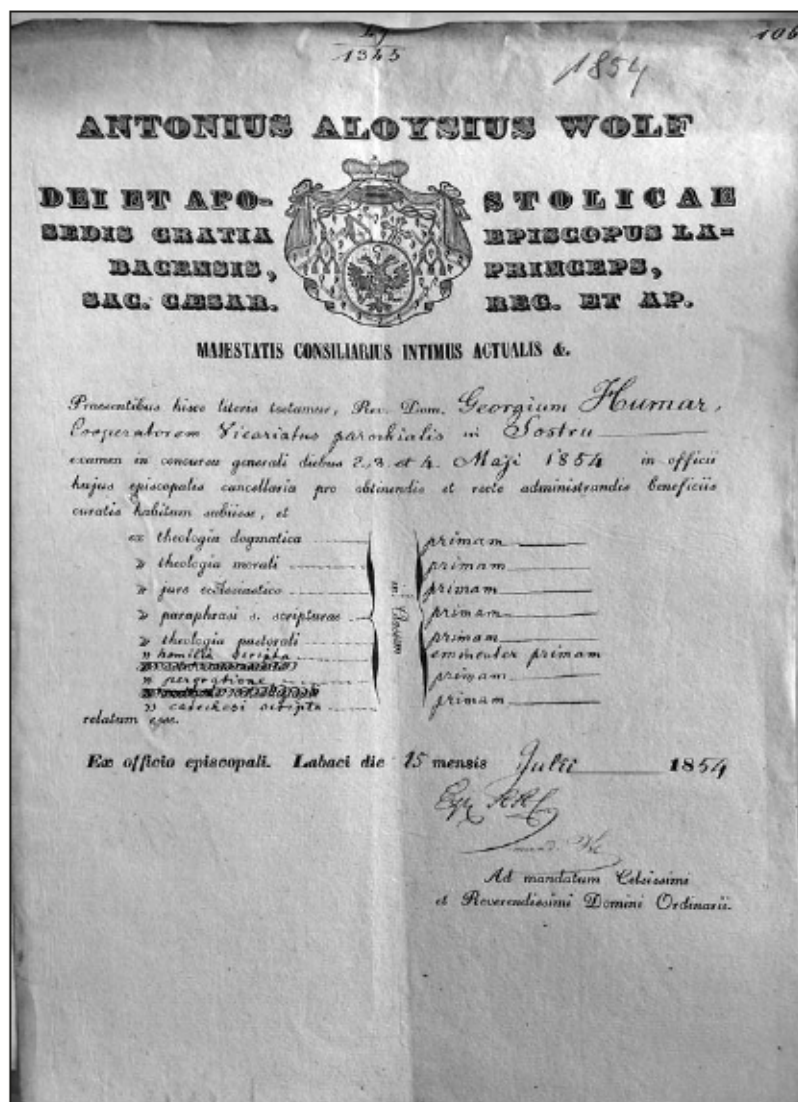
¹⁰ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861, Dopis žandarmerije, 26. 9. 1853.

Župnik v Sostrem Anton Gregorc je dobil od ljubljanskega škofijskega ordinariata pisno naročilo, naj preveri, kakšno je dejansko stanje in ali Humar res ljudem proti plačilu daje homeopatska zdravila oziroma jih zdravi z živalskim magnetizmom.¹¹ Poleg tega je ordinariat zanimalo, ali je Humar koga dejansko ozdravil ali pa pri tem ni bil uspešen.¹² Pristojni župnik je preveril navedene trditve in ordinariatu odpisal, da se Humar ne ukvarja niti s homeopatijo niti z alopatijo,¹³ temveč da je le eni osebi svetoval alopatska zdravila, ni pa ji predpisal odmer-

¹¹ Gre za zdravilni učinek magnetov, ki ga je konec 18. stoletja utemeljil Franz Mesmer. Po njegovih navodilih je pacient popil pripravek z železom, nato pa so mu na različne dele telesa pritrdili magnetne in izvedli določene premike.

¹² NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861, Dopis škofijskega ordinariata, 30. 9. 1853.

¹³ Alopatija je zdravljenje z zdravili, katerih učinek je nasproten simptomom bolezni (Fran).

Humarjevo spričevalo župnijskega izpita z dne 15. julija 1854 (NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861).

ka ali česa podobnega. Glede živalskega magnetizma je Gregorc menil, da je šlo za en sam primer, ki pa na bolno osebo ni imel učinka, pač pa je bil Humar po njegovem mnenju uspešen pri drugih, ki so se nanj obračali zaradi glavobola, zobobola in revmatizma. Prav tako mu ni bilo znano, da bi kdo zaradi Humarjevega zdravljenja umrl, je pa Humar za trud in delo vzel nekaj denarja. V poročilu župnika Gregorca je nadalje zapisano, da od 3. oktobra, ko je ordinariat Humarja posvaril glede zdravljenja, do 9. oktobra ta ni zdravil nobene osebe in da v zadnjih dneh bolniki sicer ponovno prihajajo, vendar pa jih Humar ne zdravi več z gladenjem, temveč z dotikanjem in gledanjem.¹⁴ S tem se dokumenti, ki pričajo o Humarjevi zdravilski dejavnosti v Sostrem, končajo. Iz poznejših dokumentov še izvemo, da je bil takrat tudi

kaznovan, vendar ni razvidno, na kakšen način.¹⁵

Humar je kaplansko službo opravljal kar deset let. Župnijski izpit iz osmih predmetov je opravil na škofijskem ordinariatu v Ljubljani med 2. in 4. majem 1854, 15. julija pa so mu o tem izdali potrdilo.¹⁶

Župnik v Stari Oselici

Ljubljanski škof Wolf je z dekretom spomladi 1858 Humarja imenoval za provizorja in administratorja v Stari Oselici, ker je dotakratni župnik Kajetan Huber odšel za župnika v Čemšenik. Humar naj bi se v Staro Oselico preselil po 24. aprilu, ko bi Huber odšel in bi uredili vso dokumentacijo ter finančne zadeve.

¹⁴ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861, Dopis Antona Gregorca, 13. 10. 1853.

¹⁵ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 320, Stara Oselica, 1781–1960, Dopisi glede preiskovanja Humarja, 20.–21. 10. 1858.

¹⁶ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 309, Sostro, 1658–1861, Izkaz o konkurznem izpitu, 15. 7. 1854.

Kmalu po prihodu jeseni 1858 so se za Humarja začele težave. Deželne oblasti so škofijski ordinariat obvestile, da je v župnišču v Stari Oselici 70-letni Heleni Mandelc iz okraja Radovljica Humar zdravil udarec na glavi, a je ta takoj po zdravljenju umrla. Okrajni urad je tja takoj poslal preiskovalnega sodnika, da bi zagotovil objektivnost postopka in preiskal zadevo. Sledila je podrobna preiskava, v kateri je sodišče na prvi instanci ugotovilo, da se Humar že dolgo ukvarja z zdravljenjem ljudi, da je bil pred petimi leti zato že kaznovan ter da k njemu prihajajo množice ljudi iz različnih stanov, dnevno okrog 60, včasih pa celo 80 ljudi, med drugim tudi iz drugih okrajev. Preiskovalni sodnik in dr. Napret sta preiskala župnišče ter našla »medicino« – vrček z vodo iz vodnjaka, ki jo je Humar dajal piti bolnikom. To vodo je uporabil tudi za zdravljenje oči pokojne Helene Mandelc in za druge bolnike. Humar je pojasnil, da denar, ki ga dobi za zdravljenje ljudi, daje za obnovo cerkve, kuharico in gospodinjo ali pa za revne. Preiskovalca sta ugotovila, da je Humar vsekakor kriv kršenja določenih zakonov, vendar pa v dopisih ni bilo navedeno, ali so ga kaznovali ali ne.¹⁷

Dokumenti v naslednjih letih ne prinašajo podatkov o tem, da je Humar deloval kot zdravilec, kar pa seveda ne pomeni, da je s tem prenehal.

Župnik v Črmošnjicah

Novi ljubljanski škof Jernej Vidmar je Humarja 20. oktobra 1862 potrdil za župnika v Črmošnjicah, potem ko ga je 11. julija 1862 izbral patron knez Auersperg.¹⁸ Kočevski knezi Auerspergi so namreč imeli na Kočevskem kar enajst patronatov, in sicer Kočevje, Stara Cerkev, Mozelj, Škrilj (Zdihovo), Kočevska Reka, Koprivnik na Kočevskem, Črmošnjice, Kočevske Poljane, Stari Log, Osilnica in Dolenjske Toplice.¹⁹ To je pomenilo, da so ob gradnji cerkve ali ustanavljanju kaplanije oziroma župnije določeno premoženje namenili za vzdrževanje cerkve in duhovnika ter s tem pridobili pravico patrona, kar se je kazalo v vplivu na imenovanje duhovnika. Poleg tega so imeli posebno častno mesto v cerkvi ter ob raznih slovesnostih. Ob izbiranju duhovnika so škofje patronom posredovali listo duhovnikov, ki so se potegovali za mesto, pri čemer so jih škofje rangirali po svoji presoji ali glede na njihovo starost, patroni pa so svojo izbiro posredovali škofu, ki je duhovnika imenoval.²⁰

Župnija Črmošnjice je leta 1862 štela 2.269 duš in je imela poleg župnika Humarja še kaplana: najprej Franca Grivca, za njim pa Janeza Germa. Tu

je bival tudi upokojeni duhovnik Jurij Jonke,²¹ ki je umrl 12. maja 1864. Od leta 1866 ni bilo več kaplana, tako da je Humar ostal sam v župniji.²²

Humar je konec leta 1863 škofijski ordinariat v Ljubljani zaprosil za odpust iz ljubljanske škofije in dovoljenje za odhod v škofijo St. Paul v Minnesoti. Ta je bila ustanovljena leta 1851, naslednjega leta pa se je tja preselil misijonar Franc Pirc. Ustanovil je misijon Crow Wing, postavil šolo in cerkve ter misijonaril med Indijanci in belimi prišleki, ki so k njemu menda prihajali v trumah. Ker ga je pestilo vse večje pomanjkanje misijonarjev, pisne spodbude pa niso delovale, se je v začetku leta 1864 vrnil v Evropo, obiskal več krajev ter poskušal več duhovnikov prepričati, da bi se mu pridružili.²³ Pirc je bil v pisnih stikih tudi s Humarjem. 19. marca 1864 mu je z Dunaja pisal, da je sicer zelo vesel njegove želje po odhodu v indijanski misijon, da pa v tistem trenutku ni bilo več mogoče, da bi odpotoval z njim, saj se je Pirc ravno vračal v misijone, Humar pa bi potreboval kar nekaj časa, da bi uredil vse potrebne dokumente. Kljub temu se je zelo veselil tega, da bi Humar skupaj s Fajdigo²⁴ prišel v njegov misijon. Pristavil je še, da ga je ljubljanski škof seznanil s tem, da razen Jožefa Franciška Buha ne more pogrešiti nobenega duhovnika več, ker ima trenutno premalo duhovnikov. Poleg tega je dodal, da bi pristanek za odhod iz škofije lahko dobila, šele ko bo opravljena ordinacija četrtega letnika bogoslovcev. Pirc je Humarju priporočal, naj se uči in vadi francoščino, ki je tam po tradiciji francoskih jezuitov simbol katoliške vere in je uporabna tudi v misijonih. Ko bo dobil škofovo dovoljenje, naj mu to sporoči, da mu bo poslal indijanski slovar, tako da se bo naučil jezika.²⁵ Humar je očitno res počakal do poletja in ordinacij, potem pa vložil prošnjo, v kateri je navedel, da čuti veliko željo in zadovoljstvo, da bi odšel v misijone. Kljub svojim 45 letom je bil zdrav in močan; poleg tega je bil že dogovorjen, da ga bodo sprejeli, menil pa je, da bo kak duhovnik pripravljen priti v Črmošnjice, potem ko je upokojeni duhovnik Jurij Jonke umrl in je bilo na voljo več denarja za vzdrževanje duhovnika.²⁶

O Humarju je moral 20. julija 1864 podati mnenje dekan v Novem mestu Jernej Arko, pod katerega so spadale Črmošnjice. Arko je zapisal, da nima nič proti Humarjevi prošnji, čeprav šteje že 45 let, saj je utrjen in klen mož, poleg tega tudi izjemen talent za jezike, tako da bi se vseh potrebnih jezikov nedvomno brez težav naučil. Dekan je v pismu

²¹ *Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis Labacensis*, Ljubljana, 1864.

²² *Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis Labacensis*, Ljubljana, 1862–1872.

²³ Brvar in Ceglar, *Življenje in delo*, str. 471.

²⁴ Verjetno gre za Janeza Fajdigo, takrat kaplana v Črnomlju.

²⁵ NSAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Pismo Franca Pirca, 19. 3. 1864.

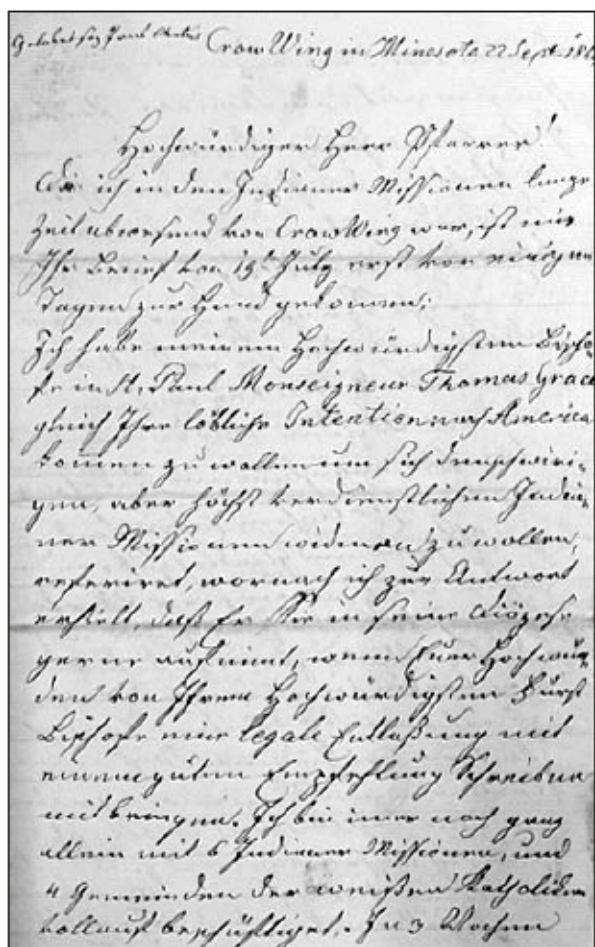
²⁶ NSAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis Jurija Humarja škofijski pisarni, 15. 7. 1864.

¹⁷ NSAL, ŠAL – Ž, š. 320, Stara Oselica, 1781–1960, Dopisi glede preiskovanja Humarja, 20.–21. 10. 1858.

¹⁸ NSAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Imenovanje za župnika v Črmošnjicah, 1862.

¹⁹ Ambrožič, *Patronatno pravo*, str. 71–88.

²⁰ Prav tam.

Pismo misijonarja Franca Pirca Humarju,
22. september 1864 (NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45,
Črmošnjice, 1756–1886).

nadalje navedel, da Humar živi zelo moralno in da ima rad svojo župnijsko skupnost, in to še od takrat, ko je bil tu kaplan. Poleg tega mu je naklonjen večji del župljanov, saj zanje skrbi v vseh pogledih. Najpomembnejši razlog za odhod v misijone pa naj bi bili skromni dohodki, ki jih prinaša službovanje v Črmošnjicah, pri čemer je dekan Arko poudaril, da Humar ni človek, ki bi bil navezan na denar, in da je navajen na skromne dohodke, vendar pa bi bilo dobro, da bi se mu ti povečali. Škofijska pisarna je obljubila, da bo njegovo prošnjo skrbno preučila.²⁷

Humar in misijonar Pirc sta nadaljevala dopisovanje, ki je bilo časovno zelo razpotegnjeno. Humar je na primer Pircu pisal 19. julija 1864, ta pa je njegovo pismo zaradi potovanja po misijonu dobil šele septembra. 22. septembra 1864 mu je odgovoril, da je svojega škofa Thomasa Gracea obvestil o Humarjevi želji po prihodu v škofijo in da se je škof s tem strinjal, vendar pod pogojem, da Humar pridobi ura-

dno potrdilo o odpustu iz škofije in škofovo priporočilno pismo. Pirc je ponovno poudaril, da potrebuje pomoč, saj je v šestih indijanskih misijonih in štirih belih skupnostih sam, ter da naj bi v roku treh tednov prišli trije novi duhovniki in še Jožef Francišek Buh. Za Humarja je predvidel, da bo po prihodu ostal mesec dni pri njem v Crow Wingu, kjer se bo naučil jezika in se seznanil z načinom življenja Indijancev. Poleg tega bo moral preučiti katekizem v njihovem jeziku, da bo lahko oznanjal vero. Podrobno mu je opisal tudi pot do misijona. Potovanje je takrat trajalo od 20 do 25 dni z vlakom in parnikom, potni stroški so znašali okrog 200 goldinarjev, običajno pa jih je poravnala Leopoldinina ustanova Avstrijskega cesarstva v podporo ameriškim misijonom. Pirc je nazorno pojasnil, da je življenje v indijanskih misijonih težko, na voljo so bile ribe, pridelki iz vrtov in divji kruh. Moko, sladkor, sir in meso je bilo treba kupiti, zato naj bi misijonarji s seboj prinesli nekaj denarja oziroma se obrnili na Leopoldinino ustanovo na Dunaju ali na Misijonsko društvo v Münchnu. Razmere v Minnesoti so bile po Pircevi besedah žal takšne, da škof v St. Paulu ni imel denarja za podpiranje misijonarjev.²⁸

Humarjevi dohodki v Črmošnjicah so bili očitno res težava, saj je ta škofijski ordinariat zaprosil za povečanje kongrua,²⁹ in sicer z 108 na 148 goldinarjev letno.³⁰ Dekan v Novem mestu je kot pristojni za Črmošnjice ordinariat seznanil, da med župnikom Humarjem in kaplanom v Črmošnjicah potekajo spori glede dohodkov, saj je leta 1848 z zemljiško odvezo prišlo do sprememb glede urbarialne desetine in primščine, pri čemer so se davki dvakrat povečali, pa tudi živila so se podražila.³¹ S 1. januarjem 1865 je deželni namestnik Humarju dovolil povečanje kongrua na 122 goldinarjev letno.³²

Humar je v pismu škofu 9. marca 1865 zaprosil za odpustno pismo iz ljubljanske škofije oziroma za priporočilno pismo škofu v Minnesoti, pri čemer je hotel urediti tudi vso dokumentacijo – predvsem finance – v župniji, tako da bi jo lahko do 23. aprila predal in potem odpotoval.³³ Škofijski ordinariat je 20. aprila 1865 Humarju izdal dovoljenje, da lahko kot misijonar odide v Minnesoto in da ga pri tem ne zadenejo nobene cerkvene kazni zaradi odhoda.³⁴ Vendar pa si je Humar očitno premislil, saj je

²⁸ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Pismo Franca Pirca Juriju Humarju, 22. 9. 1864.

²⁹ Kongrua je bila plača duhovnikov, ki so jo prejeli od države.

³⁰ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis Jurija Humarja škofijski pisarni, 6. 2. 1865.

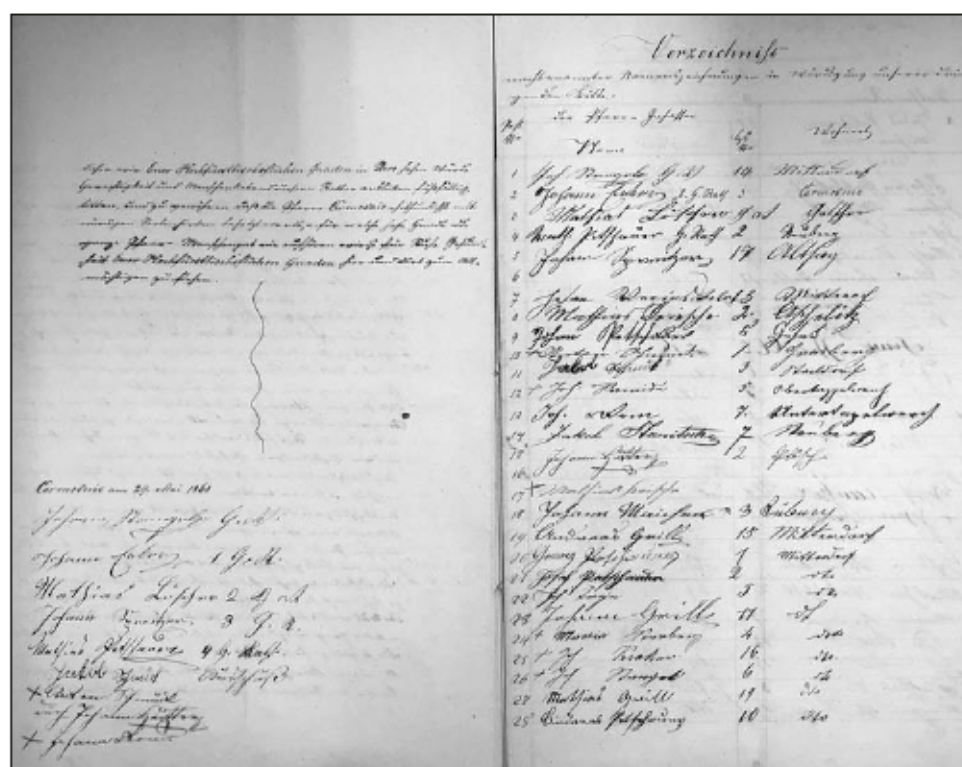
³¹ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis dekana škofijskemu ordinariatu, 11. 2. 1865.

³² NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis deželnega namestništva škofijskemu ordinariatu, 26. 4. 1865.

³³ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis Jurija Humarja ljubljanskemu škofu, 9. 3. 1865.

³⁴ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis škofijskega ordinariata, 20. 4. 1865.

²⁷ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis dekana škofijski pisarni, 20. 7. 1864.

Pritožba črmošnjiških župljanov z zbranimi podpisi (NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886).

ostal župnik v Črmošnjicah, pa tudi dovoljenje je ostalo pri dekanu Arku v Novem mestu. Naslednji dokument škofijskega ordinariata v Ljubljani z dne 26. aprila 1865 prinaša odločitev, da se Humarjeva plača poveča, vendar pa v primeru, da bi zaprosil za nadaljnje povečanje, to ne bi bilo možno.³⁵

Žal za naslednji dve leti ni bilo mogoče najti dokumentov, ki bi pričali o Humarjevem življenju in delu v Črmošnjicah. Z letom 1868 pa se je položaj precej spremenil: med gradivom tako najdemo številne pritožbe vernikov, pa tudi dveh kaplanov, ki sta za kratek čas prišla v Črmošnjice – to sta bila Franc Černilogar in Janez Merjasec –, nad župnikom. Kot se je izkazalo, je bil Humar precej svojeglav in se je težko prilagajal. V nadškofijskem arhivu je shranjena obsežna pritožba vernikov z dne 16. junija 1868, pod katero so podpisani 203 farani iz črmošnjiške fare: njegovo pastoralno in gospodarsko delovanje naj bi bilo zelo slabo, zaradi pomanjkljivega poučevanja verouka in opuščanja maš so zahtevali kaplana, ki bi popravil skromno versko življenje, kritizirali so Humarjevo obnašanje na prižnici, kjer naj bi javno ozmerjal posameznike; poleg tega naj ne bi obiskoval bolnih, ki so potem umirali brez poslednjih zakramentov. Glede gospodarskih zadev pa naj cerkvenim ključarjem ne bi dovolil vpogleda v cerkveno premo-

ženje, pa tudi z denarjem, ki so ga verniki namenili za revne, naj bi ravnal lahkomišlno.³⁶

Kot je bila običajna praksa, je takratni dekan v Novem mestu Jernej Arko dobil nalogo, naj preveri realno stanje v župniji in resnost obtožb. Na škofijskem ordinariatu so se spričo obtožb nagibali k temu, da bi župnika odpoklicali iz župnije. Arko je raziskal vse točke obtožbe in napisal poročilo ordinariatu, v katerem je pojasnil, da so razmere malce drugačne, kot je bilo prikazano v pritožbi. Veliko število podpisanih je bilo namreč povezano z dejstvom, da so podpise pobirali pod pretvezo, da od ordinariata zahtevajo kaplana; poleg tega so bili podpisi na posebni poli papirja in ne pod samo pritožbo, tako da naj ljudje ne bi vedeli, za kaj točno gre. Pobudo za pritožbo naj bi dali bogatejši farani v Črmošnjicah, ki jih župnik omejuje, in imajo svoje interese ter bi se ga radi znebili. Tako opravljanje maš kakor tudi poučevanje verouka naj bi se izboljšalo, saj je v tem času župnik na prvo sveto obhajilo pripravil 38 otrok. Župnikova gospodinja je bila ženska, ki jo je Humar ozdravil in je potem ostala v njegovem gospodinjstvu. Dekan je poročilo zaključil s pripombo, da ima večina vernikov rada svojega župnika in da ne vidi težav.³⁷

Kljub zapletom z nekaterimi verniki je Humar-

³⁵ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis deželnega namestništva, 26. 4. 1865.

³⁶ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis faranov iz Črmošnjic, 29. 5. 1868.

³⁷ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis dekana Jerneja Arka, 7. 8. 1868.

ju do leta 1871 uspelo obnoviti štiri stranske oltarje, leta 1871 pa je ordinariat zaprosil za dovoljenje za prenovo glavnega oltarja, ki je bil zelo trhel in star (oltar je bil precej star že ob nakupu, saj je prej stal v župnijski cerkvi v Ribnici). Ravno v tistem letu je z oltarja padla sv. Trojica.³⁸

Po Humarjevi pritožbi leta 1872, da noče kaplana, ker ni dovolj dohodkov, je leto 1873 prineslo nove pritožbe. Štirinajst podpisanih mož je spisalo osem strani dolgo pritožbo s sledečimi pritožbami: prvi očitke je bil, da si je župnik podredil lokalno skupnost, ki mu je prej zaupala. Zaupanje pa si je hitro zapravil zaradi vmešavanja njegove gospodinje v zadeve skupnosti in spore. Ponovili so nekaj obtožb iz leta 1868, predvsem njegovo žaljenje prebivalcev, hkrati pa izrazili zadovoljstvo, ker so dobili vsaj kaplana, ki je katehet in poučuje verouk. Poleg tega, so nadaljevali, je bil župnik proti prihodu kaplana, kar je že takoj pojasnil in na več načinov ukrepal, da ta ne bi prišel oziroma da bi odšel, čeprav se je celotna skupnost strinjala, da bi povečali kaplanove dohodke. Sledile so obtožbe glede ravnanja z denarjem ter škode, povzročene župniji.³⁹ Spor med kaplanom in župnikom se je še poglobljajal. Pristojni dekan v Novem mestu je 10. decembra 1873 pisal na ordinariat, ker je moral raziskati njun spor in številne pritožbe proti župniku. Pri tem je vrnil pismo o odpustitvi iz škofije, ki ga je Humar prejel leta 1865, saj je menil, da zaradi sporov s kaplanom in celotno faro ni primeren za misijone. Nadaljnjo odločitev je prepustil škofijskemu ordinariatu.⁴⁰ Vsekakor pa nobeden od nastavljenih kaplanov ni vztrajal prav dolgo.

Pritožb nad neurejenim in dušnopastirsko slabim župnikom ni bilo konca. 17. januarja 1875 so se ponovno pritožili farani, 13 podpisanih je ponovno navedlo vse težave in tegobe, ki jih je povzročal župnik.⁴¹

Spor s kaplanom je dobil nov zagon 12. novembra 1875, ko je v župnišče v Črmošnjicah prišel nov kaplan Josip Merjasca. Že 14. novembra je pisal na škofijski ordinariat, da ga je župnik zelo mlačno sprejel in mu razložil, da je njegov prihod odveč in da lahko sam skrbi za pastoralno delo v župniji, saj dobro pozna kočevsko narečje. Poleg tega mu je prepovedal maševanje v župnijski cerkvi, dovolil mu je zgolj maševanje v podružnični cerkvi, njegov prihod pa mu je kot nezaželen predstavil tudi s strani faranov. Ko je hotel imeti kaplan v nedeljo zjutraj ob 6. uri mašo, je bila cerkev zaprta in ključ pri Humarju. Ta tako po kaplanovih besedah ni skrbel za dušno pastirstvo, ni

pridigal, ampak samo kritiziral posameznike, ni imel ne litanih ne krščanskega nauka, v ciboriju so bile plesnive hostije, tako da očitno ni bilo rednega obhajila; mežnar mu je tudi povedal, da že štiri tedne ni bilo svete maše. Tudi župnikov videz je bil neprimeren – pustil si je rasti ogromno brado in se ni oblačil kot duhovnik, saj je nosil zelene hlače. Verniki so novega kaplana sicer dobro sprejeli, župnik pa ravno obratno. Kaplan je zaprosil za premestitev.⁴² Decembra je ponovno pisal na ordinariat, češ da mu župnik povzroča težave pri namestitvi; on sam da se trudi za dobre odnose, vendar se vse konča z župnikovim godrnjanjem in kletvicami. Na osmih straneh se je obupani kaplan razpisal o vseh tegobah in zelo grdem župnikovem vedenju.⁴³

Pritožbe nad Humarjem so se nadaljevale vrsto let, vse do leta 1876, ko se je o njem negativno izrekel tudi novomeški dekan Simon Wilfan. Tako je padla odločitev o Humarjevi premestitvi v drugo župnijo, in sicer na Primskovo.⁴⁴

V gradivu župnije Črmošnjice ni mogoče najti dokumentov, ki bi pričali o Humarjevi zdravilski dejavnosti, tudi v nobeni od pritožb njegovo zdravljenje ni omenjeno. Izjema je le obrobni podatek o ženski, ki jo je ozdravil in je potem ostala pri njem kot gospodinja. Razloge, da njegovo zdravilstvo pozneje ni bilo tako problematično, moramo iskati v širši družbeni sliki na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja.

Vzroki za velik uspeh župnika Humarja na Primskovem

V primerjavi s Črmošnjicami, kjer je župnija ob Humarjevem prihodu štela okrog 2.300 ljudi, je bilo Primskovo občutno manjše, kajti leta 1877 je tam bivalo 684 ljudi.⁴⁵ Brez težav lahko sklepamo, da je bil Humar v manjšo župnijo premeščen zaradi sporov, ki jih je imel tako s kaplani kot tudi s cerkvenimi in deželnimi oblastmi.

Humar je na Primskovo prišel julija 1876. Prejšnji župnik januar Strah je umrl 2. decembra 1872, zatem sta ga kot župnijska upravitelja začasno nadomestila Franc Gorišek v letih 1872–1873 in Janez Juvanec v letih 1873–1876. Humar pa je prišel kot upravitelj in potem ostal kot župnik vse do svoje smrti leta 1890.⁴⁶

Pregled matičnih knjig in statusov animarum za

³⁸ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis Jurija Humarja ordinariatu, 18. 2. 1871.

³⁹ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis faranov iz Črmošnjic, 25. 5. 1873.

⁴⁰ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis dekana Simona Wilfana, 10. 12. 1873.

⁴¹ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis faranov, 17. 1. 1875; Dopis Matije Križe, 7. 11. 1875.

⁴² NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis kaplana Josipa Merjasca, 14. 11. 1875.

⁴³ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis kaplana Josipa Merjasca, 18. 12. 1875.

⁴⁴ NŠAL, ŠAL – Ž, š. 45, Črmošnjice, 1756–1886, Dopis Jurija Humarja ordinariatu, 31. 8. 1872; Dopis faranov iz Črmošnjic, 25. 5. 1873; Dopis dekana Simona Wilfana, 10. 12. 1873; Dopis faranov, 17. 1. 1875; Dopis Matije Križe, 7. 11. 1875; Dopis kaplana Josipa Merjasca, 14. 11. 1875; Dopis kaplana Josipa Merjasca, 18. 12. 1875; Dopisi leta 1876.

⁴⁵ *Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis Labacensis*, 1877.

⁴⁶ *Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis Labacensis*, 1872–1876.

drugo polovico 19. stoletja pokaže, da so precejšen del podeželskega prebivalstva sestavljali bajtarji, kajžarji in gostači, ki niso imeli svoje lastnine v obliki zemlje, s katero bi lahko brez težav preživljali svojo družino. Gruntarjev, ki bi si lahko privoščili najete hlapce in dekline za opravljanje del na kmetijah, je bilo malo. V družinah se je rojevalo veliko otrok, včasih tudi do 14 ali 15, pri čemer jih ni prav veliko ućakalo najstniških let. Smrtnost otrok predvsem do dveh let, pa tudi do desetega leta, je bila zelo visoka. O tem pričajo tudi statistični podatki v mrljskih knjigah Primskovega za leta 1870–1890.

Smrtnost v župniji Primskovo v obdobju 1870–1890.

Leto	Število smrti	Otroci do 2 let	Otroci 2–10 let	Nad 50 let
1870	15	4	×	10
1871	14	8	×	6
1872	26	8	8	8
1873	24	5	3	12
1874	28	7	×	9
1875	18	3	3	11
1876	21	2	8	6
1877	22	6	3	9
1878	12	3	3	4
1879	22	5	2	9
1880	19	5	1	10
1881	23	6	4	9
1882	20	5	3	4
1883	20	7	3	7
1884	24	4	3	15
1885	11	2	1	6
1886	15	3	4	5
1887	16	4	4	4
1888	11	4	1	6
1889	22	6	3	10
1890	26	7	5	12

Iz zgornje tabele je jasno razvidno, da je bila smrtnost majhnih otrok zelo visoka – najbolj izstopajoč primer je leto 1871, ko je umrlo 14 ljudi, od tega jih je bilo osem mlajših od dveh let, ostali umrli pa so bili stari nad 50 let. Najpogostejši vzroki smrti pri otrocih do dveh let so bili krči, sušica oziroma tuberkuloza, gliste, davica, griža in nedonošenost otrok, za katere ni bilo materialnih pogojev, da bi lahko preživeli. Presenetljivo visoka je tudi smrtnost otrok od dveh do desetih let, kar postane razumljivo, če pobližje pogledamo stanje v družinah. Otroci so se namreč rojevali skoraj vsako leto ali pa vsako drugo leto. Večje število otrok je pomenilo večjo količino hrane, ki je ni bilo na pretek, kar je povzročalo podhranjenost in večjo dovzetnost za okužbe. V družinah so pogosto preživeli najstarejši otroci, običajno prvi, in najmlajši, ko za njimi ni bilo več otrok, ki bi predstavljali nova lačna usta ob ognjišču. Med razlogi za smrt otrok do desetega leta tako najdemo sušico,

grižo, davico, hiranje, gliste in koze. Velikega dela teh bolezni danes ne poznamo več, saj so jih s cepivi in higieno zatrli.

V tem dvajsetletnem obdobju očitno na tem območju ni bilo epidemij španske mrzlice, kolere ali podobnih bolezni, ki bi pokosile del prebivalstva. Kljub temu pa zdravstveno stanje in predvsem zdravstvena oskrba bolnikov nista bila dobra. Običajno kmečko prebivalstvo, ki je v slovenskem prostoru vse do časa po drugi svetovni vojni predstavljalo veliko večino, si plačljivih uslug šolanih zdravnikov ni moglo privoščiti. Za primerjavo: v Trstu, ki je bil v tem času najrazvitejše mesto na širšem slovenskem prostoru, je en zdravnik oziroma ranocelnik prišel na 1.700 prebivalcev, pri čemer je to veljalo samo za mesto; v okolici Trsta je bila slika precej slabša.⁴⁷ Kmetje pa so imeli še eno težavo, in sicer si niso mogli privoščiti dolgega okrevanja na bolniški postelji, ker bi s tem zanemarili kmečka opravila, ki so morala biti opravljena brez zamude in ob točno določenem času. Za zdravstvene težave se niso menili, dokler niso postale prehude.⁴⁸ Ko pa so vendarle stopili do zdravnika, je bilo velikokrat že prepozno, saj zdravniki niso mogli pomagati, kar pa jih je v očeh ljudi pokazalo kot nesposobne. Ljudje so se tako raje obračali na razne ljudske zdravitelce, ki so bili med ljudmi poznani in se je o njih širil glas, da vse ozdravijo.

Dežela Kranjska je imela leta 1890 50 doktorjev medicine in 27 ranocelnikov, pri čemer je bilo enajst zdravnikov okrajnih oziroma občinskih, ostali so bili v bolnišnicah ali pa zadolženi za mesto Ljubljana in okolico. V okraju Litija, kamor je sodilo Primskovo, je leta 1880 živelo 34.945 ljudi. Celoten okraj je imel samo enega doktorja medicine ter štiri ranocelnike, 19 izprašanih babic, samo eno javno lekarno in dve hišni lekarni. Da je bilo stanje zdravstvenega osebja resnično skromno, kaže pregled zdravstvenega osebja v Avstro-Ogrski, in sicer je na Kranjskem en zdravnik prišel v povprečju na 9.979 ljudi, kar to deželo uvršča skoraj na dno. Slabše je bilo edino v Bukovini, medtem ko so imele dežele Gorica z okolico, Istra in Koroška enega zdravnika na približno 5.000 ljudi. Najboljše stanje je bilo v Trstu in Spodnji Avstriji, kjer je en zdravnik prišel na približno 1.500 ljudi.⁴⁹

Takšno stanje zdravstvenega osebja je seveda povečevalo možnosti padarjem in ljudskim zdravitelcem, ki jih je bilo v tem času še veliko. Zaupanje vanje je strmo naraslo, kadar jim je uspelo ozdraviti kakšnega bolnika, pa še cenejši so bili od zdravnikov. Poleg tega so ljudje pričakovali takojšnjo ozdravitev, medtem ko so zdravniki morali priti večkrat.⁵⁰ Dostopnost zdravnikov je bila slaba, kajti če pogledamo območje, kamor je sodilo Primskovo, je bil za celoten

⁴⁷ Železnik, *Zdravnik*, str. 295.

⁴⁸ Prav tam, str. 307.

⁴⁹ Zupanc, *Krain*, str. 176–178.

⁵⁰ Železnik, *Zdravnik*, str. 319.

okraj Litija samo en zdravnik, ki je skrbel za območje Litije, Zagorja, Šmartnega in Šentvida. Bolni iz vasi so tako morali na več ur dolgo pot, če so hoteli priti do zdravnika in zdravil. Tako so se raje obrnili na lokalne zdravilce.⁵¹

Drugo veliko prepreko je pomenilo plačilo. Kmetje v 19. stoletju niso imeli nikakršnih oblik socialnega zavarovanja, ki bi omogočilo cenejši ali brezplačen obisk pri zdravniku. Po navedbah Marije Makarovič je en obisk okrajnega zdravnika stal 20 goldinarjev (za primerjavo: 15 goldinarjev je stala manjša krava), in če je šlo za resno bolezen, en obisk zdravnika ni bil dovolj. To je pomenilo več obiskov in toliko več denarja brez zagotovila, da bo zdravljenje uspešno.⁵² Pri velikih družinah majhnih otrok pogosto sploh niso zdravili, saj je vsak strošek pomenil lakoto za ostale.

Kljub razmeroma visoki smrtnosti otrok do desetega leta in slabi uradni zdravstveni oskrbi je bilo razmerje med rojenimi in umrlimi v povprečju 3 : 2, kar je razvidno tudi iz spodnje tabele.⁵³ Nataliteta je bila kljub temu tako velika, da se je število prebivalstva precej povečevalo. Leta 1870 je v župniji Primskovo živelo 792 ljudi, leta 1890, ob Humarjevi smrti, pa 920. Deset let zatem je število prebivalcev naraslo že na 1.015,⁵⁴ kar kaže na strm vzpon. Naraščanje števila prebivalstva je razvidno tudi iz spodnje tabele:

Leto	Število rojstev	Število porok	Število umrlih
1870	27	7	15
1871	25	1	14
1872	16	2	26
1873	18	1	24
1874	21	4	28
1875	23	9	18
1876	28	8	21
1877	28	6	22
1878	27	3	12
1879	26	6	22
1880	25	6	19
1881	26	6	23
1882	27	10	20
1883	30	7	20
1884	31	8	24
1885	28	6	11
1886	31	4	15
1887	30	4	16
1888	30	13	11
1889	35	3	22
1890	24	4	26

V takšnih socialnih in zdravstvenih razmerah je imel Humar na Primskovem veliko možnosti za

uspeh. Ob selitvi je z njim prišel tudi glas o njegovih sposobnostih in uspešnem zdravljenju. K njemu so prihajale množice ljudi, med katerimi so v veliki meri prevladovali kmetje in delavci, sčasoma pa so pri njem pomoč iskali tudi uradniki in bogatejši sloji, ki so obupali nad uradno medicino. Humar je imel več stikov z znanimi osebami, dopisoval si je na primer z baronico Adelmo Vay, roj. grofico Wurmbrand, zdravilko, ki je imela v lasti posestvo Prevrat v Slovenskih Konjicah ter se je tudi sama ukvarjala s homeopatijo in spiritizmom.⁵⁵ K Humarju so prihajali ljudje iz Bele krajine, Dolenjske, Kočevja, Zasavja, Gorenjske in tudi iz drugih delov Avstro-Ogrske. Najbolj znani obiskovalec, ki ga je Humar ozdravil, je bil španski pretendent za prestol don Carlos, ki je imel težave z grlom in po uradnem zdravstvenem posegu ni mogel več govoriti. Po obisku pri Humarju se mu je stanje izboljšalo, za kar mu je bil zelo hvaležen.⁵⁶

Humar je na začetku svojega delovanja zdravil z glajenjem obolelih delov, potem pa je počasi prešel na magnetiziranje raznih pripomočkov, v glavnem kruha in vode, pa tudi vina in sladkorja. Včasih se je zgodilo, da so oboleli pojedli ves namagnetiziran kruh naenkrat, kar je povzročilo slabost, tako da je Humar raje prešel na oblate in papir.⁵⁷ Poleg magnetiziranja se je spoznal tudi na homeopatska zdravila. Pripravljal je razne mešanice in jih dajal ljudem, bil pa naj bi tudi jasnoviden, zaradi česar so mu nosili blagoslovljat loterijske listke. Vzpostavljaj naj bi stike z umrlimi in imel sposobnost iskanja ukradenih stvari. Zdravil je tudi na daljavo, tako da je namagnetiziral papir in ga poslal bolnemu. K njemu so prihajali bolniki z želodčnimi težavami, bolečinami v sklepih in hrbtenici, protinom, revmatizmom, epilepsijo, težavami z zobmi in očmi, glavoboli in migrenami, poškodbami, ošpicami ter drugimi obolenji.⁵⁸

Kako globoka je bila vera posameznega človeka v ljudske zdravilce in prepričanje, da so ti vsemočeni, pa kaže zgodba, objavljena v *Slovenecu* 23. januarja 1893: »Z Notranjskega se nam poroča 19. t. m.: 'Strah je lepa reč pri hiši!' – pravi pregovor. Kako resničen je, naj potrdi ta-le dogodbica. Pred nekoliko dnevi je bil tu pri nas v Pl. okraden hlapec nekega krčmarja. Tat mu je ponoči izmaknil nekoliko oblačil, pa 43 goldinarjev denarja, ki so bili spravljani v mašni knjižnici. Ker je shramba, kamor hlapci spravljajo svoje reči, precej skrita in varno zaklenjena, je vsakdo rekel, da kak tujec gotovo ni prišel, ampak, da je moral tu le kak domač, v hiši dobro znan uzmovnič stegniti tatinsko roko po denarjih. Hlapcu pa je bilo seveda ne malo britko po denarjih, ki so bili sad večletnega trdega dela. Orožniki so sicer takoj drugi dan iskali tatu in ukradenih reči po nekaterih hišah, pa brez uspeha. Slučaj prinese ravno takrat v dotično krčmo be-

⁵¹ Zupanc, *Krain*, str. 177.

⁵² Makarovič, *Zdravstvena kultura*, str. 481–528.

⁵³ NŠAL, ZA Primskovo na Dolenjskem, Krstne, poročne in mrljske matične knjige.

⁵⁴ *Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis Labacensis*, 1870–1900.

⁵⁵ Ciglencčki, *Življenje in delo*, str. 105–106.

⁵⁶ Žurga in Maršič, *Čudodelnik s Primskovega*, str. 113–114.

⁵⁷ Židov, *Jurij Humar*, str. 329.

⁵⁸ Prav tam, str. 326–330.

rača prosit prenočišča. Ko berač izve, kako in kaj, svetuje okradenemu hlapcu vprico vse družine, zbrane pri večerji, naj se nemudoma napoti na Primskovo k učenemu župniku, ki mu bodo kar v ogledalu pokazali tatu. Hlapec vesel sprejme dobri svet in se boče precej prihodnje jutro podati na pot do g. župnika. Tudi gospodar v to privoli in celo eden goldinar ponudi hlapcu za potovanje. Hlapec res drugo jutro vstane prav zgodaj in gre v shrambo, preobleči se, – kar – o veselje! – najde na postelji ukradene, pa zopet nazaj prinesene denarje, toda le 35 gld, 8 jih je tat za-se obdržal, ali pa že zapravil. Splošno mnenje je, da tat ni bil daleč in da ga je le strah pred ogledalom g. župnika na Primskovem pripravil do tega, da je denar nazaj prinesel. Najlepše pa je to, da je g. župnik Humar, ki je slovel po vsej deželi in še onkraj njenih mej kot vsevednež in velik čudodelec, umrl že pred dve-ma letoma. Strah je vendarle dobra reč.⁵⁹

Jurij Humar, h kateremu so prihajali ljudje z globoko vero, da jih bo ozdravil, je tako še po smrti poskrbel, da je hlapec dobil nazaj svoje premoženje. Ta zgodba, ki se današnjemu človeku morda zdi naivna, daje jasno sliko, kako globoko zakoreninjeno je bilo prepričanje v ljudske zdravilce. Naj se ob tem spomnimo, da ni bilo še tako dolgo nazaj živo prepričanje, da ko gre človek enkrat v bolnišnico, je na pragu smrti in se od tam ne vrne več.

Nagrobna plošča Jurija Humarja na Primskovem.

⁵⁹ *Slovenec*, 23. 1. 1893, »Z Notranjskega«.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn.
NŠAL, ŠAL – Ž, š. 1, Adlešiči, 1796–1919; š. 45, Črmošnjice, 1756–1886; š. 309, Sostro, 1658–1861; š. 320, Stara Oselica, 1781–1960.
NŠAL, ŽA Primskovo na Dolenjskem, Krstne, poročne in mrliške matične knjige.

ČASOPISI

Slovenec, 1893, 1932, 1933, 1935.

LITERATURA

- Ambrožič, Matjaž: Patronatno pravo in jožefinski patronati. *Bogoslovni vestnik* 72, 2012, str. 71–88.
- Brvar, Bogomil in Karel A. Ceglar: *Življenje in delo Franca Ksaverja Pirca*. Peče: Kulturno in športno društvo, 2018.
- Catalogus cleri tum saecularis tum regularis diocesis La-bacensis*. Ljubljana, letniki od 1862 do 1900.
- Ciglenečki, Jan: *Življenje in delo baronice Adelme von Vay (1849–1925) in njena podoba v očeh lokalnega prebivalstva. Pogled od zunaj na slovenski jezik, prostor in kulturo: v zgodovinski perspektivi* (ur. Neža Zajc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017, str. 95–110.
- Čadež, Viktor: Pisma Primskovskega gospoda. *Slovenec* 61, št. 122 (30. 5. 1933), str. 3.
- Francis: Jurij Humar. *Zgodnja Danica* 44, list 6 (6. 2. 1891), str. 45; list 7 (13. 2. 1891), str. 53.
- Lokovšek, Pavel: Primskovski gospod. *Slovenec* 60, št. 231 (8. 10. 1932).
- Makarovič, Marija: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33/34, 1988–1990, str. 481–528.
- Rod se za rodom vrsti: zbornik župnije Primskovo na Dolenjskem ob 250-letnici začetka župnije* (ur. Pavel Sporn). Primskovo: Župnijski urad, 2003.
- Šašel, Ivan: Črtice iz življenja in delovanja nekdanjega Primskovega gospoda. *Slovenec* 63, št. 295 (22. 12. 1935), str. 15.
- Šolstvo skozi stoletja II.*, razstavni katalog. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1999.
- Trdina, Janez: *Podobe prednikov: zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879*, 1, 2. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1987.
- Vodopivec, Peter: Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju. *Bogoslovni vestnik* 67, 2007, str. 9–10.
- Zupanc, Franc: *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890 mit besonderer Berücksichtigung des Jahres 1890*. Laibach: Kleinmayr & B., 1893.

Železnik, Urška: Zdravnik med idealom in resničnostjo: zdravniško delo in ljudski odnos do zdravja in medicine v 19. stoletju. *Acta medico-historica Adriatica* 8, 2010, str. 293–328.

Židov, Nena: Jurij Humar in njegovo zdravljenje ljudi z magnetizmom. *Etnolog* 15, 2005, str. 323–343.

Žurga, Janez in Stanislav M. Maršič: *Čudodelnik s Primskovega. Jurij Humar 1819–1890*, II. izdaja. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1998.

S U M M A R Y

Jurij Humar – new knowledge on his life and work

Jurij Humar (1819–1890) was a traditional healer and a priest of the Ljubljana Diocese practicing homeopathy and magnetism. Although many works have been published on his healing practices, most focused on his last period, 1876–1890, when he served in Primskovo. Humar's active service as a priest can be divided into two periods. The first one spans 1848 and 1858, when he worked as a chaplain in Adlešiči, Črmošnjice, and Sostro. In the second period, from 1858 until he died in 1890, he served as a parish administrator or parish priest in Stara Oselica, Črmošnjice, and Primskovo in Lower Carniola. Most of these were remote places, far away from major centres and important institutions.

Humar was a highly educated man; he spoke several languages and created an international language composed of 2000 words and 200 forms to facilitate communication among missionaries. He was

interested in philosophy, theology, natural sciences, and astronomy, all surpassing the knowledge of an ordinary priest from a rural environment.

The article largely focuses on the period before Humar's arrival in Primskovo and hence on parish sources that have so far not been used and that now shed new light on his personality. Whereas his difficult character was already revealed during his first office in Adlešiči, his healing practice became the source of his trouble in Sostro. Sought by many sick people and providing treatments without any official medical knowledge, he attracted the attention of the authorities, and carried on as a healer despite the imposed penalties. During his service in Črmošnjice, he corresponded with a missionary in North America Franc Pirc, as he wanted to join him, but without success. Humar did not get along with his frequently changing chaplains, and many believers complained over his neglect of his pastoral duty and his authoritarian nature.

Initially, Humar treated people by rubbing the ailed parts of the body and then began to magnetize various accessories, usually bread and water. Apart from possessing a vast knowledge of homeopathic remedies, he was reportedly also a clairvoyant. At first, the majority of patients that visited him were from rural and working-class backgrounds, and later also people from noble and official ranks who had given up on official medicine. Humar gradually built himself a growing reputation as an effective healer.

Much of Humar's success was also owed to Carniola's unfavourable statistics revealing that 10,000 inhabitants only had one physician who would charge large sums of money without any guarantee that one single visit would suffice. In exchange for his treatment, patients brought Humar gifts that they could afford, in addition to which other people's testimonies of being cured strengthened their belief in their own recovery.

Janez Žurga – Stanislav M. Maršič

ČUDODELNİK S PRIMSKOVEGA

JURIJ HUMAR

1819–1890

Mohorjeva
Celovec

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 725.948(497.434)

Prejeto: 16. 11. 2019

Simona Kermavnarmag. umetnostne zgodovine, Grčarevec 3, SI-1370 Logatec
E-pošta: simona.kermavnar@gmail.com

Vodnjak v parku Term Šmarješke Toplice

IZVLEČEK

Druga polovica 19. stoletja je bila v Evropi in tudi na Slovenskem čas sistematične gradnje vodovodnih napeljav, pri čemer je ključno vlogo igralo lito železo. V Logatcu, Črnomlju, na Vrhniki in v Šmarjeških Toplicah srečamo po en litoželezni vodnjak livarne kneza Salma iz Blanskega na Moravskem; podaril jih je izvajalec vodovoda kot zahvalo za naročilo. Vodnjak, ki je danes v parku Šmarjeških Toplic, je od konca aprila 1904 stal v Novem mestu na Florijanovem trgu (današnja tržnica) in je bil povezan z napeljavo novomeškega vodovoda, končanega jeseni 1903. Takoj je postal kraj druženja in hkrati objekt javnega zgražanja zaradi delno razgaljenega kipa nimfe. Leta 1926 so ga prepeljali v Šmarješke Toplice. Danes stoji v parku Term Šmarješke Toplice in je tudi njihov simbol.

KLJUČNE BESEDE

umetniški liv, Šmarješke Toplice, Novo mesto, Logatec, Vrhnika, Črnomelj, Uherské Hradiště, Myslenice, Salmova livarna v Blanskem, okrasni vodnjaki, dr. Viktor Gregorić, Jan Vladimír Hráský

ABSTRACT

FOUNTAIN IN THE PARK OF THE ŠMARJEŠKE TOPLICE THERMAL SPA

In Europe as well as the territory of present-day Slovenia, the second half of the nineteenth century was a time of systematic construction of water systems, where cast iron played a crucial role. Logatec, Črnomelj, Vrhnika, and Šmarješke Toplice are each home to one cast iron fountain from the Royal Salm Ironworks in Blansko, Moravia, that were sent by the constructors of the water systems as a token of gratitude for the commissioned work. The fountain that now stands in the park of the Šmarješke Toplice Thermal Spa was originally set up in Novo Mesto's Florijan Square (modern central market) at the end of April 1904, after the completion of the city water system in the autumn of 1903. The fountain immediately became a popular gathering point, as well as a subject of public furore for featuring a sculpture of a nude nymph. In 1926, it was transferred to Šmarješke Toplice and now stands in the park of the Šmarješke Toplice Thermal Spa, serving as its symbol.

KEY WORDS

art casting, Šmarješke Toplice, Novo Mesto, Logatec, Vrhnika, Črnomelj, Uherské Hradiště, Myslenice, Royal Salm Ironworks in Blansko, decorative fountains, Dr Viktor Gregorić, Jan Vladimír Hráský

Druga polovica 19. stoletja je bila v Evropi čas sistematične gradnje vodovodnih in kanalizacijskih napeljav. Pri tem je ključno vlogo igralo lito železo, saj so običajno lesene cevi tedaj zamenjale litoželezne, iz tega materiala pa so bili izdelani tudi pitniki, vodnjaki, hidranti, črpalke itd. Ob koncu 19. stoletja so bile aktivnosti na tem področju, ki jih je v okviru habsburške monarhije spodbujal cesar Franc Jožef I., v polnem razmahu tudi v slovenskih mestih in večjih krajih, v začetku naslednjega stoletja pa so zalele tudi manjše kraje na podeželju in vasi. Med izvajalci in proizvajalci naj na tem mestu omenimo vsaj moravsko podjetje vodovodnih in črpalnih naprav Antona (Antonína) Kunza iz Hranic in dunajsko podjetje inženirja Carla Wagenführerja, ki je bilo zaradi cenovne ugodnosti zelo iskano in je vodovod napeljavalo med drugim v Logatcu, na Vrhniki in v Črnomlju, kjer prav tako kot v Šmarjeških Toplicah srečamo litoželezni vodnjak z nimfo. Šmarješki vodnjak je sprva stal v Novem mestu, kjer je vodovod napeljavalo dunajsko podjetje inženirja G. Rumpela.¹

Vodnjaki iz Salmove livarne

Donedavna je zaradi avstrijskega izvajalca prevladovalo prepričanje, da so tudi vodnjaki prišli iz neke avstrijske (dunajske)² livarne. Ivan Stopar³ je edini, ki jih je (konkretno črnomalskega) pravilno povezal s Češko. Dejansko so bili izdelani v Blanskem na Moravskem, v Salmovi livarni (*Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko*),⁴ eni najpomembnejših livarn umetniškega liva v habsburški monarhiji.⁵ Poslovno in tudi sorodstveno je bila povezana s takrat najpomembnejšo železoliarno na Slovenskem, Auerspergovo na Dvoru pri Žužemberku.⁶ Leta 1896 je livarna v Blanskem prešla v last praške delniške družbe Akciová společnost strojírny/Maschinenbau-Aktiengesellschaft. Najzaslužnejši za razcvet Salmove livarne je bil Hugo Franc starogrof (*Altgraf*) Salm, edini otrok iz zakona med Karlom knezom Salm-Reifferscheid-Krautheimom in grofico Pavlino Auersperg, hčerko grofa in od leta 1783 kneza Karla Jožefa Auersperga iz Kočevja, ustanovitelja železarne na Dvoru. S proizvodnjo litoželeznih vodnjakov so v Blanskem začeli v drugi polovici 19. stoletja in nadaljevali do prvih desetletij 20. stoletja, pri čemer

se njihova oblika praktično ni spreminjala.⁷ Naročiti jih je bilo mogoče po katalogu. Livarna je imela svoje agencije tudi na Dunaju in v Gradcu. Novomeški vodnjak je z Dunaja dostavilo podjetje *Armaturen- und Maschinen-Fabrik Actien Gesellschaft* (prej J. A. Hilpert). Račun dobave je bil izstavljen maja 1904. Zapis št. 483 Deželnega stavbinskega urada/Landschaftliches Bauamt v Ljubljani z dne 14. maja 1904 se glasi: »V prigrabu se predloži račun tvrdke 'Armaturen und Maschinenfabrik Actien-Gesellschaft' o dobavi monumentalnega vodnjaka za Novo mesto in materiala za montažo istega v predplačilno nakazilo izkazane zneska 1813 kron na račun mestne občine Novomeške [...].«⁸ V Gradcu je imel vodnjake Salmove livarne, tudi model št. 30 – torej model šmarješkega in logaškega vodnjaka –, v ponudbi trgovec Sigmund Juhász, čigar podjetje je bilo ustanovljeno leta 1856; prodajni katalog med drugim hrani Museo Italiano della Ghisa, Fondazione Neri v kraju Longiano, model našega vodnjaka najdemo pod številko 1383. Vodnjak je bil v Logatec najverjetneje dostavljen od tam, ker je posestnik, trgovec in dolnjelogaški župan Ivan (Johann) Sicherl, najzaslužnejši mož za napeljavlo logaškega vodovoda med letoma 1897 in 1899, poslovno sodeloval z Juhászom. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota v Idriji, hranijo mapo *Ponudbe in nabave vodovodnih potrebščin/ S. Juhász Graz*, med listinami je tudi faktura, poslana iz Gradca v Idrijo 21. julija 1885, iz katere je razvidno, da je bilo naročilo izvršeno prek Sicherla v Logatcu.⁹

Ti vodnjaki so izdelki umetniškega liva. Ta je vrhunec doživel v prvi polovici 19. stoletja v Nemčiji in na današnjem Poljskem v okviru Pruskih kraljevih livarn, kmalu pa so se jim pridružile tudi druge, med katerimi je izstopala prav Salmova, in sicer tako po kakovosti kot številu izdelkov.

Na tem mestu je treba povedati, da imamo v Sloveniji z litoželezno kulturno dediščino še vedno precejšnje probleme. Leta 1985 je Juša Vavken v *Varstvu spomenikov v zvezi z logaškim litoželeznim vodnjakom* zapisala trditev, ki še vedno drži: »Zaradi nerazumevanja polpretekle dobe, ki je bila izrecno neusmiljena do takšnih izdelkov in jih načeloma odstranjevala, tudi v širšem slovenskem prostoru, so ta tipična dela že redka.«¹⁰

Ker je torej prihod omenjenih štirih vodnjakov v naše kraje povezan z napeljevanjem vodovodov, bomo najprej na kratko pogledali te projekte na navedenih lokacijah, natančneje pa v Novem mestu.

¹ G. Rumpel Ingenieur. Bauunternehmung und technisches Bureau für Wasserversorgungs-, Gas- und Canalisations Anlagen (ARS, AS 38, IX/3, t. c. 1184).

² Vavken, Umetnostna, str. 80; Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 161, 165; *Vodnjak v Šmarjeških Toplicah* (<https://www.kamra.si/mm-elementi/item/zdravilisce-smarjeske-toplice.html>, 28. 9. 2019). Na oglasni deski zdravilišča v Šmarjeških Toplicah se omenja tudi Železna Kapla.

³ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 17.

⁴ Gl. Kermavnar, *Litoželezni vodnjaki*, str. 26–27.

⁵ Na primer Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 21.

⁶ Kermavnar, *Idrijski vodnjak*, str. 245, 249–250.

⁷ Med priljubljenimi monumentalnimi vodnjaki so bili taki s figuro na visokem podstavku (ta običajno piramidast in okrašen z levjimi maskami in/ali dopasnimi aplikami cesarja Franca Jožefa I. ali pa zvonast z girlando), in sicer delno razgaljene nimfe z vazo na glavi, ženske s svetilko na glavi, angela, ki moli itd.

⁸ ARS, AS 38, IX/3, t. c. 1184.

⁹ ZAL, IDR 129, fasc. 112 (172a). Gl. Kermavnar, *Trgovca*, str. 23.

¹⁰ Vavken, *Umetnostna*, str. 80–81.

Nr. 1375. *Nr. 1375 bis 1789. Auslaufständer. Abbildungen in $\frac{1}{25}$ (Nr. 1377 und 1378 in $\frac{1}{30}$) der Naturgrösse.*

Nr. 1375	1376	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383
1 Stück fl. 20.—	23.—	29.—	42.—	70.—	68.—	675.—	440.—	620.—

Eine grössere Auswahl hievon, sowie auch von Auslaufständern mit
 Nr. 1377. frostsicheren Schachtventilen, von Hydranten u. dgl. enthält die II. Abtheilung.

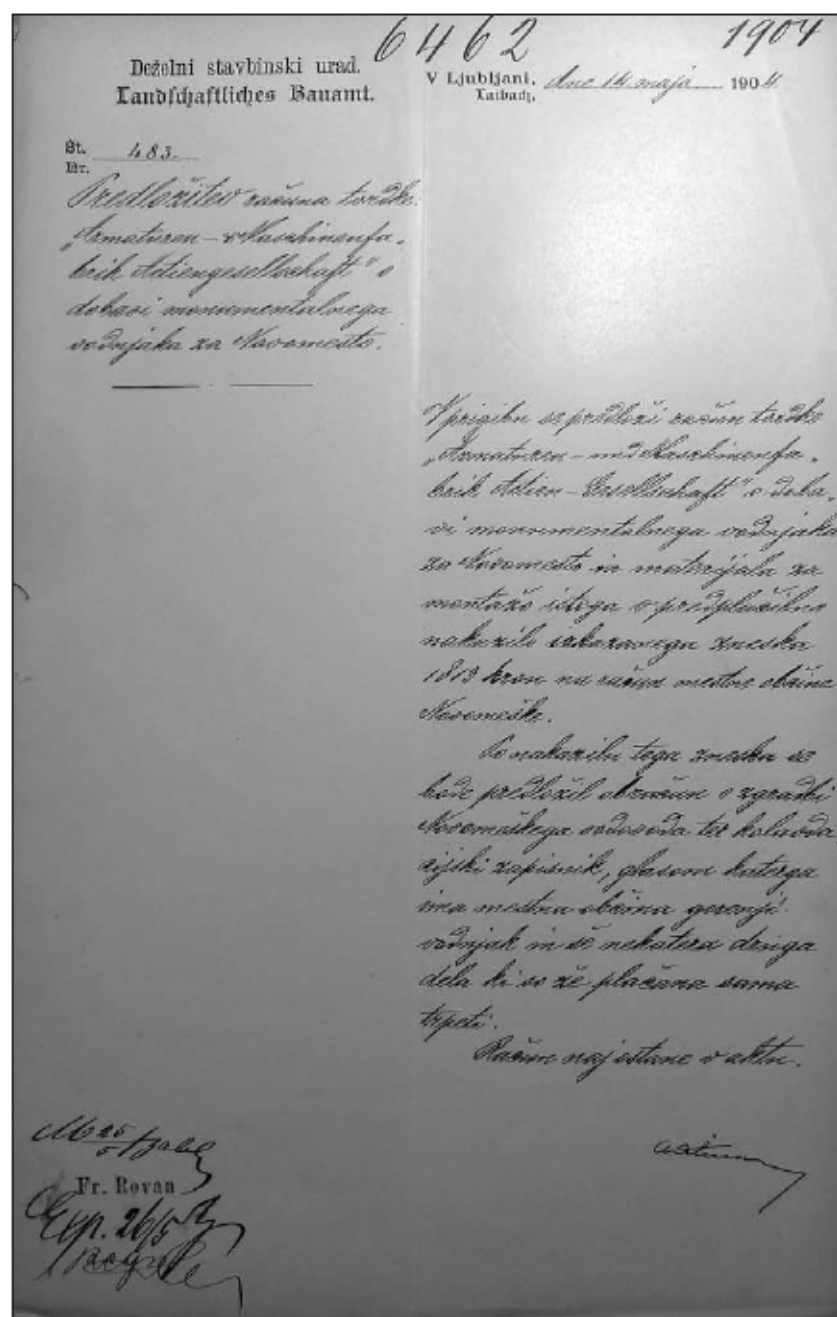
Nr. 1380a. Patent-Selbstschlussähne, für Auslaufständer.

Durchgang	13	20 $\frac{m}{m}$
Ohne Regulirung	fl. 4.25	7.—
Mit Regulirung nach Abbildung	5.25	8.75

Ein Frosthahn fl. —.50. Eine grössere Auswahl in der II. Abth.

Nr. 1375. Nr. 1376. Nr. 1377. Nr. 1378. Nr. 1379. Nr. 1380. Nr. 1381. Nr. 1382. Nr. 1383. Nr. 1384. Nr. 1385. Nr. 1386. Nr. 1387. Nr. 1388. Nr. 1389. Nr. 1390.

List iz prodajnega kataloga graškega trgovca Sigmunda Juhásza
 (©Longiano, Museo Italiano della Ghisa, Fondazione Neri).

Dokument o dobavi litoželeznega vodnjaka v Novo mesto leta 1904 (ARS, AS 38, IX/3, t. e. 1184).

Vodnjak, ki je sedaj v Šmarjeških Toplicah, je, kot rečeno, prvotno stal v dolenski prestolnici, in sicer na mestu današnje tržnice.¹¹

Konec septembra 1895 so mestna občina Črnomelj ter občine Semič, Kot, Petrova vas in Talčji Vrh zaprosile za dovoljenje za izgradnjo vodovoda iz izvirov pri Blatniku. Njegovo slavnostno odprtje in blagoslov sta potekala 11. julija 1898. Projekt je stal

okoli 100.000 goldinarjev, gradilo je podjetje Wagenführer.¹² V Logatcu je isto podjetje začelo vodovod graditi poleti 1897,¹³ načrt je pripravil arhitekt Jan

¹¹ Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 161; Anica Bobič (*Družina Gregorič*, str. 30) piše samo, da so vodnjak v Šmarješke Toplice pripeljali Gregoričevi, a ne pove, od kod. Gl. tudi op. 33.

¹² Mohar, *Semič*, str. 49–53; Prvi belokranjski vodovodi (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/prvi-belokranjski-vodovodi.html>, avgust 2019).

¹³ Mihevc, *Spomini*, str. 28; Švajncar, *Logatec v zgodovini*, str. 64; Kermavnar, *Projekt izgradnje*, str. 26; *Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja* (<https://www.mojabcina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaškega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, 3. 4. 2019).

Šmarješke Toplice, vodnjak
(foto: Simona Kermavnar).

Vladimír Hráský;¹⁴ na Vrhniki so avgusta 1903 na občinski seji sklenili, da bo dela zaradi najugodnejše ponudbe prav tako izvedlo omenjeno dunajsko podjetje, in sicer za 81.690 kron.¹⁵ Gradnja je bila končana naslednje leto (kolavdaciji v letih 1905 in 1907), dela pa je vodil gradbeni inženir Matko Prelovšek.¹⁶

Novo mesto dobi vodovod in hkrati litoželezni vodnjak s skulpturo razgaljene nimfe, ki povzroči zgražanje

Novo mesto (Rudolfovo) je bilo v 19. stoletju po mnenju nekaterih sodobnikov precej zaostalo in provincialno mesto. Po revoluciji 1848 se je močno povečalo število uradov in uradnikov, kar je močno zaviralo prebujanje narodne zavesti pri meščanih

(medtem ko so v drugih krajih in mestih ustanavljali čitalnice, so v Novem mestu o tem le govorili). Šestdeseta in sedemdeseta leta je zaznamoval boj med oblikujočo se narodno in nemškutarsko stranko, kmalu zatem pa se je začel (kot običajno) neproduktiven boj med slovenskima meščanskima strankama, liberalno in klerikalno.¹⁷

V šestdesetih letih so bile narejene nekatere izboljšave, na primer kanalizacija, na Glavnem trgu so postavili nov litoželezni vodnjak (1861),¹⁸ izdelan na Dvoru, zlasti pa so se razmere izboljšale po letu 1894, ko je končno stekla železniška povezava z Ljubljano.¹⁹ Projekt napeljave vodovoda so vestno beležile *Dolenjske novice*,²⁰ in sicer vse od začetka del leta 1897 do zaključka leta 1903. 15. oktobra 1897 so poročale, da je načrte pripravil arhitekt Hráský (od leta 1884 deželni inženir). Do srede leta 1900 ni bilo veliko narejenega, so pa takrat že razmišljali o postavitvi vodnjaka, kar bi sicer »zopet veliko veljalo«.²¹ Kot kaže, je projektu pravi zagon dal šele velik požar v Novem mestu januarja 1901, ko se je ponovno pokazalo, kako zelo mesto potrebuje vodovod.²² Sredi junija 1901 izvajalec še ni bil znan,²³ 8. julija pa so pričeli z deli,²⁴ ki so sprva dobro napredovala, vendar je bilo novembra že jasno, da v tistem letu ne bodo končana.²⁵ Po veliki noči 1902 so nadaljevali na Kapiteljskem hribu,²⁶ dela je opravilo dunajsko podjetje inženirja G. Rumpfa,²⁷ tik pod cerkvijo še danes stoji pitnik s signaturo te tvrdke. 1. decembra tistega leta so poročali, da vodovod od srede minulega meseca deluje, čeprav z manjšimi napakami.²⁸ 1. aprila 1903 je bil objavljen oglas,²⁹ da mestno županstvo v Rudolfovo prodaja vodnjak na Glavnem trgu, in sicer da naj se pisne ponudbe pošljejo do 25. aprila. Šlo

¹⁷ Jarc, Iz preteklih stoletij, str. 56–57; Granda, *Novo mesto*, str. 164, passim; Fran Levstik je na primer zapisal, da Dolenjci duševno spijo (K. P. [Fran Levstik], *Ozár po domači, Naprej*, 4. 9. 1863, str. 283).

¹⁸ Načrt je izdelal na Dvoru zaposleni inženir Bossard (Žargi, *Železarna na Dvoru*, str. 81); gl. tudi Žargi, *Železni vodnjaki*, str. 61; Mlinarič in Grobovšek, *Sprehod po mestu*, str. 104.

¹⁹ Jarc, Iz preteklih stoletij, str. 60; Granda, *Novo mesto*, str. 185.

²⁰ Gl. tudi Zorko, *Bomo vodo še prekuhali?*, str. 15–17.

²¹ *Dolenjske novice*, 1. 7. 1900, str. 123, »Domače vesti (Novomeški vodovod)«.

²² *Dolenjske novice*, 1. 2. 1901, str. 26–27, »Požar v Novem mestu«.

²³ *Dolenjske novice*, 15. 6. 1901, str. 127, »Domače vesti (Novomeški vodovod)«; 8. maja 1901 je ponudbo oddalo podjetje Antona (Antonina) Kunza iz Hranic na Moravskem (ŽAL, NME 5, šl. 82, št. 167).

²⁴ *Dolenjske novice*, 15. 7. 1901, str. 147, »Domače vesti (Novomeški vodovod)«; Jarc, Iz preteklih stoletij, str. 60.

²⁵ *Dolenjske novice*, 1. 11. 1901, str. 224, »Domače vesti (Vodovod novomeški)«.

²⁶ *Dolenjske novice*, 15. 4. 1902, str. 65, »Domače vesti (Vodovodna dela)«.

²⁷ *Dolenjske novice*, 15. 8. 1902, str. 140, oglas. Gl. tudi op. 1.

²⁸ *Dolenjske novice*, 1. 12. 1902, str. 206, »Domače vesti (Vodovod)«.

²⁹ *Dolenjske novice*, 1. 4. 1903, str. 68, »Mestno županstvo v Rudolfovo prodaja vodnjak«.

¹⁴ Kermavnar, *Projekt izgradnje*, str. 26; *Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja* (<https://www.mojabocina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaškega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, 3. 4. 2019).

¹⁵ Seršc, *Ob stoletnici*, str. 75.

¹⁶ Seršc, *Kakšno vodo*, str. 115–118; Seršc, *Ob stoletnici*, str. 78.

Novo mesto, Kapitelski trg, pokrov ventilnega pitnika s signaturo izvajalca del vodovodne napeljave inž. G. Rumpla (foto: Simona Kermavnar).

je za zgoraj omenjeni litoželezni vodnjak dvorske livarne; 19. maja so ga začeli podirati.³⁰ Občinski možje so ga prodali profesorju na novomeški gimnaziji Casparju Pamerju,³¹ ta pa ga je podaril svojemu rojstnemu kraju Traberu na Gornjem Avstrijskem.³² 1. julija 1903 v Naznanilih mestnega magistrata beremo poročilo gospodarskega odseka Florijanskega trga; tu je stala cerkev sv. Antona, ki so ji po požaru 1664 prizidali kapelo sv. Florijana in od tod njegovo poimenovanje.³³ Župan Simon pl. Sladovič³⁴ je toplo priporočal njegovo regulacijo, in sicer iz »varnostnih, gospodarskih in olepševalnih razlogov«.³⁵ Kolavdacija vodovoda je potekala od 23. do 25. septembra,³⁶ 1. oktobra je občina prevzela njegovo oskrbovanje, v zapisniku se je občinskega sveta z zadnjega dne tistega meseca pa pod točko 3 beremo: »Po daljši debati

se sklene z večino glasov, da se novi vodnjak postavi na Florijanski trg.«³⁷ Postavili so ga konec aprila 1904, *Dolenjske novice* pa so takoj nato pisale: »Na sv. Florijana trgu postavili so te dni vodnjak, na vrhu pa podoba ženske, ki je tudi za poletni čas prelahko oblečena, in je vsem pametnim meščanom v opravičeno izpodtiko. Nejevolja vsled te nesramne sohe je zares velika in se vsestransko obsoja ta nepremišljeni korak. Ni nam jasno, kdo je končno in odločno to zakrivil: a kdor je, oni ima v vesti in pred Bogom vso odgovornost. Če izvestni gospodje mislijo, da se sme starejšim ljudem nuditi kaj takega očitno, no, imajo pač čudne in nizke pojme o poštenosti svojih somiščanov, in smo prepričani, da so v zmoti. A huje in najhuje je to, da se mladina obojega spola in vsake starosti zbira tam okrog ter dela surove opazke [...]. Zato pa ne zgubljam o tem nobene besede, samo nekaj pribijmo še: Na tem trgu je kedaj stala cerkev sv. Antona, njej prizidana je bila kapelica sv. Florijana, ki je večkrat mesto obvaroval popolnega požara. Cerkev so podrli, kapelico podrli; cerkveni predpisi velevali, da se na mesto podrte cerkve napravi križ ali kako drugo 'božje znamenje', če se cerkev iz pametnih ozirov podere. In v Novem mestu? Na Kalvariji je svoj čas cesar Hadrijan dal postaviti tempelj Venere, da bi tako pristudil in oskrnil sv. kraj kristjanom. In ta mož je bil pogan! – Tu se je dosedaj vedno vršil

³⁰ *Dolenjske novice*, 15. 6. 1903, str. 117, »Domače vesti (Vodnjak na mestnem trgu)«.

³¹ Dolenjski biografski leksikon (<https://www.nm.sik.si/si/eknjiznica/bioleks/?bid=1426>, 18. 8. 2019).

³² Mlinarič, Sprehod po mestu, str. 123; Zargi, Železni vodnjaki, str. 61; Granda, *Novo mesto*, str. 161.

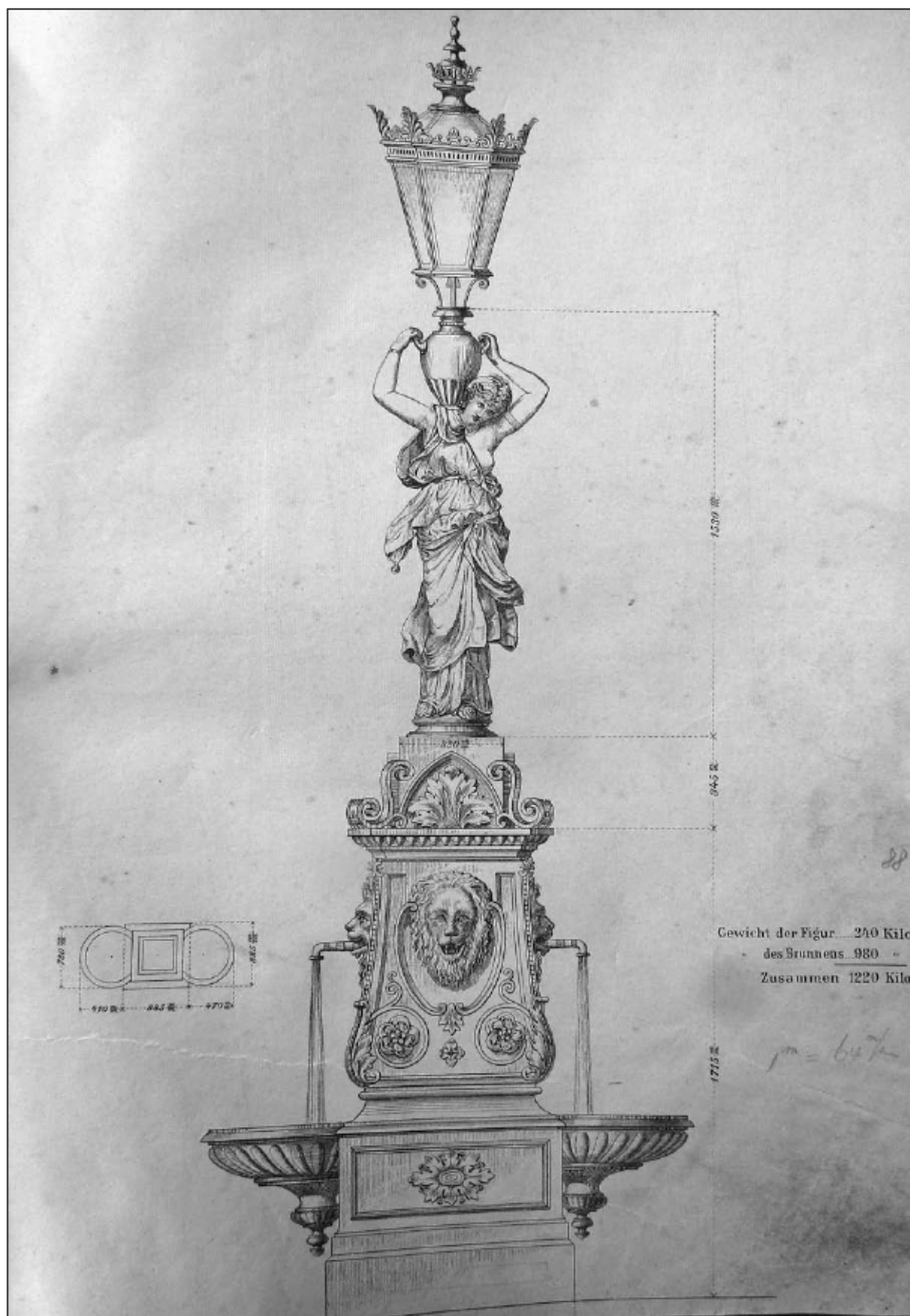
³³ Florijanov trg je bil ukinjen leta 1955; bil je spodnji del sedanjega Prešernovega trga, ki je območje mestne tržnice (Tončič, Picelj in Podgornik, *Novomeške ulice*, str. 68).

³⁴ Tudi Simeon Sladovič pl. Sladoevič.

³⁵ *Dolenjske novice*, 1. 7. 1903, str. 126, »Naznanila mestnega magistrata«.

³⁶ *Dolenjske novice*, 15. 10. 1903, str. 198, »Naznanila mestnega magistrata«; Jarc, Iz preteklih stoletij, str. 60; Granda, *Novo mesto*, str. 161; gl. tudi Zgodovina novomeškega vodovoda (tipkopis; Arhiv Komunale Novo mesto).

³⁷ *Dolenjske novice*, 15. 11. 1903, str. 217, »Naznanila mestnega magistrata«.

*Salmov katalog, risba vodnjaka št. 30
(Moravský zemský archiv v Brně, fond H 998, škatla 3, inv. št. 59, signatura D 2).*

četrti blagoslov o procesiji sv. Rešnjega Telesa: Kdo je tako nespameten, da bi mislil, da je to še mogoče po vesti in prepričanju? – 'Podarjenemu konju se ne gleda na zobe', tako se izgovarjajo eni [...].³⁸

Ni dvoma, da je tu govor o vodnjaku z nimfo. Verjetno je ta izredno velik odpor na uradni ravni – na neformalni je iz zapisa jasno, da je vodnjak takoj postal točka druženja – razlog, da ne obstaja niti ena njegova fotografija, ko je še stal v Novem mestu (nasprotno so bili v drugih treh krajih, v Logatcu, Črnomlju in na Vrhniki, ti litoželezni vodnjaki pravi *landmark* in velikokrat fotografirani ter upodobljeni na razglednicah), in ne nazadnje tudi vzrok, da so ga z mesta odstranili in leta 1926 prepeljali v Šmarješke Toplice.

Več enakih oziroma podobnih vodnjakov iz moravske livarne

Ne glede na obliko podstavka, ki je lahko piramidast ali zvonast, na vrhu tu obravnavanih vodnjakov vedno stoji ženska figura v kontrapostu, ki na desnem ramenu z obema rokama pridržuje amforo. Identična odlitka nimfe – ne v sklopu vodnjaka – stojita v Blanskem na glavnem trgu (Wanklovo námestje) in na grajskem dvorišču; tam je tudi vodnjak s takim odlitkom. Ponekod je bil spodnji del vodnjaka uničen in se je ohranila le nimfa (na primer t. i. Momina chashma v Razgradu v Bolgariji).³⁹

V literaturi je najpogostejše imenovana nimfa. Najverjetneje gre za upodobitev ene od Danaid, ki se pogosto pojavljajo v ikonografiji vodnjakov. Stopar jo je identificiral kot svetopisemsko Rahelo,⁴⁰ kar je glede na njeno razgaljenost manj verjetno. V soglasju s pozno stopnjo historizma je kip inspiriral antična skulptura, a najverjetneje ne gre za kopijo konkretnega grškega ali rimskega dela, pač pa je umetnik vzore iskal predvsem v postcanovovski tradiciji. Obravnavanje draperije in las ter helenistična lepota obraza spominjata na kipe na nagrobnem spomeniku rodbine Rajsiglovy (Rojšig) na pokopališču v Blanskem, ki so prav tako izdelek Salmove livarne.⁴¹ Na vrhu amfore je bila lahko nameščena svetilka. Tako je bilo v Šmarjeških Toplicah, o čemer pričajo fotografije izpred druge svetovne vojne, vendar se laterna ni ohranila. Tako kot v Logatcu gre za odlitek modela št. 30 iz Salmovega ilustriranega kataloga,⁴² pri

katerem je piramidast podstavek okrašen z aplikami monumentalnih levjih glav v funkciji izlivk (nem. *Wasserausläufe*). Enake vodnjake srečamo tudi drugje v Srednji Evropi, na primer na Češkem (Uherské Hradiště) in Poljskem (Myślenice),⁴³ kjer so jih prav tako postavljali ob zaključku vodovodnih del. Lahko pa je na vrhu amfore plitka čaša, iz katere brizga voda in se izliva v bazen ter potem skozi levje glave neposredno na tla – tako je na Vrhniki (model št. 34) – ali skozi pipi na zvonastem podstavku v konzoli z ovalnima školjkama. Tako je v Črnomlju, kjer gre za odlitek modela okrasnih vodnjakov št. 35 (zdaj na njem manjkata po ena školjka in pipa), enaki odlitki pa krasijo mestni trg v Příboru in Štramberku (tu brez obeh ovalnih zbiralnikov) na Moravskem in Mohelnicih na Češkem.

Črnomaljski vodnjak⁴⁴ je prvotno stal v mestnem središču pred Posojilnico.⁴⁵ V zgodnjih sedemdesetih letih so ga postavili na sredino grajskega atrija, zdaj pa že nekaj časa v občinskih prostorih čaka na restavriranje. Vrhniki⁴⁶ že od začetka stoji pred nekdanjo Ljudsko šolo (zdaj OŠ Ivana Cankarja) tik ob Tržaški cesti. Šmarješki⁴⁷ in logaški⁴⁸ (od nekdaj na Čevicah) vodnjak sta vpisana v Register nepremične kulturne dediščine.⁴⁹ Kot rečeno, je bil šmarješki pripeljan iz Novega mesta, in sicer po naročilu Novomeščana dr. Viktorja Gregorića (1869–1935),⁵⁰ ki je zelo veliko naredil za Toplice, jih temeljito moderniziral in polepšal, med drugim je uredil tudi vodovod.⁵¹ Sprva je bil vodnjak, med ljudmi znan kot »baba«, postavljen na dvorišču med Aleksandrovo in Petrovo kopeljo. Do leta 1994 je stal na terasi ob pokritem bazenu, nato so ga zaradi širitve zdravilišča prestavili na današnje lokacijo v parku.⁵² Na začetku osemdesetih let minulega stoletja je bil še sivkaste barve, nimfa in aplikacije so bile posrebrene, sredi osem-

schinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko. Gl. tudi Kermavnar, Opomba k litoželeznemu vodnjaku, str. 20 (v članku sem namignila, da je bila verjetno tudi v Logatcu sprva na vrhu svetilka, vendar pa z okoli leta 1900 poslanih razglednic te ni videti in torej vodnjak že od začetka najverjetneje na vrhu ni imel svetilke).

⁴³ *Tereska jest czeska* (<http://gazeta.myslenice.pl/tereska-jest-czeska>, 13. 12. 2018).

⁴⁴ Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 164–165, vodnjak postavi v čas pred napeljavo vodovoda (1895); Kermavnar, *Litoželezni vodnjaki*, str. 26–27.

⁴⁵ Kot vidimo z razglednice, poslane leta 1899, je vodnjak pred stavbo Posojilnice (zgrajena 1898–1900) takrat že stal.

⁴⁶ Kermavnar, *Litoželezni vodnjaki*, str. 173; Kermavnar, *Litoželezna dediščina 2. polovice*, str. 75–77.

⁴⁷ Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 160–161.

⁴⁸ Gl. na primer Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 140–141; Kermavnar, *Vodnjak z nimfo*, str. 187–188, sl. 261 (z bibliografijo).

⁴⁹ RNKD, ev. št. 8686, 17403.

⁵⁰ Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 161; Bobič, *Družina Gregorić*, str. 30; *Dolenjski biografski leksikon* (<https://www.nm.sik.si/si/eknjiznica/bioleks/?bid=2985>, 18. 8. 2019).

⁵¹ Cvelbar, Granda in Perše, *Turizem*, str. 321–332; 326–327; Granda, *O začetkih*, str. 110; Bobič, *Družina Gregorić*, str. 11.

⁵² Bobič, *Družina Gregorić*, str. 30; Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 161.

³⁸ *Dolenjske novice*, 1. 5. 1904, str. 81–82, »Piše se nam. Iz Novega mesta«.

³⁹ Višina kipa je 152 cm; gl. tudi Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 116 (kat. št. 316).

⁴⁰ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 17.

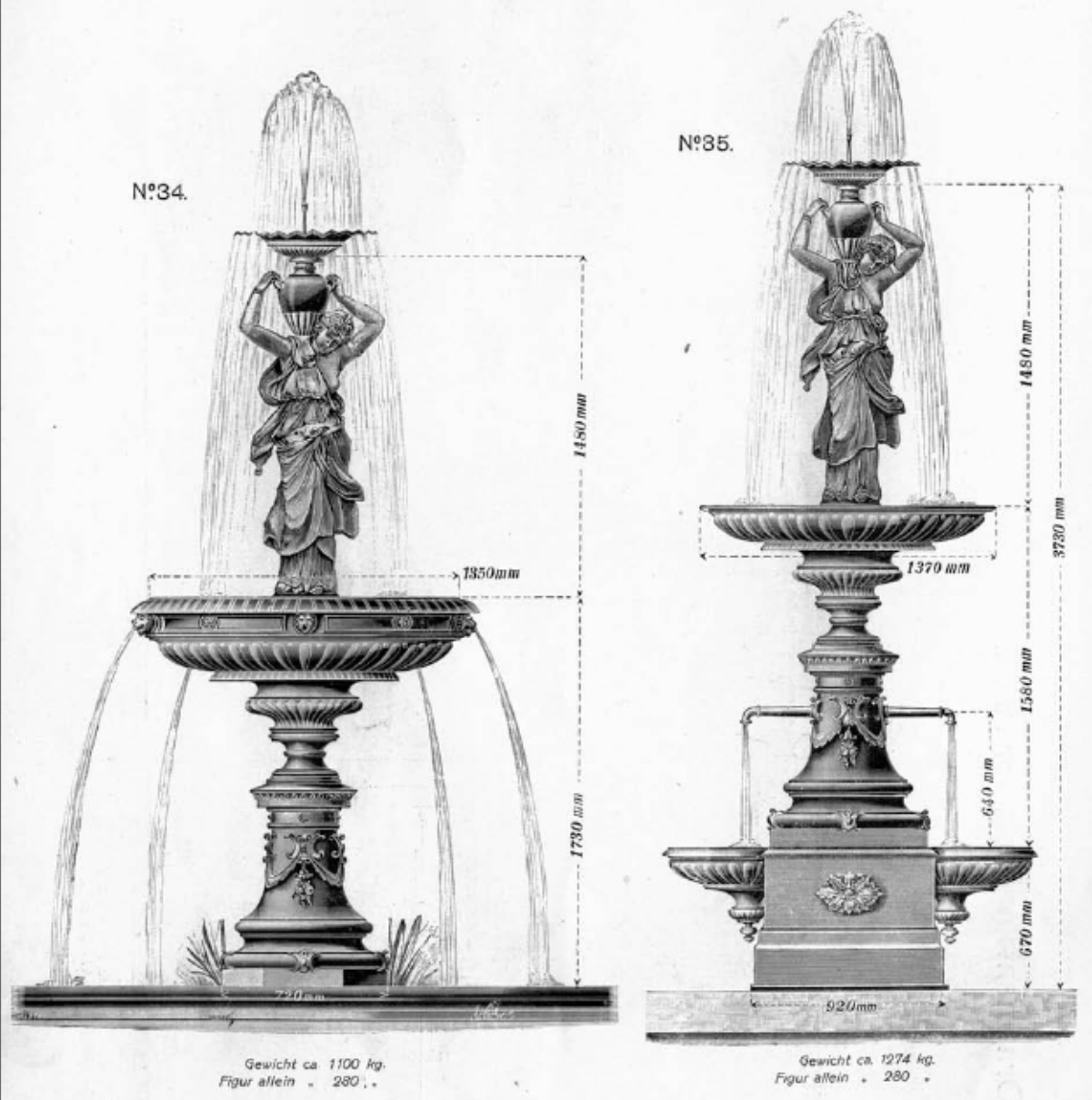
⁴¹ Monumentalna skupina je v katalogu livarne pod rubriko *Grabmonument* (Muzeum Blanenska, inv. št. B 1046 (objavljeno v: Belová, *Funerální litina*, str. 261)).

⁴² Rubrika *Ornamentale Auslaufbrunnen* v katalogu iz zadnje tretjine 19. stoletja Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko – Niederlagen: Wien, Marxergasse Nr. 28 – Brünn, Grosser Platz 21 in v katalogu s konca 19./začetka 20. stoletja Ma-

MASCHINENBAU-AKTIENGESELLSCHAFT VORMALS BREITFELD, DANĚK & CO.
EISENWERKE BLANSKO.

Tafel 10.

Ornamentale Auslaufbrunnen.

Katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, modela vodnjakov št. 34 in 35 (Muzeum Blanenska, inv. št. B 1008, katalog iz 1908–1910).

*Detajl z apliko levje glave s šmarješkega vodnjaka
(foto: Simona Kermavnar).*

desetih pa je dobil današnjo turkizno barvo; nimfa in nekateri okrasni na podstavku, zlasti akantovje, so pobarvani zlato. Danes je že v nekoliko zanemarjenem stanju, saj so nekatere aplikacije odstopile in celo odpadle, pojavile so se razpoke in rja. V levji gobec je nameščena neustrezna cev. Od vseh štirih vodnjakov

le logaškega še odlikuje temno siva barva, značilna za izdelke Salmove livarne.

Sklenemo lahko, da so bili obravnavani vodnjaki postavljeni ob zaključku napeljave vodovodov, saj enako prakso srečujemo tudi drugje po Evropi, kjer so podobni ali enaki odlitki. Kot smo videli, so v Novem mestu na prelomu stoletja razmišljali o novem vodnjaku, a so se bali s tem povezanih stroškov, saj je bila že sama napeljava vodovoda velik zalogaj. Ob zaključenih vodovodnih delih jeseni 1903 so sklenili, da bo novi vodnjak stal na Florijanovem trgu. Če bi vodnjak kupili sami, bi gotovo izbrali drugače, tako da bi ugajal večini. Namesto tega pa so dobili v dar vodnjak z razgaljeno nimfo, za katerega jim resda ni bilo treba odšteti denarja, a nikakor ni ustrežal visokim moralnim normam meščanov. Preselitev vodnjaka v Šmarješke Toplice leta 1926 je glede na dogajanje med drugo svetovno vojno, ko je bilo območje nekdanjega Florijanovega trga med nemškim bombardiranjem močno poškodovano, skoraj zagotovo pomenila njegovo rešitev. Lahko bi celo rekli, da litoželeznemu vodnjaku bolj ustreza postavitve v okolje z vodnimi viri bogatega kraja. Tako je postal tudi simbol Term Šmarješke Toplice.⁵³

⁵³ Za nasvete in poslano slikovno gradivo iz katalogov Salmove livarne se najlepše zahvaljujem kustosu Milanu Koudelki iz Muzeum Blanenska v Blanskem, kustosu Lorenzu Bazzocchiu iz Museo Italiano della Ghisa v Longianu za poslani sken lista iz Juhászovega prodajnega kataloga. Iskreno se zahvaljujem tudi kolegici Alenki Klemenc za pregled besedila in konstruktivne pripombe ter kustosinji Dolenjskega muzeja Novo mesto Majdi Pungerčar. Posebna zahvala gre Občini Logatec za finančno podporo raziskovalnega dela.

Šmarješke Toplice, detajl s poškodbami na vodnjaku (foto: Simona Kermavnar).

Tafel 30.

Verzierte Wasserausläufe.

Nº 60

Nº 61

Nº 62

Nº 63

Nº 64

Nº 65

Nº 66

Nº 67

Nº 68

Nº 69

Nº 70

Katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breitzfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, različne oblike izlivov (Blansko, Muzeum Blanenska).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko.

Arhiv Komunale Novo mesto
Zgodovina novomeškega vodovoda (tipkopis).

Blansko, Muzeum Blanenska
Katalog Maschinenbau-Aktiengesellschaft vormals Breittfeld, Daněk & Co. Eisenwerke Blansko, Inv. št. B 1008.

Brno, Moravský zemský archiv v Brně
Fond H 998, škatla 3, inv. št. 59, signatura D 2.

Longiano, Museo Italiano della Ghisa, Fondazione Neri
Prodajni katalog Sigmund Juhász.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
Enota za Dolenjsko in Belo krajino Novo mesto
NME 5, Mestna občina Novo mesto 1621–1946.
Enota v Idriji
IDR 129, Občina Idrija 1850–1945.

ČASOPISNI VIRI

Dolenjske novice, 1897, 1898, 1901–1904.
Naprej, 1863.

LITERATURA

Bělova, Jana: *Funerální litina podbrdská ve světle kontaktů s centry výroby litiny u Prusku a na Moravě v 19. století* (doktorska disertacija, tipkopis). Praga: Univerzita Karlova v Praze, Katolická teologická fakulta, 2012.

Bobič, Anica: *Družina Gregorič iz Novega mesta, lastnica zdravilišča v Šmarjeških Toplicah med leti 1926–1939* (zbrala in uredila Anica Bobič in Andrej Majcen). Šmarješke Toplice: samozaložba, 2003.

Cvelbar, France, Stane Granda in Jože Perše: *Turizem. Šmarješke Toplice. Šmarjeta in Bela Cerkev skozi stoletja* (ur. France Cvelbar in Stane Granda). Šmarjeta pri Novem mestu: Domoznansko društvo; Novo mesto: Goga, str. 321–332.

Granda, Stane: *Novo mesto*. Novo mesto: Goga, 2007.
Granda, Stane: *O začetkih Šmarjeških Toplic. V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (izredna številka *Kronike*), 2009, str. 105–112.

Grolich, Vratislav: *Blanenská umělecká litina* (katalog razstave). Brno–Blansko: Muzejní a vlastivě-

dna společnost v Brně okresní muzeum Blansko, 1991.

Horvat, Franci: *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.

Jarc, Janko: *Iz preteklih stoletij Novega mesta. Novo mesto skozi čas: kulturnozgodovinski vodnik* (ur. Zdenko Picelj). Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990, str. 20–71.

Kermavnar, Simona: *Vodnjak z nimfo. Upravna enota Logatec. Občina Logatec* (ur. Blaž Resman). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 187–188, sl. 261 (Umetnostna topografija Slovenije, 5).

Kermavnar, Simona: *Javni spomeniki na Logaškem* (1. del). *Logaške novice*, oktober 2016, str. 25–26.

Kermavnar, Simona: *Litoželezni vodnjak na Vrhniki. Naš časopis*, 27. 2. 2017, str. 13.

Kermavnar, Simona: *Opomba k litoželeznemu vodnjaku v Logatcu. Logaške novice*, junij 2017, str. 20.

Kermavnar, Simona: *Idrijski vodnjak z rudarjem. Kronika* 66, 2018, str. 245–252.

Kermavnar, Simona: *Litoželezni vodnjaki v Črnomlju, Šmarjeških Toplicah, Logatcu in na Vrhniki. Belokranjec* 4/21, 2018, str. 26–27.

Kermavnar, Simona: *Litoželezna dediščina 2. polovice 19. in prvega desetletja 20. stoletja na Vrhniki in Stari Vrhniki. Vrhniki razgledi* 19, 2020, str. 74–93.

Kermavnar, Simona: *Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja* (1. del). *Logaške novice*, junij 2019, str. 26.

Kermavnar, Simona: *Trgovca Ivan Sicherl in Sigmund Juhász ter vodnjak na Čevicah. Logaške novice* 50/8, oktober 2019, str. 23.

Mihevč, Franc: *Spomini logaškega vedeža*. Logatec, 1937 (tipkopis).

Mlinarič, Jože in Jovo Grobovšek: *Sprehod po mestu. Novo mesto skozi čas: kulturnozgodovinski vodnik* (ur. Zdenko Picelj). Novo mesto: Dolenjski muzej Novo mesto, 1990, str. 98–110.

Mlinarič, Jože: *Sprehod po mestu. Novo mesto. Kulturnozgodovinski vodnik*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1976, str. 115–129.

Mohar, Rozika: *Semič v obdobju narodnega prebujanja*. Semič: Grafika Bucik, 2002.

Serše, Aleksandra: *Kakšno vodo so pili na Vrhniki v 19. stoletju? Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 115–118.

Serše, Aleksandra: *Ob stoletnici vrhniskega vodovoda. Vrhniki razgledi* 5, 2004, str. 73–78.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 2: Dolenjska. 5: Bela krajina*. Ljubljana: Viharnik, 2004 (ponatis 2007).

Švajncar, Janez J.: *Logatec v zgodovini*. Logatec: Vojni muzej, 2004, str. 64–65.

Tončič, Ludvik, Zdenko Picelj in Judita Podgornik: *Novomeške ulice*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1994.

- Vavken, Juša: Umetnostna nepremična dediščina v Logatcu. *Varstvo spomenikov* 27, 1985, str. 73–84.
- Zorko, Istok: Bomo vodo še prekuhivali? *Novo mesto piše prihodnost. Glasilo mestne občine Novo mesto* 3, 2016, str. 15–17.
- Žargi, Matija: Železni vodnjaki. *Rast* 61, februar 1999, str. 61–62.
- Žargi, Matija: Železarna na Dvoru ob Krki 1795–1891. *Novo mesto: Dolenjska založba, Narodni muzej Slovenije*, 2000.

Spletne strani

- Dolenjski biografski leksikon* (<https://www.nm.sik.si/si/eknjiznica/bioleks/?bid=1426>, 18. 8. 2019).
- Projekt izgradnje logaškega vodovoda konec 19. in na začetku 20. stoletja* (<https://www.mojaobcina.si/logatec/novice/projekt-izgradnje-logaskega-vodovoda-konec-19-in-na-zacetku-20-stoletja.html>, 3. 8. 2019).
- Prvi belokranjski vodovodi* (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/prvi-belokranjski-vodovodi.html>, 18. 8. 2019).
- Tereska jest česka* (<http://gazeta.myslenice.pl/tereska-jest-czeska>, 13. 12. 2018).
- Vodnjak v Šmarjeških Toplicah* (<https://www.kamra.si/mm-elementi/item/zdravilisce-smarjeske-toplice.html>, 28. 9. 2019).

S U M M A R Y

Fountain in the park of the Šmarješke Toplice Thermal Spa

Šmarješke Toplice, Logatec, Vrhnika, and Črnomelj are each home to one cast iron fountain, all featuring an identical cast of a nymph at the top. They were sent to Slovenia by the constructors of the water systems as a token of gratitude for the commissioned work. Set up at the end of the nineteenth or in the early twentieth century, the fountains were produced by the Royal Salm Ironworks in Blansko, Moravia (Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko), whose owners had business and family relations with the Auerperg Iron Foundry based at Dvor near Žužemberk, at that time the most important plant of its kind in

Slovenia. Similar fountains were usually also set up on completion of water systems in other parts of Central Europe.

The fountain in the Šmarješke Toplice Thermal Spa was originally set up in Novo Mesto to mark the construction of the city water system, which was given extensive coverage by the newspaper *Dolenjske novice* from its commencement in 1897 to its completion in 1903. From its erection in April 1904, the fountain in Novo Mesto was—unlike the other three, which were considered genuine landmarks, frequently photographed and featured in picture postcards—subject to much protestation and indignation among the local inhabitants for featuring the sculpture of a nude nymph. This may in part be due to the location selected for the fountain, the Florijan Square, which had centuries earlier been dominated by the Church of St. Anthony. After the fire in 1664, a chapel was added to the church. The chapel was dedicated to St. Florian, giving the square its name. According to the population of Novo Mesto, the square provided an ideal place for erecting a wayside shrine rather than a sculpture of a naked woman.

Also having its agencies and stores in Vienna, the Blansko foundry was most certainly known to the Viennese engineers G. Rumpel, the constructor of the water system in Novo Mesto, and Carl Wagenführer, who was responsible for installing the water systems in the other three above-named towns. Furthermore, architect Jan Vladimír Hráský, who designed the plans for the water systems in at least Logatec and Novo Mesto, was Czech by birth and certainly gave priority to the Blansko foundry over any other foundry in Austria (having been dissolved in 1891, the Slovenian plant at Dvor was no longer an option). After all, the reason for selecting the Salm foundry was probably completely objective, as its art castings, including the fountains presented here, were simply among the best in the Habsburg Monarchy.

Having been transferred to Šmarješke Toplice in 1926 at the behest of Dr Viktor Gregorič, the fountain was almost certainly saved from the destruction that the Florijan Square in Novo Mesto suffered in a German bombardment during the Second World War. One could even say that the cast iron fountain found a more suitable home in the environment abounding in water springs and it ultimately also became the symbol of the Šmarješke Toplice Thermal Spa.

*Šmarješke Toplice, vodnjak
(foto: Simona Kermavnar).*

*Logatec, litoželezni vodnjak na Čevicah
(foto: Simona Kermavnar).*

*Vrhnika, litoželezni vodnjak
(foto: Simona Kermavnar).*

*Nimfa (Blansko, grajsko dvorišče,
foto: Simona Kermavnar).*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 379.824:7:929Strahl E.
7.074:658.849.7(497.451.1)"1930"

Prejeto: 10. 1. 2020

Renata Komić Marndr., asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renata.komic@zrc-sazu.si

Zbirateljstvo in umetnostni trg v Ljubljani med obema vojnama na primeru razprodaje Strahlove zbirke

IZVLEČEK

Strahlova zbirka je bila zasebna zbirka slik in umetnoobratnih predmetov, ki jo je začel v šestdesetih letih 19. stoletja v svojem gradu v Stari Loki pri Škofji Loki na Gorenjskem intenzivno ustvarjati Edvard vitez Strahl (1817–1884) s pomočjo sina Karla viteza Strahla (1850–1929) in njunih pomočnikov. Leta 1930, kmalu po smrti Karla Strahla, je bila na drobno razprodana, vendar je bilo o javni razprodaji slik in premičnin iz njegove zapuščine doslej zelo malo znanega. Prispevek na podlagi sodnih spisov o dražbi Strahlove zapuščine, ki jih hrani enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki in ki so neprecenljiv vir podatkov o kupcih posameznih slik, pohištva in drugih predmetov, prinaša delni vpogled v strukturo ljubljanskih intelektualnih in podjetniških elit, iz vrst katerih so izšli najpomembnejši zbiralci oziroma imetniki umetnin in starin v času med svetovnima vojnama.

KLJUČNE BESEDE

Strahlova zbirka, razprodaje, zbirateljstvo, Ljubljana, Anton Ustar, Fran Virant, Ivan Zorman

ABSTRACT

LJUBLJANA'S COLLECTION AND ART MARKET IN THE INTERWAR PERIOD AS EXEMPLIFIED BY THE AUCTION OF STRAHL'S COLLECTION

Strahl's collection was a private collection of paintings, artworks and artisan objects, which Knight Edvard Strahl (1817–1884) started to create in the 1860s together with his son Knight Karl Strahl (1850–1929) and their assistants in his castle in Stara Loka near Škofja Loka in Upper Carniola. Although the collection was sold off item by item in 1930, soon after Karl's death, not much has been hitherto known about the public sale of paintings and movable property of his estate. Drawing on the judicial proceedings files concerning the auction of Strahl's estate, which are kept in the Škofja Loka unit of the Historical Archives Ljubljana and provide an invaluable source of information on the buyers of individual paintings, pieces of furniture and other objects, the article sheds some light on the composition of Ljubljana's intellectual and entrepreneurial elites, from the ranks of which came the most notable collectors or owners of artworks and antiques in the interwar period.

KEY WORDS

Strahl's collection, auctioning, collecting, Ljubljana, Anton Ustar, Fran Virant, Ivan Zorman

Strahlova zbirka je bila zasebna zbirka slik in umetnoobrnih predmetov, ki jo je začel v šestdesetih letih 19. stoletja v svojem gradu v Stari Loki intenzivno ustvarjati Edvard vitez Strahl (1817–1884) s pomočjo sina Karla viteza Strahla (1850–1929) in njunih pomočnikov (sl. 1–4).¹ Leta 1930, kmalu po smrti njenega zadnjega lastnika Karla Strahla,² je bila na drobno razprodana, vendar je Karl Strahl v oporoki s posebnim določilom trem slovenskim ustanovam – Narodni galeriji, Narodnemu muzeju in Etnografskemu muzeju – podelil predkupno pravico ter tako omogočil izbor in prednostni nakup predmetov iz zbirke po znižanih izklicnih cenah, ki je potekal februarja 1930 za zaprtimi vrati.³ O javni razprodaji slik in premičnin iz njegove zapuščine, ki je potekala maja in junija istega leta, pa je bilo doslej zelo malo znanega. V literaturi najdemo le nekaj odstavkov, ki povečini zgolj povzemajo kratko poročilo, ki ga je neposredno po dražbi objavil pravni zgodovinar Janko Polec (1880–1956), in navajajo, koliko slik je šlo v tujino, koliko so jih pokupili domači zasebniki in koliko jih je bilo prodanih v takratno širšo domovino – v Zagreb, Novi Sad in Beograd.⁴ Polec je namreč leta 1930 skupaj s katalogom slik objavil tudi imena kupcev, ki jih je razbiral iz dražbenega zapisnika v Strahlovem zapuščinskem spisu sodišča v Škofji Loki (sl. 5).⁵ Sodni zapisnik dražbe Strahlove zapuščine, ki ga sedaj hrani enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki, je neprecenljiv vir podatkov o kupcih posameznih slik, pohištva in drugih predmetov, ki hkrati omogoča vpogled v strukturo ljubljanskih intelektualnih in podjetniških elit, iz vrst katerih so izšli najpomembnejši zbiralci oziroma imetniki umetnin in starin v času med svetovnima vojnoma. Poleg tega je to eden redkih ohranjenih dražbenih zapisnikov katere izmed pomembnejših dražb grajskih inventarjev iz tega časa, zato je njegov pomen še toliko večji.⁶ Na podlagi opisa starološke razprodaje si lahko ustvarimo tudi približno predstavo o tem, na kakšen način so potekale druge dražbe grajskih inventarjev v tem času pri nas.

Janko Polec je vizionarsko želel ohraniti sledi za slikami iz zbirke, zato je na podlagi dražbenega zapisnika ugotovil, kdo je slike kupil na dražbi, in k posameznim pripisal imena njihovih novih lastnikov.⁷ Nekateri dražitelji so bili namreč le pooblaščenici pravih kupcev, pri ugotavljanju identitete slednjih pa sta Polcu pomagala ravnatelj Narodne galerije Ivan Zorman (1889–1969) in upravitelj Strahlove zapuščine, notar Števo Šink (1882–1972).⁸ V zvezi s katalogom umetnoobrnih predmetov je Polec menil, da je za objavo preobsežen, umetniška vrednost v njem navedenih predmetov pa majhna.⁹ Dosedanje raziskave, ki so potekale na podlagi arhivskih virov, zlasti cenilnega in dražbenega zapisnika Strahlove zapuščine ter staroloških inventarjev in popisov, pa se niso omejevale na usodo slik, temveč posredujejo tudi zanesljiva izhodišča za nadaljnje raziskovanje poznejše usode pohištva in drugih pomembnejših predmetov.¹⁰ Tako je bilo doslej mogoče izslediti veliko slik in tudi nekaj predmetov iz zbirke, razumljivo pa je, da za nekatere ne bo mogoče ugotoviti njihovega sedanjega nahajališča.

Poleg dražbenega zapisnika, ki je vložen v Strahlovem zapuščinskem spisu, nam vpogled v dogajanje pred in med dražbo ter po njej omogočajo dokumenti, ki so se ohranili v osebni mapi notarja Števa Šinka.¹¹ Iz dopisov številnih interesentov, ki so notarju pisali iz Dravske banovine, pa tudi iz Zagreba, Beograda in z Dunaja, je mogoče razbrati zelo veliko zanimanje za Strahlovo zapuščino, zlasti za umetniške predmete. Nekaterim se je zelo mudilo in so se na notarsko pisarno obrnili že veliko pred razglasom dražbe.¹² Tako denimo odvetnik Ivo Benkovič iz Ljubljane, ki je že kmalu po novem letu 1930 želel vedeti, ali se bodo Strahlove umetnine sploh prodajale in na koga naj se v zvezi s tem obrne,¹³ ali pa zasebni zbiratelj, inženir Josef Kuderna, ki je svojo zbirko risb in bakrorezov hranil v dunajski palači Palfy (Wallnerstrasse 6a) ter se je zanimal predvsem za slike in bakroreze.¹⁴ Glas o razprodaji je segel tudi do dunajskih trgovcev z umetninami Eugena Primavesija (Wiedner Hauptstrasse 45), ki se je za

¹ Gl. Komič, Po sledeh; Komič Marn, Od zbiralca do poznavalca; Komič Marn, *Strahlova zbirka*, in tam navedeno literaturo.

² Umrli je na božični večer leta 1929 (gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in preleteli*, str. 178).

³ Podrobneje o ceni, izboru, nakupu in prevzemu predmetov, ki je bil opravljen avgusta 1930, gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, str. 129–139, in tam navedeno starejšo literaturo.

⁴ Gl. Polec, Spominu Edvarda in Karla I., str. 81–82; Stele, Varstvo spomenikov, str. 91; Štukl, *Knjiga hiš*, str. 91; Zgaga, *Starološki grad*, str. 24; Pirnat, *Dražbe umetnin*, str. 61; Štukl, *Umetnostnozgodovinska zbirka*, str. 123.

⁵ Polec, Spominu Edvarda in Karla III., str. 111–112.

⁶ Kot je opozoril že France Štukl, je za ohranitev morda zaslužen notar Števo Šink ali pa kak drug član škofoješkega muzejskega društva (gl. Štukl, *Knjiga hiš*, str. 11; Štukl, *Umetnostnozgodovinska zbirka*, str. 111). Poleg tega zapisnika se je ohranil tudi sodni zapisnik dražbe opreme gradu Ladislava grofa Szapáryja v Murski Soboti (gl. Komič Marn, *Ce bo hotel muzej*, str. 84).

⁷ Polec, Spominu Edvarda in Karla III., str. 111–112.

⁸ Podatki iz dražbenega zapisnika kažejo, da so bili »pooblaščenici« pravih kupcev slik Ivan Zorman, Matej Sternen, sodni sluga Franc Ankele in predstojnik škofoješkega okrajnega sodišča Jakob Prešern. Za Šinka gl. Blaznik, V spomin notarja.

⁹ Polec, Spominu Edvarda in Karla III., str. 112.

¹⁰ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*; ARS, AS 780, fasc. 42, Prepis cenilnega zapisnika; ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 161, Dražbeni zapisnik.

¹¹ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink.

¹² Šink je bil 16. aprila uradno določen za izvršitelja dražbe. 19. aprila je objavil razglas javne dražbe premičnin iz Strahlove zapuščine, ki naj bi se pričela 12. maja 1930 (gl. ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 91, fol. 219v).

¹³ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Benkovič Šinku, 11. 1. 1930, 3. 5. 1930, 5. 5. 1930.

¹⁴ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Kuderna Šinku, 11. 3. 1930.

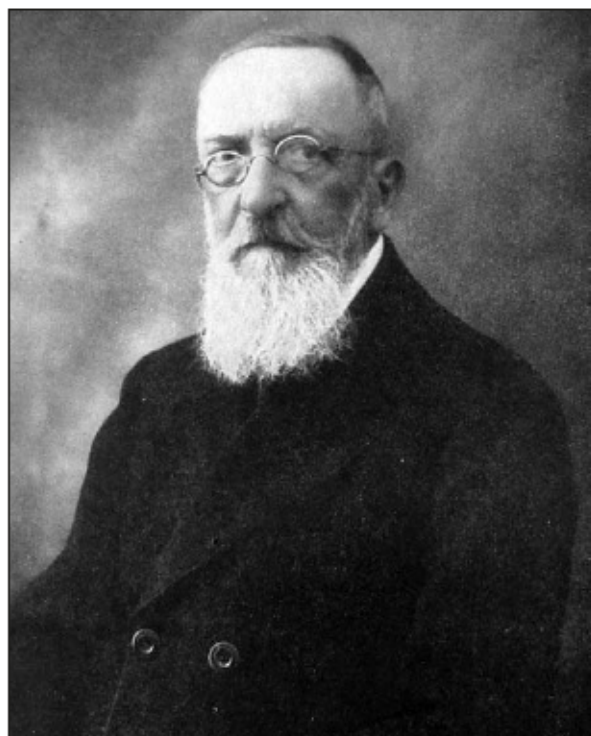
*Slika 1: Hodnik v drugem nadstropju starološkega gradu, 1929
(Terenska fotodokumentacija Franceta Steleta, MK, INDOK center; foto: France Stele).*

*Slika 2: Mali salon v drugem nadstropju starološkega gradu, 1929
(Terenska fotodokumentacija Franceta Steleta, MK, INDOK center; foto: France Stele).*

Slika 3: Hodnik v drugem nadstropju starološkega gradu, ok. 1929 (Loški muzej, fotodokumentacija).

Slika 4: Karl vitez Strahl
(Zbornik za umetnostno zgodovino, 10, 1930).

informacije najprej obrnil na nečaka Karla Strahla Huga viteza Vestenecka, nato pa s telegramom še na notarja,¹⁵ in Huga Schwoererja (Spiegelgasse 19), iz čigar pisanja je razvidno, da je za dražbo izvedel od znancev.¹⁶ Nekateri, denimo dr. Anton pl. Schoeppl iz Šentjerneja na Dolenjskem ali Adolf Mladič, kapitan bojne ladje v pokoju iz Dubrovnika, so naročili kopijo cenilnega zapisnika, za katero je bilo treba odšteti 20 din,¹⁷ drugi so zapisnik že imeli in so jih zanimale posamezne skupine predmetov. V ohranjenih dopisih je mogoče opaziti največ povpraševanja po pohištvu. Zanj so se zanimali odvetnik Milutin Tičak iz Vukovarja,¹⁸ ravnatelj Strossmayerjeve galerije v Zagrebu Artur Schneider,¹⁹ Hubert Souvan iz Ljubljane²⁰ in v dopisu neimenovani beograjski

kupec, ki ga je zastopal nekdanji ravnatelj Narodnega muzeja Josip Mantuani (1860–1933), takrat šef odseka za Slovenijo in Dalmacijo na sodnem ministertvu v Beogradu.²¹ Dr. Kaiser je v ženinem imenu spraševal po porcelanu,²² medtem ko je Ignac Felix iz Zagreba želel kupiti srebrnino.²³ Študijska knjižnica v Mariboru je napovedala nakup nekaterih knjig,²⁴ prav tako upravnik Državne biblioteke v Ljubljani Janko Šlebinger in gimnazijski profesor Ivan Škerlj.²⁵ O svojem prihodu na dražbo in zanimanju za določene predmete pa so Šinka pisno obvestili tudi inženir Aleksander Hanhart iz Zagreba,²⁶ žena ribniškega graščaka Olga Kosler Rudež²⁷ in glavni tajnik ljubljanske borze Marij Dobrila.²⁸

¹⁵ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Primavesi Vestenecku, 1. 5. 1930; Primavesi Šinku, 6. 5. 1930. Trgovca Primavesi je znan po tem, da je med drugo svetovno vojno sodeloval z nacističnimi zbiratelji umetnin (gl. na primer Christie's auction results, sale 2216, lot 2, <http://www.christies.com/lotfinder/paintings/camille-pissarro-le-quai-malaquais-et-linstitut-5258536-details.aspx> (6. 6. 2014)).

¹⁶ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Schwoerer Šinku, 10. 5. 1930.

¹⁷ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Schoeppl Šinku, 7. 5. 1930; Mladič Šinku, 21. 5. 1930.

¹⁸ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Tičak Šinku, 3. 5. 1930; Tičak Šinku, 28. 5. 1930.

¹⁹ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Schneider Šinku, 2. 6. 1930.

²⁰ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Souvan Šinku, 4. 6. 1930.

²¹ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Mantuani Šinku, 6. 6. 1930. Zelo verjetno je šlo za dr. Stanka Švrljuga, takratnega jugoslovanskega finančnega ministra, ki je pozneje na dražbi nakupil največ pohištva.

²² ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Kaiser Šinku, 9. 5. 1930.

²³ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Felix Šinku, 16. 5. 1930.

²⁴ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, knjižnica Šinku, 5. 5. 1930, 8. 5. 1930, 12. 5. 1930.

²⁵ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Šlebinger Šinku, nedatirano; Škerlj Šinku, 4. 5. 1930, 27. 5. 1930.

²⁶ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Hanhart Šinku, 5. 5. 1930, 8. 5. 1930.

²⁷ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Rudeževa Šinku, 13. 5. 1930, 24. 5. 1930.

²⁸ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šink, Dobrila Šinku, 21. 5. 1930.

Slika 5: Naslovnica prvega od treh zvezkov zapuščinskega spisa po Karlu Strahlu (ZAL, ŠKL 173, šk. 177; foto: Renata Komič Marn).

Karl Strahl je z dražbo računal že v eni starejših oporok, v kateri je zapisal: »[...] ne preostaja drugega, kakor celo mojo zapuščino, primičnine in neprimičnine prodati in skupilo med dediče razdeliti.«²⁹ Pred razprodajo je bilo treba izločiti predmete, ki jih je volil, izbrati in oceniti vrednost umetnin za galerijo in oba muzeja³⁰ ter oceniti vrednost preostalih premičnin in nepremičnin. Na zadnji dan cenitve odbranih predmetov za ustanove je sodišče napovedalo pričetek cenitve preostalih premičnin iz zapuščine za

27. februar 1930.³¹ Izbrana cenilna izvedenca, slikar Matej Sternen (1870–1949) in ravnatelj Narodne galerije Ivan Zorman, sta nato do 4. aprila ocenila njihovo vrednost.³² Cenitev, za katero sta potrebovala 20 cenilnih dni, sta izvedla po skupinah: A/ slike in okvirji brez slik, B/ skulpture, C/ razno, D/ pohištvo, E/ kuhinjska posoda in podobno, F/ steklenina in porcelan, G/ knjige, listine in časopisi, H/ svetilke, I/ tkanine in perilo.³³ Vsak predmet so označili z listkom, na katerem sta bili označeni skupina, v katero je spadal, in njegova zaporedna številka na seznamu.³⁴

²⁹ ARS, AS 780, fasc. 28, Oporoka (1928), str. 3. Gl. tudi Stele, Strahlova oporoka, str. 72–73.

³⁰ Narodna galerija, Narodni muzej in Etnografski muzej v Ljubljani so za svoje zbirke na podlagi posebnega določila v oporoki Karla Strahla še pred dražbo izbrali večje število slik in predmetov, za katere so plačali 75 % izključne cene (gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, str. 126–136).

³¹ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 59, 116v.

³² ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 62, str. 123. Ivan Zorman je leta 1931 cenil tudi zbirko v gradu Pukštajn (Košak, *Slikarske zbirke*, str. 591).

³³ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 62, str. 123–123v.

³⁴ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Strahl, št. 62, str. 123v.

Kot je bilo napovedano, se je 12. maja 1930 na dvorišču starološkega gradu pričela javna dražba premičnin iz zapuščine Karla Strahla, »v kolikor ni zapustnik z njimi razpolagal drugače«. ³⁵ Za izvršitev sta bila zadolžena notar Šink kot sodni komisar in sodni sluga Franc Ankele kot izklicevalec. Šink je najprej prebral dražbene pogoje, nato pa vse navzoče opozoril, da je seznam naštetih pogojev pritrjen na več mestih na grajskem dvorišču. Velja opozoriti, da tu ni šlo za dražbo umetnin in drugih predmetov, kakršne potekajo v dražbenih hišah. ³⁶ Iz zapisnika je razvidno, da predmetov niso dražili po vrsti in da vseh verjetno niso prenesli na dvorišče, kjer je dražba potekala. Zdi se, da so si kupci vnaprej izbrali predmete, ki so jih želeli kupiti, do dejanskega draženja pa je prišlo le, če se je za isti predmet zanimalo več kupcev. Pomemben podatek najdemo v Šinkovem dopisu odvetniku Ivanu Fermevcu, ki je zastopal dediče, v katerem notar obžaluje, da je bilo nekaj predmetov ukradenih, vendar meni, da je treba kupcem za tolikšno število premičnin, zlasti slik in pohištva, predmete pokazati, da se zbudi njihov interes, da pa se je »pri tem razkazovanju žal parkrat dogodilo, da so nepošteni ljudje izrabili priliko in posamezne predmete ukradli«. ³⁷ Dodaja, da je nekaj stvari izginilo pri ogledih zadnjo nedeljo pred začetkom dražbe, nekaj pa med samo dražbo, ko je bil on sam na dvorišču pri blagajni in so se k dražbi nosile razne slike. ³⁸ Iz teh besed lahko sklepamo, da so si zainteresirani kupci predmete ogledali v posameznih prostorih gradu, si zapisali številke in nato pri izklicevalcu prijavili svoj izbor oziroma ga k njemu prinesli. V Šinkovi zapuščini je ohranjen primer takšnega seznama, ki ga je po rokopisu sodeč sestavil Mantuani. Kaže pa, da so kose kupcem dostavljali še julija in avgusta, torej so še nekaj časa po dražbi ostali v gradu. ³⁹

Med številnimi obiskovalci, ki so se v več kot mesecu dni trajanja dražbe enkrat ali večkrat odločili za nakup, je bilo največ Ljubljancanov. Tako številne sledi za slikami in predmeti po zaslugi okrog 50 kupcev, ki so na dražbi nakupili največ slik, pa tudi nekaj pohištva ter več kosov posode in okrasnih predmetov, vodijo v prestolnico. Ljubljancani so kupovali različno število kosov različnih vrednosti, vsekakor pa so – že zaradi svoje številčnosti – skupaj nakupili največ slik. Kupci so bili v glavnem izobraženci, sem in tja

zasledimo tudi nekaj starinarjev oziroma preprodajalcev ali gospodinjo, ki je za okras svojega doma kupila nekaj kosov pohištva ali okrasnih predmetov. ⁴⁰ Od starinarjev in preprodajalcev sta bila doslej znana Amalija Jurečič in Emil grof Auersperg. Oba sta nakupila veliko raznovrstnih stvari, kar tudi kaže na namen nadaljnje prodaje – zasebniki, ki so želeli stvari za okras doma, so bili zavezani svojemu okusu in niso kupovali vsevprek, kot so počeli starinarji. Starinarka Amalija Jurečič je na dražbo prišla večkrat, kupila je več svetil in okrasnih predmetov, nekaj knjig, posode in manjših kosov pohištva, poslikano ženitovanjsko skrinjo, dve omari, deset stolov, rokokojško zofo, ceneno salonsko garnituro s podstrešja, špansko steno, dve preprogi, lesen rožni venec, devet slik in eno miniaturo. ⁴¹ Kupka je bila leta 1928 uradna lastnica prodajalne starin na Gallusovem nabrežju 27, stanovala pa je na Šentjakobskem trgu 7. ⁴² A kot kaže, so se starinarjem ugodne razmere leta 1930 že iztekale. Poleti 1932 je namreč novinar *Slovenskega naroda* v starinarnici pri Jurečiču na Gallusovem nabrežju našel še precej predmetov, ki jih je bila Jurečičeva nakupila spomladi 1930. ⁴³ Neznani avtor prispevka je nadvse hvalil v trgovini nakopičene predmete, zanimivo pa je, da je omenil samo tiste, ki so izvirali iz Strahlove zbirke. Na prvem mestu je opisal poslikano skrinjo, ki naj bi jo po njegovem poznal ves svet. Zmotno je trdil, da je bila njena fotografija objavljena v angleški reviji *The Studio*; tam so namreč leta 1911 predstavili podobno, ampak drugo Strahlovo kmečko skrinjo, ki jo je na dražbi kupil dr. Ivan Švegel. ⁴⁴ Pisec je v prispevku kot nekdanj Strahlove navedel tudi štiri stole, dve ogledali, terino (jušnik) iz Zoisove tovarne in nekaj vezenin, povrhu tega pa še tri slike. Njegovo poročilo dopolnjujejo podatki, ki jih je prav tako neznani pisec poldrugi mesec prej objavil v časopisu *Slovenec*. V članku o težkih razmerah ljubljanskih starinarjev namreč prebiramo pogovor s trgovcem, ki je imel v svoji prodajalni starinsko skrinjo, zlozljivo špansko steno, velik lesen rožni venec in fino brušeno beneško zrcalo. ⁴⁵ Morebiten dvom o istovetnosti predmetov in starinarja (verjetno Amalijinega moža)

³⁵ Če ni drugače navedeno, so podatki v pričujočem poglavju povzeti oziroma izračunani iz dražbenega zapisnika (ZAL, SKL 173, š. 177, A314/29, Strahl, št. 161, str. 309–352v).

³⁶ O pomembnih umetnostnih dražbah od srede 17. stoletja naprej in dražbah na Slovenskem gl. na primer Beurdeley, *Trois siècles*; Mannheims in Oberem, *Versteigerung*; Pirnat, *Dražbe umetnin*, str. 55–98.

³⁷ ZAL, SKL 173, š. 177, A314/29, Šink, Šink Fermevcu, 17. 5. 1930.

³⁸ ZAL, SKL 173, š. 177, A314/29, Šink, Šink Fermevcu, 17. 5. 1930.

³⁹ ZAL, SKL 173, š. 177, A314/29, Šink, Šink Mariji Zore, 13. 7. 1930; Ema Pleiweis Šinku, 21. 8. 1930.

⁴⁰ V dražbenem zapisniku so navedeni samo priimki in kraji bivanja kupcev. Pri ugotavljanju njihove identitete so mi bile v pomoč nekatere Polčeve navedbe o kupcih slik, najbolj pa *Adresar mesta Ljubljane in okolice* iz leta 1928.

⁴¹ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. 17, 19, 99, 144, 180, 195–198, 213, 364, 397, 483, 515, 606, 667, 714, 744, 774, 800, 803–806, 811, 934, 1011, 1044, 1057, 1063, 1068, 1074, 1083, 1088, 1113, 1141, 1196, 1214, 1252, 1272, 1288, 1333, 1348, 1388, A183, B73, D248, D269, D336, F26; S164, S166, S204, S206, S323–324, S364, S570, S604, S630.

⁴² *Adresar*, str. 213, 572.

⁴³ *Slovenski narod*, 65/171, 30. 7. 1932, str. 7, »Naš najzanimivejši muzej«.

⁴⁴ Gl. *Peasant Art*, sl. 459; Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. 1350. Za skrinjo, ki jo je kupila Jurečičeva, gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. 1333.

⁴⁵ *Slovenec*, 60/137, 17. 6. 1932, str. 5, »Če kmet in delavec nimata denarja«.

Slika 6: Škerjančeva soba v prvem nadstropju starološkega gradu s portretom treh otrok iz 17. stoletja (Narodna galerija, fotodokumentacija).

prežene opis velike »starinske« slike, na kateri sta upodobljena dva dečka in mladenka »v starih oblekah iz 17. stoletja«, kajti Jurečičeva je na dražbi kupila domnevni portret treh otrok kneza Liechtensteina, ki ga je Strahl pravilno datiral v 17. stoletje (sl. 6).⁴⁶ Portret je bil daleč najdražja slika med vsemi, ki jih je Jurečičeva kupila, zato bi lahko sklepali, da se dragocene starine v prodajalnah niso dobro prodajale, toda drugi dve sliki, »2 Layerjeva angela«, ki jim ju leta 1932 prav tako še ni uspelo prodati naprej, sta bili med najcenejšimi.⁴⁷ Poznejša usoda teh slik in predmetov za zdaj ni znana.

Kaže, da je bila Jurečičeva edina poklicna starinarica, ki se je udeležila dražbe; tako jo je označil tudi Janko Polec.⁴⁸ Morda se je s starinami ukvarjal tudi kupec s priimkom Kraškovič, ki je na dražbi kupil eno razmeroma dragoceno sliko, dva bakroreza, miniaturo in taburet z blazino.⁴⁹ Med ljubljanskimi starinarji je namreč za leto 1928 navedena Apoloniya Kraškovič, ki je prav tako trgovala na Gallusovem nabrežju, na številki 21.⁵⁰ Nadalje je težko reči, ali je Marija Perdan, ki jo je Polec navedel kot trgov-

⁴⁶ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S206.

⁴⁷ Gl. prav tam, inventar št. S164, S166.

⁴⁸ Prim. Polec, *Spomenu Edvarda in Karla III.*, str. 127–128, 147.

⁴⁹ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S256, S260, S273, S602, 872.

⁵⁰ *Adresar*, str. 572.

čevo vdovo, istovetna s kramarico oziroma galanteristko Marijo Perdan,⁵¹ toda znesek, ki ga je kupka zapravila na dražbi, ne kaže na preprodajanje, temveč na velikopotezno zapravljanje. Gospa vdova si je privoščila nakup nekaj dragocenih kosov stanovanjske opreme in tako za dve sličici manjše vrednosti, dve omari, majhno skrinjo, uro, svetilko in blazino zapravila skoraj 10.000 din.⁵² Bivši nadporočnik ruske vojske Maksim Babič, ki je leta 1928 stanoval na Masarykovi cesti v Ljubljani, je bil menda slikar in je na dražbi kupil en sam bakrorez.⁵³ A glede na to, da je v dvajsetih in tridesetih letih več slik prodal Narodnemu muzeju, sklepamo, da je v iskanju zaslužka trgoval z umetninami.⁵⁴ Za Anteja Gabra (1883–1954), ki je bil v tesnih stikih z zapustnikom in ki je že od študentskih let naprej zbiral ter preprodajal umetnine in knjige,⁵⁵ je pravzaprav nenavadno, da sploh ni prišel na dražbo. S Štrahlom sta verjetno že prej kupčevala, po dražbi pa je Gaber le kupil en portret, ampak od »posrednika«.⁵⁶ Emil grof Auersperg, ki je Gabru sliko prodal, je bil leta 1928 ravnatelj Prometne banke v Ljubljani, njegovi nakupi na dražbi pa bi bili povsem običajni, če ne bi Janko Polec opozoril, da so bile nekatere izmed slik, ki jih je grof kupil, pozneje naprodaj pri starinarju Golobu.⁵⁷ Poleg večjega števila slik je Auersperg kupil štiri orientalske štoklerle (stolčke brez naslonjala) in nekaj drobnarij; pri tem je značilno, da je prav vse predmete kupil za izklicno ceno.⁵⁸ Morda je bil bolj varčne narave ter je Gabru in starinarju slike prodal zato, ker mu pozneje niso bile več všeč, a prav tako je mogoče, da je z njimi redno kupčeval. Nekaj več kosov – vendar precej manj slik – je na dražbi kupil zobozdravnik dr. Ivan Oblak, Miklošičeva cesta 7 v Ljubljani.⁵⁹ Oblak je izbiral predvsem okrasne predmete in posodo, kupil je nekaj kosov pohištva, obe leseni plastiki iz starološke kapelice in šest slik, od katerih mu je eno prodal Matej Sternen.⁶⁰ Tri slike so bile krajine, tri pa so predstavljale religiozne mo-

tive. Velika slika nadangela Mihaela, ki jo je kupil od Sternena, je najverjetneje istovetna s sliko, ki je sedaj v Narodni galeriji – ujemajo se motiv, mere in način pridobitve.⁶¹ Slika sv. Družine, ki se prikaže sv. Antonu Padovanskemu, pa je bila leta 1946 zasežena za Federalni zbirni center (FZC) pri Marici Kollmann Blinc na Mestnem trgu 16 v Ljubljani.⁶² V inventarni knjigi FZC je posebej poudarjeno, da slika izvira iz Strahlove zbirke, ni pa navedeno, kakšna je bila njena poznejša usoda. Njena nekdanja lastnica je bila hči slovenskega mecena, veletrgovca in posestnika Roberta Kollmanna (1872–1932), ki ji je zapustil velik del svojega premoženja.⁶³ Ali je bila vmes tudi omenjena slika in ali jo je Kollmannu med letoma 1930 in 1932 prodal Oblak, ni znano. Na dolgem seznamu slik in predmetov, ki so jih iz stanovanja gospe Blinc odpeljali v ljubljanski zbirni center, bi morda lahko prepoznali še kakšen kos iz Strahlove zbirke, a žal so opisi za zanesljivo istovetenje premalo natančni.

Kako slabo poznane so razmere, v katerih se je razvijalo slovensko zbirateljstvo med svetovnima vojnama, kaže primer ljubljanskega lekarnarja Antona Ustarja. Njegovi sta bili med drugimi Lekarna pri Sv. Petru na Šentpetrski cesti in lekarna na Šelenburgovi ulici 7,⁶⁴ z ženo pa sta leta 1928 stanovala na Miklošičevi 7, torej v isti stavbi kot dr. Oblak.⁶⁵ Ustar je na dražbi kupil nekaj okrasnih predmetov, pristno perzijsko preprogo in sliko nizozemske družbe pri mizi, za katero je odštél kar 4.000 din.⁶⁶ Še leta 1930, najverjetneje pa v času dražbe, je od Mateja Sternena kupil še dve dragoceni sliki za skupaj 5.000 din.⁶⁷ O Ustarjevem zbirateljstvu, na katero bi sicer lahko kazal nakup teh treh slik, ni bilo nič znanega do leta 2009, ko je Franci Petrič zahvaljujoč študiji Ane Lavrič, ki je bila objavljena v *Umetnostni kroniki*, prepoznal eno nekdanj Ustarjevih slik, *Sv. Martino Pietra* da Cortona.⁶⁸ Petrič je v naslednji številki iste revije na kratko predstavil zgodbo o lekarnarjevem uspehu, ljubiteljsvu umetnosti in zanj neugodnih razmerah po drugi svetovni vojni. Ustarjevo premoženje je bilo takrat namreč zaplenjeno in nacionalizirano, razen nekaterih slik, ki jih je shranil na skrivnem mestu in ki jih je po njem podedovala njegova druga žena Julka Ustar, roj. Jama.⁶⁹ Poleg *Sv. Martine*, ki jo je Ustarjeva vdova pred približno tridesetimi leti darovala ljubljanski škofiji, je v umetnostnozgodovinski literaturi znana tudi slika *Gostje v sobi*, ki jo je Ustar

⁵¹ Prav tam, str. 339, 527.

⁵² Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S457, S675, 630, 710, 766, 860, 994, D134.

⁵³ Gl. prav tam, inventar št. S146.

⁵⁴ Gl. Adresar, str. 87; Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 268–270, 279–280.

⁵⁵ Gl. Komič Marn, Korespondenca.

⁵⁶ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S44. Za predhodne Gabrove nakupe od Strahla gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, str. 80.

⁵⁷ Adresar, str. 22; Polec, Spominu Edvarda in Karla III., str. 117, op. 9.

⁵⁸ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S11, S44, S274, S283–284, S293, S298, S424, S507, S510–511, S660–673, S704, 587, 639, 650, 1040, 1117, F7, F92–93, F140, F256.

⁵⁹ Gl. Adresar, str. 322.

⁶⁰ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S16, S165, S189, S312–313, S394, 102, 327, 335, 337, 493, 507, 523, 525, 559, 712, 729, 801, 999, 1064, 1106, 1193, 1226, 1234, 1252, B1–2, D262, F55–56, F65, F67, F86, F96, F98, F129, F133, F139, F192, F286, F287.

⁶¹ Za sliko gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S16.

⁶² Gl. inventarno knjigo FZC, str. 89–95, na http://www.reporter.si/slovenija/enciklopedija-komunisti%C4%8Dnih-tatvin/images/upload/Inventarna_knjiga.pdf (17. 10. 2011).

⁶³ Zupančič, *Usode ljubljanskih* 49–72, str. 120.

⁶⁴ Gl. *Slovenski narod*, 74/124, 31. 5. 1941, str. 2.

⁶⁵ Adresar, str. 546; Petrič, Pismo uredništvu, str. 76.

⁶⁶ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. 182, 246–246, 281, 544, 553, 1043, 1171, 1254, S421.

⁶⁷ Gl. prav tam, kat. št. S471, S473.

⁶⁸ Lavrič, Slika sv. Martine, str. 3.

⁶⁹ Petrič, Pismo uredništvu, str. 76.

Slika 7: Jan Josef Horemans st. (1682–1759), pripisano: *Gostje v sobi, zasebna last* (Narodna galerija, fotodokumentacija).

(kot je zgoraj omenjeno) sam kupil na dražbi – še leta 2011 je bila v zasebni lasti v Ljubljani (sl. 7).⁷⁰ Vablji-va je misel, da sta pendanta *Skupina jezdecev pred točilnico* in *Postanek jezdecev*, ki ju je kupil od Sternena, istovetna s pendantoma *Pred krmo* in *Jezdci v pokrajini* iz zbirke Pokrajinskega muzeja Maribor, a za potrditev domneve še ni dovolj podatkov.⁷¹ Vsekakor je lekarnar kupoval precej kvalitetne slike, vendar je bil izbirčen tudi pri nakupu knjig in grafičnih listov: med drugim je na dražbi kupil knjigo s 100 bakrorezi bratov Klauber (*Biblische Geschichten dess Alten und Neuen Testaments*, Augsburg 1748) za 1.000 din in razkošno vezano zbirko *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Sodeč po teh nakupih

in spominih Francija Petriča na slike, ki jih je kot srednješolec videl pri Ustarjevi vdovi doma, sodi dr. Anton Ustar med pomembnejše slovenske zbiratelje iz časa med svetovnima vojnoma.

Nekaj zanimanja vzbujajo tudi nakupi bančnega ravnatelja dr. Bruna Stareta, čeprav o njem razen tega, da je stanoval na Erjavčevi cesti 16, za zdaj nimamo podatkov. Leta 1921 je Narodnemu muzeju v Ljubljani izročil volilni zaboj, »napolnjen s plebiscitnim gradivom«, s pridržkom lastninske pravice.⁷² Leta 1932 je istemu muzeju prodal eno sliko pokrajine, leta 1985 pa je vdova Bruna Stareta Narodni galeriji v Ljubljani darovala dve tihožitji s konca 17. oziroma začetka 18. stoletja.⁷³ Čeprav je Stare na dražbi poleg nekaj okrasnih predmetov kupil samo eno sliko, bi lahko sklepali, da je bil ljubitelj umetnosti in zbiralec slik.⁷⁴

⁷⁰ Gl. Zeri in Rozman, *Evropski slikarji iz slovenskih zbirk*, str. 70, kat. št. 53, sl. 53; Košak, *Zanrske upodobitve in tihožitja*, str. 402, sl. 24; Komič Marn, *Strablova zbirka*, kat. št. S423.

⁷¹ Slike se ujemajo tako vsebinsko kot slogovno, vendar mere nekoliko odstopajo (Strahl, ki slik med merjenjem navadno ni vzel iz okvirjev, je nameril nekaj centimetrov več v obe dimenziji), pa tudi provenienca muzejskih slik velja za povsem neznan. Gl. Cevc, *Stari tuji slikarji*, str. 47, kat. št. 81–82, sl. 54; Košak, *Zanrske upodobitve in tihožitja*, str. 419, sl. 65–66.

⁷² Gl. Arhiv Narodnega muzeja Slovenije (NMS), 1928, akt 736/28.

⁷³ Gl. Zeri in Rozman, *Evropski slikarji*, kat. št. 106, 114; Horvat in Kos, *Zbirka slik*, kat. št. 681.

⁷⁴ Gl. Komič Marn, *Strablova zbirka*, inventar št. 140, 277–278, 283, 1169–1170, 1229, S286. Polec (Spominu Edvarda in Karla III., str. 141, 158) je zapisal, da je Stare kupil sliko Ce-

Med kupci iz Ljubljane, ki so poleg pohištva in predmetov kupili le sliko ali dve, velja omeniti dr. Ladislava Lajovica, ki je bil ravnatelj zavarovalnice Triglav in brat skladatelja Antona Lajovica,⁷⁵ univerzitetnega profesorja dr. Evgena Kanskija (1887–1977),⁷⁶ inženirja Oskarja Löserja (ki je poleg okrasnih predmetov in pohištva kupil precejšnje število knjig, tudi umetnostnozgodovinskih), veletrgovca Erika Krisperja,⁷⁷ enega od ustanoviteljev društva Narodna galerija Henrika Franzla⁷⁸ in ne nazadnje notarjevo ženo Emo Pleiweiss.⁷⁹ Bilo je tudi nekaj kupcev, ki so kupili samo kos ali dva pohištva in nobene slike. Med njimi omenimo lekarnarja dr. Gabrijele Piccolija, boemskega stavbnega inženirja Adolfa Dukića⁸⁰ in takratnega generalnega konzula avstrijske republike dr. Hermann Pleinerta.⁸¹

Ljubljančani pa so največ zanimanja nedvomno namenili ravno slikam, kar je razumljivo, saj je Strahlova galerija slovela daleč naokoli. Več kot dvajset kupcev iz Ljubljane je na dražbi kupilo samo slike; nekateri sicer le kak bakrorez ali dva, nekateri pa kar precejšnje število bolj ali manj dragocenih slik. Največ jih je kupil znani tovarnar Ivan Rozman, solastnik oziroma lastnik tovarne Ilirija, ki je poleg 24 slik in miniaturnih odnesel dve okrasni figurici, en relief in uokvirjeno fotografijo.⁸² Rozman je izbral predvsem krajine, vmes je bilo eno tihožitje in ena religiozna slika ter nekaj portretnih študij. Kupil je tudi dve alegoriji lepih umetnosti iz serije treh, ki jih je hranil Strahl.⁸³ Najdražja slika, ki jo je kupil (za 1.400 din), je bila krajina s pogledom na Mont Blanc Eduarda Heina,⁸⁴ medtem ko je za vseh 24 slik in miniaturn skupaj odštel 7.385 din.⁸⁵

Odvetnik dr. Ivo Benkovič je za pet oljnih slik plačal 8.370 din ter za nameček kupil pet bakrorezov in dva intarzirana kosa pohištva.⁸⁶ Benkovič je leta

1928 stanoval na Puharjevi, uradoval pa je v sosednji ulici, v palači Dunav na Aleksandrovi cesti 2 (danes Cankarjevi ulici).⁸⁷ Kaj se je zgodilo z njegovimi slikami, ni znano, s fotografij staroloških interierjev pa poznamo malo sliko *Kristus mladenič* (sl. 8), ki jo je kupil za 2.000 din in ki je imela pendanta v *Devici Mariji*.

Omenili smo že glavnega tajnika ljubljanske borze dr. Marija Dobrila; 27. maja je med drugim kupil portret knežje dame, s katerim pa njegova žena Žuži ni bila zadovoljna, zato je Šinka že naslednjega dne prosila, naj ga vzame nazaj.⁸⁸ Ta je prošnji ugodil, saj je isti portret slaba dva tedna pozneje za enako ceno na dražbi kupila starinarka Jurečičeva.⁸⁹ Dobrila je kupil skupaj sedem slik in grafik manjše vrednosti.⁹⁰ Med njimi je bila *Glava deklice »po Grecu«*, kot so zapisali v cenilnem zapisniku.⁹¹ Slikarja s tem imenom sicer ni bilo mogoče odkriti, a verjetno je v resnici šlo za kopijo »po Greuzu«, pri čemer je zapisnikar slabo prepisal slikarjev priimek.⁹²

Dermatolog dr. Fran Virant je bil poleg ravnatelja Narodne galerije Ivana Zorman eden najbolj vnetih ljubiteljev umetnosti, ki so prišli kupovat Strahlove slike. Z naklonjenostjo se ga je spominjal Marjan Pogačnik, saj je bil Virant po njegovem mnenju popoln in pristen ljubitelj umetnin, ki slik nikoli ni kupoval zaradi finančnih špekulacij niti ni z umetniki nikoli barantal.⁹³ Zaslovel in obogatel je s svojim zdravilnim »injekcijskim patentom«, ves zaslužek pa je namenil za nakup umetnin, zlasti gotških kipov in Jakopičevih slik; slednje so njegovemu prostranemu stanovanju blizu Kolizeja prisluzile sloves »centra dobrih Jakopičev«.⁹⁴ Imel je tudi eno Groharjevih del in užival je v Pavlovčevih slikah, del bratov Kralj pa po Pogačnikovem pripovedovanju ni maral.⁹⁵ Za svoje umetnine se je bal, zato jih je v obupnem strahu, da se jim bo kaj zgodilo, dal med drugo svetovno

cilije Strahl *Evropa kroti konja noči* in tudi njeno kopijo. Šlo je za pomoto, saj je eno od teh Karl Strahl leta 1925 podaril svaku Ernstu pl. Lehmannu (gl. Stele, Strahlova oporoka, str. 69–70).

⁷⁵ Za Ladislava Lajovica in družino gl. Zupančič, *Usode ljubljanskih* 1–24, str. 78–80.

⁷⁶ Za dr. Evgena Josipoviča Kanskija gl. Brglez in Seljak, *Ruski profesorji*, str. 69–73.

⁷⁷ Za Erika Krisperja in njegovo podjetje gl. Dve stoletnici, str. 346.

⁷⁸ Gl. Jenko in Šter Jenko, Ustanovniki Narodne galerije, str. 55.

⁷⁹ Gl. Adresar, str. 218, 268, 279, 418.

⁸⁰ Za inženirja Dukića gl. Zupančič, *Usode ljubljanskih* 49–72, str. 52–57.

⁸¹ Gl. Adresar, str. 146, 347, 353.

⁸² Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S69–70, S99, S304, S391, S393, S428, S447, S480, S485, S491, S495, S500–501, S508, S536, S544, S548, S551, S568, S588–589, S708, A406, 676, 928, 974, 1313.

⁸³ Za Strahlovo serijo slik v *poutiche* tehniki gl. Lozar Štamcar, Svobodne umetnosti, str. 142–146.

⁸⁴ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S304.

⁸⁵ Poizvedovanja o nakupih Ivana Rozmana, ki so morda še vedno v zasebni lasti na Slovenskem, še potekajo.

⁸⁶ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S117, S140, S142, S154, S236, S327, S388, S474, S476, S527, 1045, 1105.

Kopija Strahlove domnevno Renijeve *Madone s spečim detetom* (menda jo je še v 19. stoletju kopiral velesovski župnik Franc Pustavrh), ki jo je kupil Benkovič, je bila leta 1930 v lasti tunjskega župnika Jakoba Razboriška (gl. Polec, Spomini Edvarda in Karla III., str. 147, op. 57).

⁸⁷ Adresar, str. 95; Zupančič, *Usode ljubljanskih* 73–93, str. 56.

⁸⁸ ZAL, ŠKL 173, šk. 177, A314/29, Šinka, Žuži Dobrila Šinku, 28. 5. 1930.

⁸⁹ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S324.

⁹⁰ Gl. prav tam, inventar št. S144, S168, S185, S342, S442, S693, A220.

⁹¹ Gl. prav tam, inventar št. A220.

⁹² Kopija glave deklice, delo Ferda Vesela iz ok. 1900, ki spominja na dela Jean-Baptista Greuzea, je v Narodnem muzeju Slovenije, mere te slike pa se skoraj popolnoma ujemajo s tistimi, ki so navedene v cenilnem zapisniku (gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, kat. št. 664). Žal o provenienci muzejske slike nimamo natančnejših podatkov, poleg tega je bila Strahlova slika popisana samo enkrat, za dražbo leta 1930, ko je krasila spalnico Strahlove žene Mimi Strahl, zato domneve, da je slika, ki jo je kupil Marij Dobrila, sedaj v Narodnem muzeju Slovenije, ni mogoče potrditi.

⁹³ Komelj, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 166.

⁹⁴ Prav tam, str. 166–167.

⁹⁵ Prav tam, str. 167.

Slika 8: Kmečka soba v drugem nadstropju starološkega grajskega stolpa s sliko Kristus mladenič na skrajni levi, 1904 (Fotodokumentacija Grafičnega kabineza NMS; foto: Avgust Blaznik).

Slika 9: Jan Josef Horemans st. (1682–1759), pripisano: Družinski prizor, Narodna galerija, Ljubljana (© Narodna galerija, Ljubljana; foto: Bojan Salaj).

vojno uspešno poskriti na varna mesta.⁹⁶ Na dražbi Strahlove zapuščine je kupil sliko sv. Magdalene iz Crngroba, portreta Marije Terezije in Jožefa II., signirane *Kljunčke v gnezdu* Johanna Georga Hamiltona ter sliko družbe pri mizi, ki jo prepoznamo v sliki z naslovom *Družinski prizor*, ki je po za zdaj neznanih poteh prišla v last skupščine RS, leta 1986 pa v Narodno galerijo (sl. 9).⁹⁷ O kakovosti Virantove umetniške zbirke priča tudi podatek, da so po vojni nanj močno pritiskali, da bi kaj prodal za Tita ali druge politike,⁹⁸ in morda je bil prav *Družinski prizor* na tak način pridobljen za skupščino RS. Možno pa je tudi, da je bila slika med tistimi umetninami, ki so jih brezbržno razprodali po Virantovi smrti.⁹⁹

Kar se tiče kupk slik na dražbi, lahko le za eno od njih z gotovostjo rečemo, da ni nakupovala za preprodajo, iz dolgčasa ali zgolj za okras svojega doma. Minka Krofta (1888–1954), žena enega izmed ustanoviteljev društva Narodna galerija Januša Krofta, je izdružila dragoceno – domnevno Bassanovo – oljno sliko, biblični prizor v *poutiche* tehniki, pet miniaturnih in leseno izrezljano čutaro, kupila pa je tudi tri knjige in zbirko romanov *Das belletristische Ausland* v 100 zvezkih.¹⁰⁰ Njeno zanimanje za umetnost je sicer v eni svojih dram omalovaževalno prikazal Ivan Mrak, toda njena dobroteljska in podjetnost v predvojnem ženskem gibanju kažeta, da je s svojim delovanjem dejavno presegala življenjski slog žene bogatega bančnika in hčere premožnih staršev.¹⁰¹ Po vojni je bilo njeno premoženje zaseženo, zato bi slike morebiti lahko našli na seznamih FZC.

Nekaj manj slik sta kupila slikar Matej Sternen in arhitekt Miha (Mihajlo) Osolin, toda videti je, da jih nista kupila zase. Matej Sternen je od štirih slik, ki jih je kupil, tri prodal Ivanu Oblaku in Antonu Ustarju že pred Polčevovo objavo Strahlovega kataloga, zato lahko sklepamo, da je bila tudi četrta slika namenjena za nadaljnjo prodajo.¹⁰² Poleg oljnih slik je izdružil še nekaj knjig, osem risb in sedem mezzotint, ki so jih cenilci uvrstili v rubriko s knjigami. Arhitekt Miha Osolin, ki je na dražbi kupil samo tri krajine iz 19. stoletja,¹⁰³ pa je slednje morda nabavil za opre-

mo gradu Strmol, ki ga je v tem času urejal za rod-bino Hribar.¹⁰⁴ V slikarski zbirki na Strmolu je bilo namreč veliko krajin, med katerimi so prevladovala dela iz 19. stoletja.¹⁰⁵ Žal na podlagi znanih podatkov med njimi ni bilo mogoče prepoznati katere od nekdanj Strahlovih slik.

Po dve sliki so kupili zobozdravnik Pavel Kanc,¹⁰⁶ italijanski splošni konzul Andrea Rainaldi,¹⁰⁷ posestnik in župan v Tacnu Alojzij Teršan¹⁰⁸ ter kupec s priimkom Kante.¹⁰⁹ Trije so kupili po eno sliko, a med njimi je bil kupec najdražje na dražbi prodane slike ravnatelj tovarne Saturnus Viljem (Willy) Reeser, ki je za signirano *Alegorijo pomladi* Gottfrieda Schalkna odštél 16.000 din.¹¹⁰ Le nekaj je bilo Ljubljančanov, ki so odnesli zgolj grafike in najcenejše slike, medtem ko so tri Ljubljančanke kupile Strahlove slike, ne da bi prišle na dražbo. Ivan Zorman je namreč Lidiji Žagar, Virginiji Antloga in Tereziji Tonejc po zaključku dražbe prodal skupaj štiri slike, ki jih je sam izdružil.¹¹¹ O prvih dveh damah in njunih slikah ni veliko znanega, za Terezijo Tonejc pa je Polec sporočil, da je bila »restavraterjeva soproga v Ljubljani«. Njen mož restavrater (fr. *restaurateur*) je bil kavarnar Anton Tonejc, ki je približno med letoma 1905 in 1948 imel v najemu ljubljansko kavarno Evropa.¹¹² Ena izmed slik, ki jih je žena Terezija kupila od Zormana, *Prodajalec rib*, je bila objavljena leta 1989 (sl. 10).¹¹³ Gospa jo je posedovala samo do leta 1941, ko je umrla.¹¹⁴ Leta 1989 je bila v lasti njene vnuka, po zadnji menjavi lastnika pa hranišče ni znano.¹¹⁵ Slika *Liščki v gnezdu*, signirano delo Johanna Georga Hamiltona, ki ga je Tonejčeva prav tako kupila od Ivana Zormana, je sedaj v Narodni galeriji, njena provenienca doslej ni bila znana (sl. 11).¹¹⁶

Karizmatični ravnatelj Narodne galerije Ivan Zorman, ki je bil torej tudi aktiven cenilec in trgovec z umetninami,¹¹⁷ je na dražbi kupil 30 slik, več kot 20 okvirjev in večje število drugih predmetov. Ali so bile slike namenjene za njegovo zbirko ali za Narodno galerijo, najbrž niti sam ni dobro vedel. Izbral je več

⁹⁶ Prav tam, str. 167.

⁹⁷ Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S423. Dvom v identiteto slike, ki je obstajal zaradi odstopanj v velikosti (Košak, Žanrske upodobitve in tihožitja, str. 402, sl. 25), je odpravila poznejša primerjava s podatki iz cenilnega zapisnika za dražbo, kjer so namerili 49 x 60 cm.

⁹⁸ Komić, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 167.

⁹⁹ Za okoliščine Virantove smrti in prodaje zbirke gl. Komić, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 168.

¹⁰⁰ Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S229, S383, S557–558, S603, S610–611, S613, 1406. Knjige so v cenilnem zapisniku navedene pod številkami G58–59, G69, G73, G129.

¹⁰¹ Za Minko Krofta gl. Mihurko Poniz, Minka Krofta, str. 225–228.

¹⁰² Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S16, S77, in kat. št. S471, S473.

¹⁰³ Gl. prav tam, inventar št. S483, S505, S707.

¹⁰⁴ Gl. Komić, Grad kot spomeniškovarstveni problem, str. 20.

¹⁰⁵ Globočnik, Slikarska zbirka v gradu Strmol, str. 308.

¹⁰⁶ Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S370, S443.

¹⁰⁷ Gl. prav tam, inventar št. S403, S433.

¹⁰⁸ Gl. prav tam, inventar št. S540, S543.

¹⁰⁹ Gl. prav tam, inventar št. S360, S420.

¹¹⁰ Gl. prav tam, inventar št. S538. Po eno sliko sta kupila tudi Janko Polec in kupec s priimkom Kregar (prav tam, kat. št. Vm9, S181).

¹¹¹ Gl. prav tam, inventar št. S52, S216, S444, S493.

¹¹² Gl. *Trgovski list*, 24/111, 11. 11. 1941, str. 1, »Terezija Tonejc«; Župančič, *Usode ljubljanskih* 25–48, str. 50, 52.

¹¹³ Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, inventar št. S216. Gl. tudi Zeri in Rozman, *Evropska tihožitja*, str. 56, kat. št. 34, sl. 41.

¹¹⁴ Podatek v Zeri in Rozman, *Evropska tihožitja*, str. 56, da je sliko imela do leta 1942, ne drži; letnica se v resnici nanaša na čas, ko je sliko prevzel novi lastnik.

¹¹⁵ Gl. Klemenčič, *Prodajalec rib*, str. 172, kat. št. S30, sl. 42.

¹¹⁶ Gl. Komić Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S493.

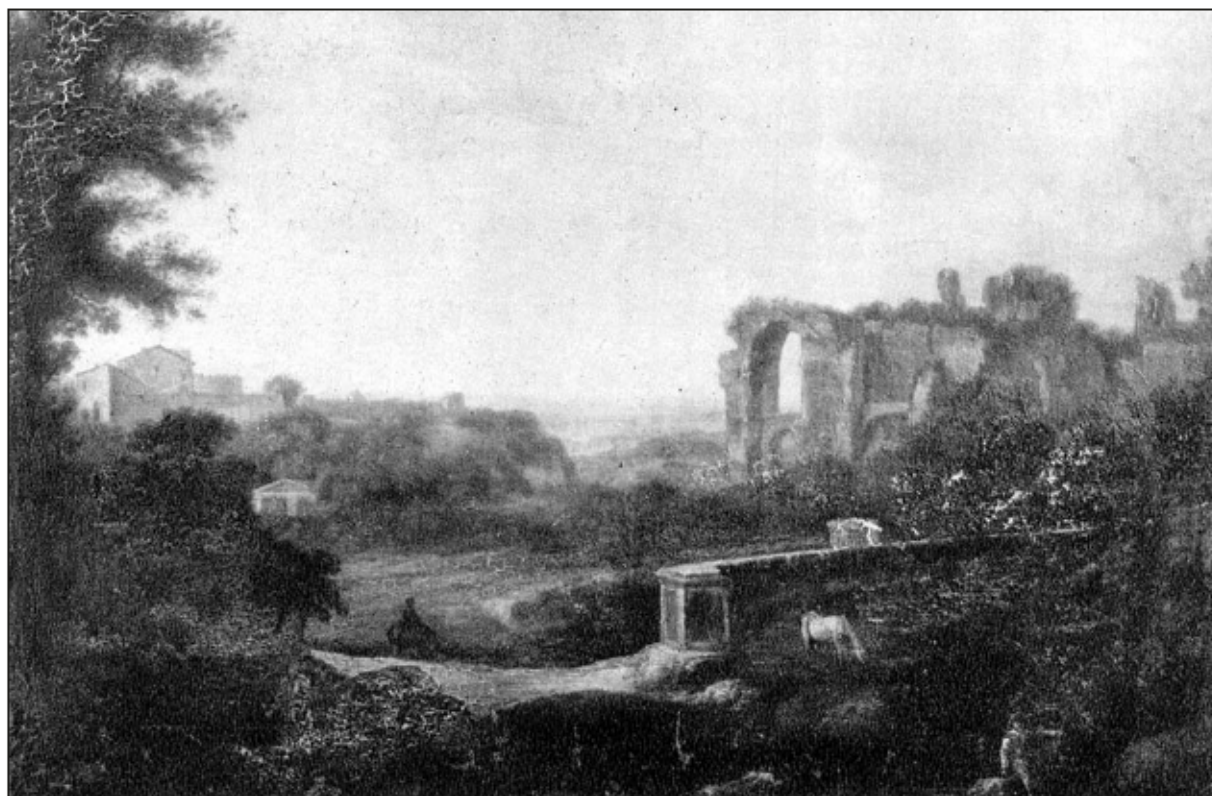
¹¹⁷ Za Ivana Zormana gl. Stanonik, Zorman Ivan, str. 854–855; Smrekar, *Ivan Zorman*.

*Slika 10: Poletni jedilni salon v prvem nadstropju starološkega gradu, 1929
(Terenska fotodokumentacija Franceta Steleta, MK, INDOK center; foto: France Stele).*

*Slika 11: Johann Georg Hamilton: Liščki v gnezdu, Narodna galerija, Ljubljana
(© Narodna galerija, Ljubljana; foto: Bojan Salaj).*

Slika 12: Domnevno Claude Lorrain: Krajina v rimski Kampanji, neznano hranišče (Ilustracija, 3/1, 1931).

Slika 13: Gozdna krajina s skupino ljudi v ospredju, Narodna galerija, pogrešano (Narodna galerija, fotodokumentacija).

Slika 14: Zimska krajina, Narodna galerija, Ljubljana (© Narodna galerija, Ljubljana; foto: Bojan Salaj).

manjših okrasnih predmetov, zlasti figuric, majolike in drugo posodo, dve stojali, ogledalo in baročno plastiko sv. Miklavža.¹¹⁸ O usodi teh predmetov ni nič znanega, nekaj več podatkov imamo o slikah. Tiste, ki jih je še istega leta prodal drugim, so bile že navedene.¹¹⁹ Na dražbi je kupil tudi dve kolorirani veduti Trsta, za kateri je Polec zapisal, da sta bili konec leta 1930 v Narodnem muzeju, toda tam ju zaenkrat ni bilo mogoče odkriti.¹²⁰ Polec je tudi poročal, da je Narodna galerija na javni dražbi kupila še štiri slike, vendar jih ni posebej označil.¹²¹ Raziskave izpred nekaj let so pokazale, da je šlo za *Dekle v kopeli* in *Krajino v rimski Kampanji* iz zapuščine Strahlovega strica Demšarja ter *Gozdno krajino s skupino ribičev* iz Ljubljane in *Holandsko zimsko krajino* iz Gradca, od katerih pa se je v zbirki Narodne galerije ohranila samo slednja (sl. 12–14).¹²² Prvo od naštetih je iz-

dražil dr. Jakob Prešern, ostale Ivan Zorman, Polčevo trditev, da so bile namenjene za galerijsko zbirko, pa potrjuje dejstvo, da so bile vse štiri razstavljene na razstavi Strahlove zapuščine leta 1930.¹²³ Obe krajini sta bili vpisani v galerijsko inventarno knjigo, kar se ujema s podatkom, da je Zorman nekatere od svojih slik nameraval podariti Narodni galeriji.¹²⁴ Tako lahko sklepamo, da sodni starešina Prešern svoje slike ni prodal galeriji, kot je zapisal Polec, ampak Zormanu. Nadaljnji študij virov je pokazal, da je treba k tem štirim prišteti še nekaj drugih slik, ki jih je Zorman kupil na dražbi in namenil za galerijsko zbirko. Gre za repliko avtoportreta slikarja Jeana Jouveneta, *Skupino beračev* iz zbirke dr. Dantsek-Dayka v Bratislavi, *Krajino z drevesi* Gustava Cantona ml. in malo podobo Device Marije.¹²⁵ Slike so bile leta 1930 razstavljene kot last Narodne galerije in vse razen *Device Marije* so bile vpisane v inventarno knjigo, toda v zbirki je ostal samo Jouvenetov avtoportret. Očitno je Zorman tudi te slike nameraval podariti galeriji; skupaj z drugimi jih je hranil v Narodnem

¹¹⁸ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, med drugim inventar št. 7, 259, 286, 306–307, 618, 713, 729, 538, 755–757, 1049, 1077, 1093, 1143–1144, 1192, 1198, 1265.

¹¹⁹ Gl. prav tam, inventar št. S52, S216, S379, S381, S436, S444, kat. št. S493.

¹²⁰ Gl. prav tam, inventar št. S120, S148.

¹²¹ Polec, Spominu Edvarda in Karla I., str. 81.

¹²² Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S497, inventar št. S478, S504, S506. Gl. tudi Komič, Po sledih Strahlove, str. 187, op. 14.

¹²³ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, sl. na str. 167–168.

¹²⁴ Komelj, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 48.

¹²⁵ Gl. Komič Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S348, inventar št. S446, S492, S529.

domu, v manjšem prostoru, kjer sta bila pozneje tako imenovana kabinet tujcev in gotška soba.¹²⁶ Po letu 1950 naj bi ta prostor zapečatili in mu slike vzeli, a jih je v enem letu dobil nazaj. Kot kaže, je nekatere kljub temu zapustil Narodni galeriji – poleg *Zimske krajine* in *Avtoportreta* to verjetno velja tudi za *Speče dekle* Cecilije Strahl, ki je zadaj označeno z njegovim imenom¹²⁷, za druge slike pa si je očitno premislil. Te so po njegovi smrti leta 1969 podedovali dediči, med njimi nečak Marjan Pogačnik, ki je slike razmehoma hitro prodal in denar razdelil.¹²⁸ Pogačnik se je še spominjal, da sta bila med slikami tudi portreta cesarja Leopolda I. in ene njegovih žena, ki ju je Zorman kupil na dražbi Strahlove zbirke.¹²⁹ Od Pogačnika ju je kupilo podjetje Krka iz Novega mesta in nekaj časa sta bila razstavljena v gradu Otočec. Po povsem drugi poti je eden izmed Pogačnikovih posrednih dedičev, prof. Miha Šengelaja, postal lastnik dveh slik iz Strahlove zbirke, ki ju je prav tako kupil Zorman na dražbi. Pendanta z upodobitvama jezdec v bitki je od slednjega konec tridesetih let kupil njegov oče, ki se je poročil z Zormanovo nečakinjo.¹³⁰ Ruski emigrant Aleksander Šengelaja je zanju odštel precejšen znesek, čeprav se je zavedal, da slik nimata tolikšne vrednosti. Zormanu je namreč želel pomagati, da bi se izkopal iz denarnih težav, v katere je ta medtem zabredel. Slike, ki sta bili konec osemdesetih let prejšnjega stoletja evidentirani v okviru raziskav za razstavo *Evropski slikarji iz slovenskih zbirk*,¹³¹ sta ostali v družinski lasti, podatek, da izvirata iz Strahlove zbirke, pa je po mnenju prof. Miha Šengelaja eden najvažnejših elementov njune identitete.¹³²

Pričujoči prispevek je le majhen korak v smeri raziskovanja ponudbe in razmer na ljubljanskem umetnostnem trgu v času med svetovnima vojnoma. Ljubljana po letu 1918 namreč ni bila več samo deželna prestolnica, ampak prestolnica slovenstva. Zbiranje

in naročanje umetniških del je s svojim distinktivnim značajem omogočalo vstop in integracijo med predstavnikom zgornje družbene plasti, saj je odhod velikega dela (tujega) plemstva postopoma napravil prostor za novo, povsem meščansko elito. Razmah umetnostnega trga v novih družbenih in političnih razmerah, ki jih lahko označimo za »zlato dobo« slovenskega zbirateljstva, je povezan tudi s številnimi dražbami premičnin, zlasti grajskih inventarjev, med katerimi je bil starološki zaradi izjemno velike količine slik eden najzanimivejših. Nezanemarljivo je tudi dejstvo, da dela domačih modernih umetnikov takrat še niso dosegala vrtočavih cen, ki so zanje postale značilne pozneje.

Kot smo videli, so Strahlove umetnine iz Stare Loke v ljubljanske zbirke in bivališča potovala na več načinov. Nekatere so njihovi novi lastniki kupili sami in so se kmalu zatem znašle v svojih novih domovih. Drugim so vmesne postaje zagotavljali starinarji ter zasebni (morda predvsem ljubiteljski) preprodajalci in poznavalci umetnosti. Kopica imen, podatkov ter (tudi prepoznanih) slik in predmetov sicer še ni oblikovana v sistematizirano podatkovno bazo, ki bi omogočila boljši vpogled v mehanizme zbiranja ter (pre)prodajanja umetnin in starin v Ljubljani kot prestolnici Slovenije oziroma Dravske banovine. Nedvomno pa izhodiščne raziskave kažejo ne le na dosedanje splošno slabo poznavanje razmer in glavnih protagonistov, temveč tudi ozaveščajo potrebo po raziskovanju provenience umetnin ter zbirateljskih praks in umetnostnega trga na Slovenskem v času med svetovnima vojnoma, ki bi se jim slovenska umetnostnozgodovinska stroka morala še bolj zavzeto posvetiti in odločneje umestiti slovensko zbirateljsko preteklost na evropski zemljevid.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 780, Graščina Stara Loka, 1521–1929.

NMS – Narodni muzej Slovenije
Arhiv za leto 1928.

ZAL, ŠKL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Škofja Loka
ŠKL 108, šk. 1, Karel Strahl, Stara Loka (rokopis Karla Strahla *Schloß Altenlack und seine Besitzer* in *Mein Vaterhaus*, 1922)
ŠKL 173, Sodišče v Škofji Loki, šk. 177.

ČASOPISI

Slovenec, 1932.
Slovenski narod, 1932.
Trgovski list, 1941.

¹²⁶ Gl. Komelj, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 48.

¹²⁷ Mati Karla Strahla Cecilija Strahl je bila spretna ljubiteljska slikarka (gl. Tavčar, *Vzporedni svetovi*, str. 266–283). Za sliko gl. Komelj Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S97. Slike Zorman ni kupil na dražbi, prav tako je ne najdemo na seznamu predmetov, ki so jih odbrali za Narodno galerijo; morda mu jo je podaril ali prodal Karl Strahl.

¹²⁸ Komelj, *Kronika Marjana Pogačnika*, str. 48–49.

¹²⁹ Prav tam, str. 48.

¹³⁰ Gl. Komelj Marn, *Strahlova zbirka*, kat. št. S307–308.

¹³¹ V fototeki Narodne galerije sta njuni fotografiji (neg. št. 16287–16288).

¹³² Gospodu prof. Mihi Šengelaja in njegovi gospe soprogi Rosviti Šengelaji se pristočno zahvaljujem za ljubezniv sprejem in možnost ogleda omenjenih slik pa tudi za številne zanimive podatke, ki sta mi jih posredovala. Raziskave za pričujoči prispevek, ki v jedru povzema del poglavja iz avtoričine disertacije, so potekale na ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta, v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061). Razširjen in dopolnjen je bil v okviru raziskovalnega projekta *Umetnost v času zatona plemstva. Transformacije, prenosi, reinterpretacije* (J6-1810). Tako program kot projekt financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

LITERATURA

- Adresar mesta Ljubljane in okolice*. Ljubljana: Adana, 1928.
- Beurdeley, Michel: *Trois siècles de ventes publiques*. Fribourg: Office du Livre, 1988.
- Blaznik, Pavle: V spomin notarja Števa Šinka. *Loški razgledi* 19, 1972, str. 459.
- Brglez, Alja in Matej Seljak: *Ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2007.
- Cevc, Anica: *Stari tuji slikarji XV.–XIX. stoletja. II, Slovenska Štajerska in Prekmurje*. Ljubljana: Narodna galerija, 1964.
- Globočnik, Damir: Slikarska zbirka v gradu Strmol. *Kronika* 54, št. 2, 2006 (Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem), str. 303–317.
- Horvat, Jasna in Mateja Kos: *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Jenko, Mojca in Mojca Šter Jenko: *Ustanovniki Narodne galerije. Osemdeset let Narodne galerije 1918–1998*. Ljubljana: Narodna galerija, 1998, str. 55–58.
- Klemenčič, Matej: Prodajalec rib. *Almanah in slikarstvo druge polovice 17. stoletja na Kranjskem* (ur. Barbara Murovec, Matej Klemenčič, Mateja Breščak). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 172.
- Komelj, Ivan: Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnoma. *Varstvo spomenikov* 25, 1965, str. 13–32.
- Komelj, Milček: *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos, 2005.
- Komič, Renata: Po sledih Strahlove zbirke. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 45, 2009, str. 185–216.
- Komič Marn, Renata: Če bo hotel muzej pridobiti kaj boljših stvari, bo moral za nakup tvegati večje vsote. Nakupi za Narodni muzej na dražbi Szapáryjeve zbirke v Murski Soboti. *Acta historiae artis Slovenica* 24, št. 1, 2019, str. 83–110.
- Komič Marn, Renata: Korespondenca med Karlom Strahlom in Antejem Gabrom. *Acta historiae artis Slovenica* 19, št. 1, 2014, str. 187–203.
- Komič Marn, Renata: Od zbiralca do poznavalca. Ob 200-letnici rojstva Edvarda viteza pl. Strahla (1817–1884). *Loški razgledi* 64, 2017, str. 103–123.
- Komič Marn, Renata: *Strahlova zbirka v Stari Loki in njena usoda po letu 1918*. Univerza v Ljubljani, 2016 (tipkopis doktorske disertacije).
- Košak, Tina: Slikarske zbirke v slovenskih gradovih: pogled skozi »Stoletov objektiv«. *Kronika* 60, št. 3, 2012 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 583–598.
- Košak, Tina: Žanrske upodobitve in tihožitja v ple-miških zbirkah na Kranjskem in Štajerskem v 17. in 18. stoletju. Univerza v Ljubljani, 2011 (tipkopis doktorske disertacije).
- Lavrič, Ana: Slika sv. Martine Pietra da Cortona v Ljubljani. *Umetnostna kronika* 23, 2009, str. 2–7.
- Lozar Štamcar, Maja: Svobodne umetnosti Jacopa Amigonija, lepljenka in slika na steklo iz Strahlove zbirke v Narodnem muzeju Slovenije. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 48, 2012, str. 125–151.
- Mannheims, Hildegard in Peter Oberem: *Versteigerung: zur Kulturgeschichte der Dinge aus zweiter Hand: ein Forschungsbericht*. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2003 (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 103).
- Mihurko Poniz, Katja: Minka Krofta. *Pozabljeni polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih et al.). Ljubljana: Tuma; SAZU, 2007, str. 225–228.
- Peasant Art in Austria and Hungary* (ur. Charles Holme). London, Paris, New York: Studio, 1911.
- Petrič, Franci: Pismo uredništvu. *Umetnostna kronika* 24, 2009, str. 75–76.
- Pirnat, Ivan: *Dražbe umetnin v Sloveniji*. Univerza v Ljubljani, 2004 (tipkopis diplomskega dela).
- Polec, Janko: Spominu Edvarda in Karla Strahla I., Edvard in Karel Strahl. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 10, 1930, str. 45–83.
- Polec, Janko: Spominu Edvarda in Karla Strahla III., Katalog Strahlove galerije slik. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 10, 1930, str. 107–210.
- Rugale, Mariano in Miha Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti, 1. del. Plešiske rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Smrekar, Andrej: *Ivan Zorman 1889–1969. Založnik, mecen, umetnostni kritik in ravnatelj Narodne galerije*. Ljubljana: Narodna galerija, 2012 (Študijski zvezki; 14).
- Stanonik, Janez: Zorman, Ivan. *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana, 1991, str. 854–855.
- Stele, France: Strahlova oporoka in naše ustanove. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 11, 1931, str. 68–74.
- Stele, France: Varstvo spomenikov (Od 1. VII. 1929 do 1. VII. 1930). *Zbornik za umetnostno zgodovino* 11, 1931, str. 84–93.
- Štukl, France: *Knjiga hiš v Škofji Loki, III: Stara Loka in njene hiše*. Ljubljana, Škofja Loka: Zgodovinski arhiv, 1996.
- Štukl, France: Umetnostnozgodovinska zbirka Edvarda in Karla Strahla. *Loški razgledi* 56, 2009, str. 110–126.
- Zeri, Federico in Ksenija Rozman: *Evropska tihožitja iz slovenskih zbirk*. Ljubljana: Narodna galerija, 1989.
- Zeri, Federico in Ksenija Rozman: *Evropski slikarji iz slovenskih zbirk*. Ljubljana: Narodna galerija, 1993.

Zeri, Federico in Ksenija Rozman: *Evropski slikarji. Katalog stalne zbirke*. Ljubljana: Narodna galerija, 1997.

Zgaga, Tadeja: *Starološki grad in Strahlova zbirka likovne umetnosti*. Univerza v Ljubljani, 2002 (tipkopis diplomskega dela).

Zupančič, Bogo: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* 1–24, Ljubljana: KUD Polis, 2005; 25–48, Ljubljana: KUD Polis, 2006; 49–72, Ljubljana: KUD Polis, 2007; 73–93, Ljubljana: KUD Polis, 2008.

SPLETNE STRANI

<http://www.christies.com/lotfinder/paintings/camille-pissarro-le-quai-malaquais-et-linstitute-5258536-details.aspx> (6. 6. 2014).

http://www.reporter.si/slovenija/enciklopedija-komunisti%C4%8Dnih-tatvin/images/upload/Inventarna_knjiga.pdf (17. 10. 2011).

S U M M A R Y

Ljubljana's collection and art market in the interwar period as □ □ □ □ □ by the auction of Strahl's collection

In the spring of 1930, an auction took place in Stara Loka near Škofja Loka in Upper Carniola to sell the possessions of Knight Karl Strahl, who had died at the end of 1929. Although not a man of wealth, Strahl left behind one of the biggest and most important collections of paintings as well as other objects of cultural and historical value that was created in the nineteenth-century Carniola. Based on Strahl's bequest, purchase option, and discount on starting prices, a large part of the collection was selected and bought by three Slovenian institutions (the National Gallery of Slovenia, the National Museum of Slovenia, and the Ethnographic Museum) before the public auction had even started. Held in May and June 1930, the public sale attracted a sizeable crowd of buyers from many parts of the then Drava Banovina, as well as a few antique dealers from around of what was then the Kingdom of Yugoslavia. The contribution focuses on the buyers from Ljubljana, the capital of the Drava Banovina at the time.

Apart from the auction minutes contained in Strahl's probate file, which is now kept in the Škofja Loka unit of the Historical Archives Ljubljana, insight into the events that took place before and during the auction is also provided by documents preserved in the personal file of the notary Stevo Sink,

who was the executor of Strahl's estate. The letters that the notary received from many potential buyers from the Drava Banovina, as well as Zagreb, Belgrade, and Vienna reveal a major interest in Strahl's estate, especially paintings, art objects, and furniture.

Most of the many visitors who decided to make several purchases over the course of the auction, which lasted for over one month, came from Ljubljana. Therefore, thanks to fifty buyers who bought the largest number of paintings as well as several pieces of furniture, kitchenware, and decorative items, many paintings and objects can be traced to the capital. Although the visitors from Ljubljana purchased different numbers of objects of different values, taken together, they undoubtedly mostly bought paintings. Whereas the majority of the buyers were highly educated, there were also a handful of antique collectors or traders, and one or two housewives who bought a few pieces of furniture or decorative objects to embellish their homes. The only two hitherto known antique collectors and traders were Amalija Jurečič and Count Emil Auersperg, with the documents revealing their purchasing preferences. Ambitious purchases were also made by private citizens, for instance, the dentist Dr Ivan Oblak, and especially the pharmacy owner Anton Ustar from Ljubljana, who bought a few decorative objects, an authentic Persian rug, and a painting of a Dutch company at the table, identified as the painting *Gostje v sobi* (Guests in the Room). In 2011, the painting was still in private possession in Ljubljana. Soon after the end of the auction, the painter Matej Sternen resold to Anton Ustar two other valuable paintings from Strahl's collection for altogether 5,000 dinars. Even though it is tempting to assume that the pair of paintings *Skupina jezdecev pred točilnico* (A Group of Horse Riders in Front of an Inn) and *Postanek jezdecev* (Horse Riders Taking a Break), which Ustar bought from Sternen, are identical to the pair of paintings *Pred krčmo* (In Front of an Inn) and *Jezdci v pokrajini* (Horse Riders in Landscape) from the collection kept in the Regional Museum in Maribor, there are no sufficient data to confirm this assumption. After the Second World War, Ustar's property was confiscated and nationalized, except for a few paintings which he kept hidden and which after his death were inherited by his second wife Julka Ustar, née Jama. At the auction in Stara Loka, the pharmacy owner bought paintings of relatively high quality and made equally selective purchases of books and graphic sheets.

Nevertheless, what roused most interest of the buyers from Ljubljana were precisely paintings, which is understandable, given that Strahl's gallery was famous far and wide. More than twenty visitors from Ljubljana bought nothing but paintings; some admittedly no more than one or two copperplate engravings and others a substantial number of paintings of relatively good value. Apart from the director

of the National Gallery Ivan Zorman, the dermatologist Dr Fran Virant was one of the most fervent art lovers who took part in Strahl's auction. He bought a painting of Maria Magdalena from Crngrob, portraits of Empress Maria Theresa and Emperor Joseph II, the painting of *Kljunčki v gnezd* (Birdlings in the Nest), signed by Johann Georg Hamilton, and a painting depicting a company at the table, identified as the painting *Družinski prizor* (Family Scene), which passed via unknown channels into the possession of the National Assembly of the Socialist Republic of Slovenia and in 1986 into the hands of the National Gallery.

The greatest number of paintings were purchased by the well-known industrialist Ivan Rozman, the (co)owner of the factory Ilirija, who beside twenty-four paintings also took home two decorative figurines, one relief and one framed photograph, and the charismatic director of the National Gallery, Ivan Zorman, who was also an art trader. Zorman bought thirty paintings, more than twenty frames, and a host of other objects. Whether he was buying the paintings for his personal collection or the National Gallery was probably not even clear to him at the time. Some were soon resold and others were registered into the gallery inventory book, for example, the replica of the painter Jean Jouvenet's self-portrait, painting *Skupina beračev* (A Band of Beggars) from the collection of Dr Dantsek-Dayka in Bratislava, *Krajina z drevesi* (Landscape with Trees) by Gustav

Canton, Jr., *Speče dekle* (Sleeping Girl) by Cecilia von Strahl, and a figurine of Virgin Mary. After his death in 1969, remaining artworks were inherited by his heirs, including his nephew Marjan Pogačnik, who sold the paintings soon after and distributed the revenue. Following a different path, one of Pogačnik's indirect heirs, Prof. Miha Šengelaja, came into the possession of two paintings from Strahl's auctioned collection that had likewise been bought by Zorman. At the end of the 1930s, the Professor's father, a Russian emigrant Aleksander Šengelaja, who married Zorman's niece, bought from Zorman a pair of paintings depicting horse riders in battle.

The article at hand presents only a small step towards exploring the offer and conditions that prevailed on Ljubljana's art market during the interwar period. After 1918, Ljubljana was no longer merely the capital of the Carniolan territory but of all Slovenes. The distinctive nature of collecting and commissioning artworks enabled entrance and integration into the upper social strata, with the departure of a major part of (foreign) nobility gradually creating space for the new, middle-class elite. The flourishing of the art market under the new social and political circumstances, which may be described as "the golden age" of Slovenian collecting, was, of course, also related to numerous auctions of real estate and especially castle inventories, with the one held in Stara Loka ranking among the most interesting ones due to an extremely large number of paintings.

*Slika 15: Veliki salon v drugem nadstropju starološkega gradu, 1929
(Terenska fotodokumentacija Franceta Steleta, MK, INDOK center; foto: France Stele).*

*Slika 16: Pogled na starološki grad z juga, med 1919 in 1929
(Narodna galerija, fotodokumentacija; foto: Ivan Zorman).*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 351.746.1(497.41)"1922"

Prejeto: 25. 9. 2019

Mateja Ratej

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mratej@zrc-sazu.si

Vranglovci kot jugoslovanski graničarji na Kozjaku v dvajsetih letih 20. stoletja

Primer Simeona Britvina

IZVLEČEK

Avtorica v razpravi namenja pozornost vprašanju, kako je na recepcijo in percepcijo severne jugoslovanske meje (oziroma nove jugoslovansko-avstrijske meje) na Kozjanskem (ljudsko Kobanskem) v dvajsetih letih 20. stoletja vplivalo dejstvo, da so mejo v večjem številu varovali nekdanji vojaki generala Petra Vrangla, ki so bili najbolj problematična (od svetovne in ruske državljanske vojne travmatizirana) skupina ruskih emigrantov v Kraljevini SHS po prvi svetovni vojni. V kulturnozgodovinski študiji avtorica izpostavi več kazenskih zadev, podrobneje pa sledi primeru nekdanjega vojaka ruske carske armade in vranglovca Simeona Britvina, ki je bil kot graničar nastanjen na Kapunarju (vrh nad Radljami ob Dravi) in je leta 1922 ob sodelovanju dveh slovenskih domačink umoril kmečkega posestnika, na čigar domačiji je bila postavljena obmejna stražnica.

KLJUČNE BESEDE

Kraljevina SHS, ruska emigracija, vranglovci, severna jugoslovanska meja, zgodovina mentalitet

ABSTRACT

**WRANGLISTS SERVING AS YUGOSLAV BORDER GUARDS ON KOZJAK DURING THE 1920S.
THE CASE OF SIMEON BRITVIN**

In her discussion, the author focuses on the question of how the reception and perception of the northern Yugoslav border (or, rather, the new Yugoslav–Austrian border) in the Kozjansko (popularly Kobansko) region in the 1920s were affected by the fact that the border was guarded by a significant number of soldiers that formerly served under General Peter Wrangel and represented one of the most problematic groups (traumatized by the world war and the Russian civil war) within the population of the Russian emigrants in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the First World War. In her cultural and historical study, the author highlights several criminal proceedings and examines in detail the case of a former soldier of the Russian Imperial Army and a Wrangelist Simeon Britvin, who was stationed as a border guard on Kapunar (a hill above Radlje ob Dravi) and in 1922, aided by two Slovenian women, murdered the owner of the farm where the border guardhouse was set up.

KEY WORDS

Kingdom SHS, Russian emigration, Wrangelists, northern Yugoslav border, history of mentalities

Rusko preizpraševanje avstrijsko-jugoslovanske meje

Ruska emigrantka Varvara Višnjavska je bila konec septembra 1932 po nalogu Uprave mesta Beograd in z odobritvijo jugoslovanskega ministrstva za notranje zadeve zaradi goljufij za vselej izgnana iz Kraljevine Jugoslavije. V začetku oktobra istega leta je bila z vlakom prek Maribora prepeljana do jugoslovansko-avstrijske meje, pri čemer je bila banska uprava Dravske banovine opozorjena, da bo ženska z odličnimi izkušnjami ilegalnega prestopanja državnih meja zelo verjetno poskušala ponovno vstopiti v Kraljevino Jugoslavijo.¹ Samo dva meseca kasneje, novembra 1931, se je Višnjavska pojavila v mariborski študijski knjižnici pri ruski emigrantki in knjižničarki Elizabeti Obolenski.² Izbrala je zaupanje ruskega emigranta Mihaela Volkova, ki je z družino živel v Mariboru, s predstavljanjem pod lažnim imenom Vera Grišakova, poleg tega pa je Volkova z obljubo dobičkonosne službe na Japonskem pripravila do tega, da je odpovedal službo pri Finančni kontroli. Družino Volkov, pri kateri je živel v času zadrževanja v Mariboru, je Višnjavska tudi materialno oškodovala s tatvinami denarja in predmetov. Ker je osumljenka med policijskim zaslišanjem Mihaela Volkova obtožila protidržavne špijonaže, je bil v začetku leta 1933 skupaj z njo v tamkajšnjem preiskovalnem zaporu.³

Podobno kot drugi ruski emigranti v Kraljevini SHS (od 1929 Kraljevina Jugoslavija), ki so v dvajsetih letih 20. stoletja večinoma živeli izključeni iz jugoslovanske družbe v svojih vzporednih miselnih svetovih, prežetih z bolešno nostalgijo za izgubljenim življenjem, je tudi Mihael Volkov šele ob zaslišanju na predstojništvu mariborske mestne policije dobil redko priložnost ljudem države gostiteljice spregovoriti o svoji življenjski poti. V ukrajinskem Nikolajevu rojeni sin Marije in Vladimirja Volkova je ob izbruhu prve svetovne vojne zaključeval vojaško akademijo ter nato kot vojak prve svetovne vojne dosegel čin konjeniškega kapetana, kot vojak generala Petra Nikolajeviča Vrangla v državljanski vojni pa je postal podpolkovnik. Po begu iz Rusije je leto dni živel v turškem begunskem taboru, od koder je prispel v Kraljevino SHS in bil leta 1921 dodeljen obmejnemu organu v Marenbergu (danes Radlje); jeseni 1922 je postal pripravnik Finančne kontrole v Dravogradu, kjer je ostal do poletja 1929, ko je bil premeščen v Maribor.⁴

Da so ruski emigranti in med njimi zlasti nekdanji vojak generala Vrangla med svetovnima vojnama tako neusmiljeno preizpraševali jugoslovansko-avstrijsko mejo, ki je bila po prvi svetovni vojni prvič vzpostavljena kot državna meja, ni bilo naključje. Po oktobrski revoluciji v carski Rusiji leta 1917 je poveljstvo nad Prostovoljsko armado, ki so jo boljševiki poimenovali bela garda, in južnimi oboroženimi silami ter nadzor nad velikim delom južne Rusije od Lavra Georgijeviča Kornilova prevzel general Anton Ivanovič Denikin. Maja 1919 je napadel Moskvo, a ga je Rdeča armada odbila. Umaknil se je na Kavkaz, kjer je bila leta 1920 njegova armada razpuščena, sam pa je pobegnil v Francijo. S tem je vrhovni poveljnik vojaških sil bele garde postal general Peter Nikolajevič Vrangl; ta je na Kavkazu ohranil oporišče kot predsednik začasne vlade, a so boljševiki novembra 1920 prebili njegovo obrambo, Vrangl pa se je z nekaterimi poveljniki in delom vojske po dogovoru ter ob pomoči francoskih in angleških zaveznikov s Krima preko Carigrada umaknil na turški Galipoli ter nato preko Soluna in Gevgelije v Kraljevino SHS.⁵

Jugoslovanska država je po koncu ruske državljanske vojne zaradi tradicionalnih navezav med rusko in srbsko kraljevo družino ter strahu pred širjenjem boljševizma sprejela ruske emigrante (ocene o njihovem številu doslej niso prišle bližje od ohlapnih »nekaj deset tisoč«),⁶ zlasti pripadnike armade generala Petra Vrangla. Eden od državnih mehanizmov za njihovo integracijo je bilo zaposlovanje nekdanjih ruskih vojakov v orožniških in vojaških vrstah (zlasti med graničarji in uslužbenci Finančne kontrole; ta jugoslovanski državni organ je med svetovnima vojnama v okviru ministrstva za finance opravljal finančni nadzor oziroma naloge, povezane z zagotavljanjem državnih prihodkov, hkrati pa so t. i. financarji, ki so bili nastanjeni na mejah, opravljali vlogo obmejne kontrole, zlasti v zvezi s tihotapstvom); množično so bili vpeti tudi v izgradnjo jugoslovanskega železniškega omrežja.⁷

Vranglovci na severni jugoslovanski meji

Prisotnost mladih, travmatiziranih in oboroženih Rusov na novi meji med Republiko Avstrijo in Kraljevino SHS ni mogla ostati brez posledic za percepcijo in recepcijo meje med obmejnimi prebivalstvom, temveč je sooblikovala in morda celo odločilno vplivala na odnos do meje, ki je bila leta 1920 prvič vzpostavljena kot državna. Toliko bolj, ker so bile obmejne stražnice v prvih letih po vzpostavitvi meje ob pomanjkanju ustrezne obmejne infrastrukture nastanjene kar na kmečkih domačijah, kjer so

¹ PAM, PAM 645, Kzp IX 24/33, dopis Uprave mesta Beograd banski upravi Dravske banovine, 26. 9. 1932.

² Več o Elizabeti Obolenski gl.: Hartman, Dvoje, str. 229–240; Partljič, *Ljudje iz Maribora*, str. 72–116.

³ PAM, PAM 645, Kzp IX 24/33, dopis preiskovalnega sodnika (podpis nečitljiv) državnemu tožilstvu v Mariboru, 3. 2. 1933.

⁴ PAM, PAM 645, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Mi-

haela Volkova na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 20. 12. 1932.

⁵ *Oxfordova enciklopedija*, str. 60, 302.

⁶ Pulko, *Ruska emigracija*, str. 13; Čelik, *Naši financarji*, str. 287.

⁷ Čelik, *Naši financarji*; Ratej, *Ruski diptih*, str. 22–23.

ob domačih bivali tudi graničarji. Vranglovci so imeli v jugoslovanski javnosti slab sloves, kar ob primerih iz dnevnega tiska in parlamentarnih razprav kažejo tudi kazenski spisi mariborskega okrožnega sodišča, saj so Rusi pogosto prihajali v medsebojne spore ali nesoglasja z domačini v obmejnem pasu, zlasti na območju nerazvitega Kozjaka. Čeprav je bil zahvaljujoč medijski dikciji torej izraz »vranglovci« med svetovnimi vojnami negativno zaznamovan, je v tem prispevku uporabljen za poimenovanje nekdanjih pripadnikov armade generala Petra Nikolajeviča Vrangla in nima slabšalnega predznaka.

Leta 1922 je tako odmevala tragedija osemletne deklace, ki jo je na Kozjaku posilil in hudo poškodoval ruski emigrant Safran Kraljevecki, zaposlen kot graničar pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu.⁸ Poleti 1926 pa je ruski emigrant Vasilij Srebrjanski, uslužbenec Finančne kontrole, pri Sv. Križu nad Mariborom streljal v hrbet moškega, ki je skušal nelegalno prečkati državno mejo. Nesojeni tihotapec Gašper Krebs je za posledicami strelnih ran v popoldanskih urah umrl.⁹ Dunajski psihoanalitik Sigmund Freud se je v letih, ko je prihajalo do opisanih nasilnih dogodkov, intenzivno ukvarjal z agresivnim oziroma destruktivnim nagonom. Leta 1921 je napisal spis »Množična psihologija in analiza jaza«, v katerem je med drugim ugotavljal, da patologija ni nikoli le preprosta individualna deviacija, ampak strukturna družbena patologija.¹⁰

Zaradi okoliščin njihovega bivanja v jugoslovanski državi si zlahka predstavljamo, da so vranglovci na državni meji streljali toliko bolj zavzeto v primerih, ko so mejo nezakonito prečkali pripadniki agilnega jugoslovanskega komunističnega gibanja, ki jim je Dunaj v dvajsetih letih 20. stoletja predstavljal enega od centrov delovanja. Sveti Duh na Ostrem vrhu je bil tako 25. aprila 1929 prizorišče smrti dveh pomembnih komunističnih funkcionarjev Đure Đakovića in Nikole Hečimovića, vendar nanju niso streljali (ruski) graničarji, temveč jugoslovanski žandarji, ki so zapornika spremljali do meje in inscenirali njun pobeg.¹¹

Nerazviti Kozjak

Kozjak oziroma Kobansko, kot hribovit in gozdnat svet med Dravsko dolino in državno mejo z Avstrijo še zmeraj poimenujejo domačini, je med svetovnimi vojnami veljal za zaostalo območje. O tem slikovito govori knjižica Josipa Jurančiča iz leta 1930, v kateri je remšniški učitelj uvodoma zapisal, da se v času bivanja med kobanskimi domačini ni mogel omejiti zgolj na učne načrte, ko je videl, da živijo lju-

dje v dimnicah na prstenih tleh in ob odprtem ognjišču v nikoli zračenih prostorih, zaviti v razpadajoče cunje: »Kako bi se mogel omejiti zgolj na oficielno šolo, /.../ kjer uspravajo matere otroke z makom, žganjem, prežganim sladkorjem, /.../ kjer je med prebivalci nad 30% analfabetov. Kaj je že storila šola, da zajezi razkroj hribovskega življenja? Kaj je storila cerkev, kje se pozna nje delo?« Ob nezadostni prehrani in zaprtosti prostora, ki je imela za posledico poročanje med sorodniki, je k visoki umrljivosti novorojencev in porodnic prispevalo vraževerje, kamor je sodila tudi navada babic (starejših kmečkih žensk), da so odrezano popkovino prevezale z robcem, v katerega so se poprej useknile: da bi se otročičku »popok rajši zacelil«.¹²

Da je bilo območje severne jugoslovanske meje socialno nerazvito tudi v času Avstro-Ogrske, pa prepričljivo ilustrirajo neobjavljeni spomini Januša Golca, ki je bil v letih 1911–1914 kaplan na Remšniku. Med kobanskimi kmeti je Golec najprej opazil dobro razvito živinorejo kot glavni vir dohodka družin, zato se mu je zdelo razumljivo, da so bili tamkajšnji živinski hlevi bolj snažni kot stanovanjski prostori ljudi. »Na Kobanskem je bila revščina doma,« je nadaljeval kaplan, zato je bilo tedaj tam malo gospodarsko trdnih in narodno zavednih kmetov. Po Golčevem mnenju so bili prebivalci Kozjaka v tem pogledu »daleč za Pohorci in na njihovo narodno zavednost ni bilo s sigurnostjo računati«. Premožni Pohorci so obubožane Kobance nasploh od nekdaj prezirali in se z njimi niso želeli mešati, je pisal Golec, zato si je Kobanec težko pripeljal nevesto s Pohorja. Kozjaški bajtarji ali kajzarji, žagarji in gozdni delavci, katerih enolična hrana so bili črn kruh, polenta in krompir, pijača pa sadni mošt in voda, so si le ob nedeljah po maši privoščili kislo juho z mesom in vino.¹³

Njihove hiše so bile grajene iz smrekovih hlodov in krite s škodlami. Pozornemu kaplanu ni ušlo, da so imele v njih posebno mesto prostorne dimnice, v katerih je pozimi potekalo tako dnevno kot nočno življenje prebivalcev: »Ako si stopil v zimi v kobansko dimnico, nisi videl skraja ničesar, ker je bilo vse zavito v oblak dima, ki te je neznosno grizel v oči. Še le s časom se je navadilo oko na dimnato meglo, katera se je zgoščala proti stropu in uhajala skozi ono odprtino na prosto.« Ob dolgih večerih je bil na sredini dimnice na ilovnata tla postavljen težak železni svečnik z gorečo borovo trsko, ob kateri je stal domači otrok z leskovo šibo v roki; njegova naloga je bila loviti ogorke v spodaj podstavljeni škaf vode. Ob opisani razsvetljavi so ženske na kolovratih predle ovčjo volno, moški pa so cepali trske, popravljali orodje, pletli nogavice in izdelovali cokle iz gabrovega lesa. Če je bila zima huda, se je v dimnici grela tudi živina. Okna stanovanjskih prostorov so bila vselej

⁸ PAM, PAM 645, spis Vr X 1358/22.

⁹ PAM, PAM 645, spis Vr X 857/26.

¹⁰ Freud, *Nelagodje v kulturi*, str. 5, 7–9 in 97 (iz spremne študije Mladena Dolarja).

¹¹ PAM, PAM 1763, šk. 59/1.

¹² Jurančič, *Iz šole za narod*, str. 5, 21.

¹³ NŠAM, Januš Golec: Spomini.

Mariborski Glavni trg v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja (PAM, PAM 1693, Zbirka fotografij in razglednic).

zaprta, prostori so se zračili le skozi vrata in odprti-no za dim. Ob oknih so bile v steno pritrjene težke lesene klopi; ob njih je stala javorjeva miza, za katero so sedali stanovalci med prehranjevanjem iz skupne lončene skleda.¹⁴

Otroci so spali na klopi ob peči in na njej med številnimi cunjami, medtem ko je bil za odrasle v kotu iz desk zbit oder, na katerem so ležale vreče s slamo kot vzglavniki, slamnjače in odeje iz debele raševine, napolnjene s perjem. Ko se je družina odpravila k počitku, je vsak poiskal svoj spalni pribor in prostor. Golec v letih bivanja na Remšniku med Kobanci ni opazil nalezljivih bolezni, pač pa (kakor kasneje Jurančič) veliko duševno zaostalih otrok: »Telesno je bil še dovolj krepko razvit, po duhu pa toliko prikrajšan, da ni bil za drugo, kot da je pasel ali napravljaj steljo za živino. Takih todlnov je bilo polno po vseh župnijah na levem bregu Drave.«¹⁵

Javno mnenje na Štajerskem o ruskih emigrantih v dvajsetih letih 20. stoletja

Vsak prestopnik v inkriminirani skupini ruskih emigrantov je bil v dvajsetih letih 20. stoletja na Slovenskem izrazito politično zaznamovan in je utrjeval javno mnenje o moralni izprijenosti razseljenih Rusov po prihodu v Kraljevino SHS. Redkokdo je

skušal na njihov položaj pogledati večplastno in s kančkom empatije, med njimi je bil marca 1922 komentator mariborskega *Tabora*, ki je bralce retorično vprašal, ali imajo pravico vreči kamen v ruskega emigranta. Izpostavil je strahotno stisko ljudi, ki so morali na hitro zapustiti domove in si v sovražnem okolju, iztrgani iz svojih socialnih omrežij, ustvarjati nova, pri čemer je bil njihov socialni položaj največkrat bistveno drugačen od tistega, ki so ga pustili za seboj: »Najdete inženirje, učitelje, bivše častnike in uradnike, ki sekajo drva v gozdovih ali delajo pri cestnih in železniških zgradbah, najdete generale, ki prodajajo po ulicah časopisje, njihove žene pa perejo in šivajo.«¹⁶

Kako je prebivalstvo slovenske Štajerske v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja gledalo na ruske priselce, dobro ilustrira primer ruskega taborišča v današnjem Kidričevem. Ob koncu leta 1920 se je po pogajanjih med Petrom Vranglom in jugoslovansko vlado v Strnišču (današnjem Kidričevem) naselilo od 1.000 do 1.200 ruskih emigrantov, predvsem gojencev donskega in krimskega kadetskega korpusa.¹⁷ Ker je v Strnišče skupaj z njimi prišlo okrog trideset vzgojiteljev, so v skrajno siromašnih razmerah z vzgojnimi in izobraževalnim delom nadaljevali tudi v

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ *Tabor*, 25. 3. 1922, str. 3, »V obrambo ruskih beguncev«.

¹⁷ *Tabor*, 18. 11. 1920, str. 3, »Wranglovi begunci v Strnišču«; *Tabor*, 25. 11. 1920, str. 3 »Wranglova armada v Strnišču«.

begunskem taborišču.¹⁸ Rusi so v Strnišču sami pridelovali zelenjavo, imeli so čevljarsko, ključavničarsko in fotografsko delavnico, v taborišču so ustanovili čitalnico, pevski zbor, gledališče in pihalni orkester. Udejstvovali so se v športnih aktivnostih, za duhovno življenje je bilo poskrbljeno v taboriščni pravoslavni cerkvi.¹⁹

»Kaj so ti ljudje, ki so prišli v naše zapuščene barake (med prvo svetovno vojno je bila v Strnišču avstrijska rezervna vojaška bolnišnica, op. p.), krivi na političnih avanturah Vrangla in drugih generalov?« se je spraševal pisec časopisnega prispevka in dajal slutiti, da ruski prišleki niso bili dobrodošli gostje v obubožani slovenski skupnosti, ki se je pobirala po opustošenju prve svetovne vojne.²⁰ Sami so se bržkone zavedali nenaklonjenosti prebivalstva in morda tudi zato že kmalu po prihodu v Strnišče za okoliške prebivalce priredili pevski večer, v začetku januarja 1921 so nastopili na Ptuj, ²¹ februarja 1921 pa je skupina ruskih gledališnikov iz Strnišča v mariborskem gledališču uprizorila Gogoljevo *Ženitev*.²² Ob prizadevanju za prikaz kultiviranosti taborišča, ki je v javnosti vzbujalo odpor kot leglo sovražne vojske, so bile tudi nevdružne življenjske razmere razlog, da se je zbor osemindvajsetih prebivalcev taborišča, večinoma častnikov in njihovih hčera, maja 1921 odpravil nastopat v Maribor in Slovensko Bistrico.²³ Občinska vodstva štajerskih mest se položaju ruskih emigrantov v Strnišču niso posebej posvečala. Kljub temu sta taborišče na pravoslavni božič januarja 1921 s skromno nabirko denarja ptujskih someščanov obiskala okrajni glavar Otmar Pirkmajer in vladni komisar mesta Ptuj Matej Senčar.²⁴

Čeprav je taborišče v Strnišču v nekaj mesecih po prihodu ruskih beguncev skoraj povsem izginilo iz sfere javnega, je mariborski *Tabor* junija 1921 še pisal o tamkajšnji nepopisni revščini, ki se je zrcalila v prizorih napol golih in lačnih otrok, ter s tem spodbujal bralce k udeležbi na dobrodelni vrtni veselici, ki jo je v Mariboru pripravljala mestni odbor v sodelovanju z gojenci krimskega kadetskega korpusa.²⁵ Kljub deževnemu vremenu so bili člani organizacijskega odbora zadovoljni z obiskom meščanov na prireditvi, ki je potekala ob sodelovanju lokalnega Sokola in Glasbene maticе. Ljudje so prinašali življenjske po-

treščine in sodelovali v srečelovu, katerega dobiček je bil prav tako namenjen taboriščnikom.²⁶

A če so Rusi v lokalnem javnem prostoru po eni strani vzbujali simpatije in pomilovanje ter so vznikale pobude za pomoč v denarju in življenjskih potrebščinah, so po drugi strani vztrajno silili na plano občutki odpora, zavračanja in celo sovražnosti do priseljene populacije, ki se je je v celoti oprijela slabšalna oznaka vraglovci.²⁷ Ob koncu leta 1921 so se prebivalci taborišča v Strnišču, zlasti pripadniki donskega kadetskega korpusa, izselili v Banat (po nekaterih podatkih v Bilečo), medtem ko je v Strnišču začasno ostal le krimski kadetski korpus, ki je prav tako iskal trajnejšo namestitve. Nekdanje taborišče je bilo postopoma preoblikovano v industrijski obrat.²⁸ Podporočnik donskega kadetskega korpusa Venjamin Mihajlovič Svečnikov ni potoval na jug s svojimi gojenci, saj ga je v Mariboru čakal sodni proces, na katerem je bil septembra 1922 pred okrožnim sodiščem obsojen na štiri leta zaporja za nenaklepni uboj znanega ptujkega zdravnika Ludviga Scheichenbauerja, ki ga je v strniškem taborišču potolkel do smrti zaradi ljubosumja.²⁹

V zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja so bili vraglovci pogosto tudi predmet parlamentarnih razprav zaradi zmeraj glasnejših govoric o urjenju Vranglovih sil na jugoslovanskem ozemlju z namenom zrušenja komunističnega režima v Zvezi sovjetskih socialističnih republik.³⁰ Prav v okviru parlamentarne razprave o zakonu o državljanstvu v Narodni skupščini je leta 1928 prišlo do zaostritve pogojev zaposlovanja tujcev (konkretno Rusov) v Finančni kontroli. Številni Rusi, ki so načrtovali ustalitev v jugoslovanski državi, so tedaj sprejeli jugoslovansko državljanstvo,³¹ med njimi tudi Mihael Volkov, a so še naprej negovali nostalgijo za nekdanjo domovino. Da so to vedeli sami, kažejo preživetvene strategije Varvare Višnjevke, mučno stanje brezdomstva prišlekov pa je bilo znano tudi domačinom. Ko so gledali Ruse, kako v siromašnih okoliščinah ohranjajo gosposko vedenje, geste, oblačilno kulturo in komunikacijo, ki je strogo sledila minulim hierarhičnim položajem, so se slovenskim sodobnikom slikali kot prikazni, groteskno zaprte v neprebojni mehurček ruske preteklosti.³²

¹⁸ *Ptujski list*, 9. 1. 1921, str. 1, »Rusi v Ptuj«.

¹⁹ Pulko, *Ruski kadeti*, str. 16; Pulko, *Nogometno igrišče*, str. 16.

²⁰ *Tabor*, 17. 6. 1921, str. 2, »Ne zapustimo Rusov v bedi!«; *Tabor*, 19. 6. 1921, str. 2, »Organizacija dela v pomoč ruskim beguncem«.

²¹ *Ptujski list*, 9. 1. 1921, str. 3 »Strnišče«; *Ptujski list*, 16. 1. 1921, str. 2, »Ruski koncert v Ptuj«.

²² Gostovanje ruske drame v Mariboru, *Tabor*, 23. 2. 1921, str. 3.

²³ *Tabor*, 1. 5. 1921, str. 3, »Ruski begunci iz Strnišča«; *Tabor*, 31. 5. 1921, str. 3 »Prireditve ruskih beguncev v Slovenski Bistrici«.

²⁴ *Ptujski list*, 30. 1. 1921, str. 2 »Obdarovanje otrok beguncev«.

²⁵ *Tabor*, 14. 6. 1921, str. 3 »Za ruske begunce«; *Tabor*, 17. 6. 1921, str. 3, »Program vrtno veselice«.

²⁶ *Tabor*, 23. 6. 1921, str. 3, »Odbor za prireditve«.

²⁷ *Tabor*, 21. 10. 1921, str. 3, »Sokolstvo – vsem bratom in sestram«; *Tabor*, 24. 10. 1921, str. 4, »Inteligentna Rusinja«; *Tabor*, 30. 10. 1921, str. 4, »Vraglovci tudi na glavnem kolodvoru«; *Tabor*, 28. 2. 1922, str. 3, »Za bedno rusko deco«; *Tabor*, 25. 3. 1922, str. 4, »Vraglovci«; *Tabor*, 25. 5. 1922, str. 1, »Proti Vraglovcem«.

²⁸ *Tabor*, 28. 12. 1921, str. 2, »Ruski begunci v Strnišču«.

²⁹ *Tabor*, 21. 9. 1922, str. 3, »Uboj iz ljubosumnosti«.

³⁰ Mikuz, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 222, 234.

³¹ Čelik, *Naši financarji*, str. 287.

³² Dolar, *Spomini*, str. 89.

Ruski emigranti: graditelji jugoslovanskega železniškega omrežja

Samo narava njihovega dela je bila razlog, da so bili ruski emigranti, zaposleni pri izgradnji jugoslovanskega železniškega omrežja, deležni malce več naklonjenosti slovenske javnosti kot tisti, ki so varovali državno mejo. A kot lahko sklepamo iz kazenskega procesa proti ruskemu emigrantu Vasiliju Černjenku, ki je leta 1923 v Ljutomeru umoril svojo delodajalko Julijo Ganusovo, prav tako rusko emigrantko, je bil odnos lokalnega prebivalstva do okrog 250 Rusov, ki so opravljali zemeljska dela na trasi železniške proge Ormož–Ljutomer–Murska Sobota, prav tako poln nezaupanja in prikritega odpora.³³ Maja 1924 je mariborski časnik *Tabor* pisal o brutalnem umoru dveh Rusov v Ljutomeru, ki ju je skupina moških in žensk do smrti kamenjala, ker sta domačinom odžirala delo na železnici. Ena od napadalk je po pisanju časnika moškega, ki je pretepen ležal na tleh, brnila v glavo rekoč: »To imaš zdaj, prokleti Rus!«³⁴

Med 1.200 zaposlenimi delavci na 38 kilometrov dolgi trasi železniške proge Rusi sicer niso bili edini tujci, med njimi je bilo tudi sto Bolgarov in petdeset delavcev iz Bosne, ostali pa so bili domačini in delavci iz sosednjega Medžimurja. Enaindvajset mesecev trajajoča dela so se začela s predpripravami septembra 1922.³⁵ Da prihajajo vranoglavci, v domačinih ni vzbujalo simpatij, saj je lokalno časopisje že prej poskrbelo za umestitev zlovesčega imena v javni prostor.³⁶ Med delavci na progi je bil tudi podporočnik (na nekaterih mestih kazenskega spisa poročnik) Aleksander Lebedev, njegova kazenska zadeva pa govori o težavnem življenju nekdanjih Vranglovih vojakov v nove socialne položaje. Potem ko je Lebedev po rusko-japonski vojni v letih 1904–1905 vojsko zapustil kot invalid, se je posvečal gospodarstvu, zlasti vodenju svoje oljarne in mlina. V rodno Voroneško gubernijo boljševiška revolucija zaradi prisotnosti nemške vojske dolgo ni prodrla, ko pa se je to po nemški evakuaciji vendarle zgodilo, se je Lebedev pridružil protiboljševiški vojski, v okviru katere je nadzoroval odsek železniške proge v okolici Rostova.³⁷

Po razpadu Vranglove armade in prihodu v Kraljevino SHS se je Aleksander Lebedev z družino naselil v Beogradu, kjer se je v tamkajšnji železniški kurilnici zaposlil kot strojevodja. Kmalu se je izkazal za zanesljivega delavca, ki je na progi Beograd–Niš večkrat vozil tudi vlak s kraljem Aleksandrom Karađorđevićem, zato je bil januarja 1923 povišan v

strojnega nadzornika. Na popoldanskem zaslišanju na ormoškem okrožnem sodišču 18. decembra 1924 je Lebedev povedal, da je bil aprila 1923 z dekretom jugoslovanskega ministra za promet premeščen na traso železniške proge Ormož–Ljutomer–Murska Sobota, kjer je bil do 16. decembra 1924 zaposlen kot vodja strojne delavnice.³⁸

Ni ga presenetilo, ko so ga sodelavci na progi ovadili zaradi domnevnih stikov z ruskimi komunisti, saj je imel v odnosih s podrejenimi v preteklih mesecih veliko težav. Spomladi 1923 je po izbruhu stavke med delavci na trasi železniške proge odpustil dva komuniste, ki sta mu zaradi tega grozila s smrtjo. Jugoslovanske oblasti, ki so bile s tem seznanjene, so Lebedevu odobrile nošnje orožja. Ob tem je bil vodja strojne delavnice neprestano tarča nekdanjih Vranglovih častnikov, ki so zase pričakovali posebno obravnavo. Ker Lebedev na to ni pristal, so mu nagajali tako, da so ignorirali njegova navodila za delo ali delali v nasprotju z njimi. Nekdanji častniki so mu očitali, da ravna z njimi kot boljševik, in ga dražili, da se glede na svoje obnašanje gotovo ne namerava vrniti v domovino. Odnosi med njim ter ruskimi in drugimi delavci v delavnici so bili po besedah Lebedeva zmeraj na meji fizičnega nasilja. Iz dokumentov kazenskega spisa Lebedeva je razvidno, da sam za razliko od številnih Vranglovih vojakov, ki so v Kraljevino SHS prišli brez družin, nove domovine ni razumel zgolj kot začasno pribežališče pred odhodom v zahodno Evropo ali Ameriko oziroma vrnitvijo v Rusijo.³⁹

Zgled integracije: vranoglavci Ivan Timošenko

Med nekdanjimi Vranglovimi vojaki kot pripadniki jugoslovanskih obmejnih organov pa so nedvomno obstajali tudi manj travmatični, celo spodbudni primeri integracije. To dokazuje življenjska pot Ivana Timošenka, ki je bil do oktobrske revolucije s konjenico carske vojske nastanjen v gruzijskem Tbilisiju (tedaj Tiflis), nato pa ga je kot številne druge Ruse zajel in odpeljal siloviti tok družbenih sprememb. Postal je vojak armade generala Denikina in nato generala Vrangla. Skupaj z njegovo vojsko se je umaknil na Galipoli, ki se je močno zarezal v njegov spomin; sin se spominja, da si je ob posebnih priložnostih s ponosom nadel spominski križec z napisom *Galipoli 1920–1921*.⁴⁰ To je bilo povezano s samorazumevanjem vranoglavcev, ki so se imeli za nosilce in branitelje tradicije ruske carske armade. Vojaki iz tabora na Galipoliju so bili kasneje organizirani v Zvezi Galipolijcev, ki sicer v Mariboru ni imela posebej

³³ PAM, PAM 645, spis Vr VII 895/23.

³⁴ *Tabor*, 5. 5. 1924, str. 2, »Uboj dveh Rusov v Ljutomeru«.

³⁵ *Jutro*, 22. 11. 1924, str. 3, »Slovesna otvoritev proge Ljutomer–Ormož–Murska Sobota«.

³⁶ *Murska Straža*, 24. 8. 1922, str. 3, »Vranglovci«.

³⁷ PAM, PAM 645, Vr 1517/24, Zaslišba obdolženca – Aleksander Lebedev na okrajnem sodišču v Ormožu, 18. 12. 1924.

³⁸ Prav tam.

³⁹ PAM, PAM 645, Vr 1517/24, Okrajno sodišče Ormož, Zaslišba obdolženca – Aleksander Lebedev, 18. 12. 1924.

⁴⁰ Pričevanje Petra Timošenka, pogovor z avtorico, november 2013.

Ivan Timošenko (zasebni arhiv Petra Timošenka).

organiziranega oddelka.⁴¹ Po prihodu v Kraljevino SHS leta 1920 je bil Timošenko podobno kot Safran Kraljevecki razporejen h graničarjem pri Sv. Duhu na Ostem vrhu, leta 1922 pa k Finančni kontroli.⁴² Z ohranjenih fotografij, na katerih pozira skupaj z domačini, je razvidno, da se je Timošenko v svojem delovnem rajonu (Ceršak z okolico) dobro vživel in da so ga z naklonjenostjo sprejemali tudi tisti, ki jih je po službeni dolžnosti nadziral.⁴³ V kasnejših letih si je v Mariboru ustvaril družino in ostal vse do danes v kolektivnem spominu meščanov kot karizmatični hišnik nadstandardnega stanovanjskega bloka.⁴⁴

Graničar pri Kapunarju Simeon Britvin: morilec iz ljubosumja

Kazenski primer vraglovca Simeona Britvina iz leta 1922 se je od kazenskih zadev njegovih kolegov na mariborskem okrožnem sodišču razlikoval že po obsežnosti kazenskega spisa, ki je pričala o kompleksnosti graničarjeve zadeve: v kazenski postopek ni bil vključen sam, temveč skupaj z domačinkama iz hribovske okolice Radelj (tedaj Marenberg) Elizabeto/Lizo in Marijo/Micko Tomažič, zaradi česar je proces proti njemu tekkel pred civilnim (in ne vo-

jaškim) sodiščem. Oženjeni sedemindvajsetletnik iz ruskega Tambova je bil v začetku marca 1923 pred mariborskim porotnim sodiščem obsojen na smrt na vešalih zaradi umora domačina s Kapunarja, ki ga je zagrešil v sodelovanju s samsko delavko in Britvinovo vrstnico Marijo ter njeno devetindvajsetletno nepismeno materjo Lizo. Nekdanji graničar pri Kapunarju (v času umora graničar pri domačiji Kolarič; obmejne stražnice so bile zaradi odsotnosti ustrezne infrastrukture nastanjene na domačijah, kjer so skupaj z domačimi stanovali tudi graničarji) je 18. julija 1922 ponoči ob gozdni poti v naselju Št. Janž pri Radljah zaradi ljubosumja ustrelil v glavo Marijinega ljubimca, enainpetdesetletnega Jurija Germuta. Mati in hči, pri katerih je sodišče ugotovilo vzgojno zanemarjenost, pa sta bili obsojeni na leto dni težke ječe, ker sta tistega dne na svojem domu namenoma zadrževali Franca Jarca in tako preprečili, da bi imel Germut na gozdni poti proti domu spremljevalca.⁴⁵

Vdovec Jurij Germut je živel sam s taščo kot preužitkar na posestvu, katerega lastništvo je že pred časom prenesel na sina Petra, ki je po prvi svetovni vojni živel v Avstriji. Samo dva dni po Germutovi smrti je bila 12. granična (tj. obmejna) četa v Radljah pozvana k imenovanju svojega predstavnika, ki bi policijskim preiskovalcem pomagal pri razrešitvi primera.⁴⁶ Da so preiskovalci že takoj na začetku pomislili na možno vpletenost graničarjev v umor, bi lahko nekaj povedalo o stopnji zaupanja v državne obmejne organe dve leti po vzpostavitvi državne meje, vendar povezava med umorom in graničarji ni bila nenavadna: domačiji Jurija Germuta se je po domače reklo pri Kapunarju, prav tam pa je bila nastanjena stražnica obmejne kontrole (te so na področju Kozjaka stale še na Remšniku, Breznem vrhu in Kaplji). Domačija, na kateri sta kot najemnici živeli Liza in Marija Tomažič, je bila od meje oddaljena približno dva kilometra.⁴⁷

Štiri dni po umoru je bil po Elizabeti Tomažič aretiran še Simeon Britvin.⁴⁸ Poročilo Žandarmerijske stanice v Radljah iz istega dne je ob natančnem popisu dogodka v enem samem stavku bogato odprlo paleto občutij strahu in odpora obmejnega prebivalstva do (ruskih) graničarjev: »Takoj izpočetka zasledovanja je bilo v splošnem rečeno, da je morilec eden ruski vojak, ker Germut ni imel drugih sovražnikov, graničarji pa večkrat grozijo, da bodo enega ali drugega ustrelili, posebno pa ponoči.«⁴⁹ Nepismeni Brit-

⁴⁵ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, V imenu Nj. Vel. Kralja, 6. 3. 1923.

⁴⁶ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis »komisije na licu mesta« komandi 12. granične čete v Marenbergu, 20. 7. 1922.

⁴⁷ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis okrajnega sodišča v Marenbergu komandi 12. granične čete, 21. 7. 1922; Ogleđ, okrajno sodišče v Marenbergu, 20. 7. 1922.

⁴⁸ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, uradni zaznamek, 24. 7. 1922.

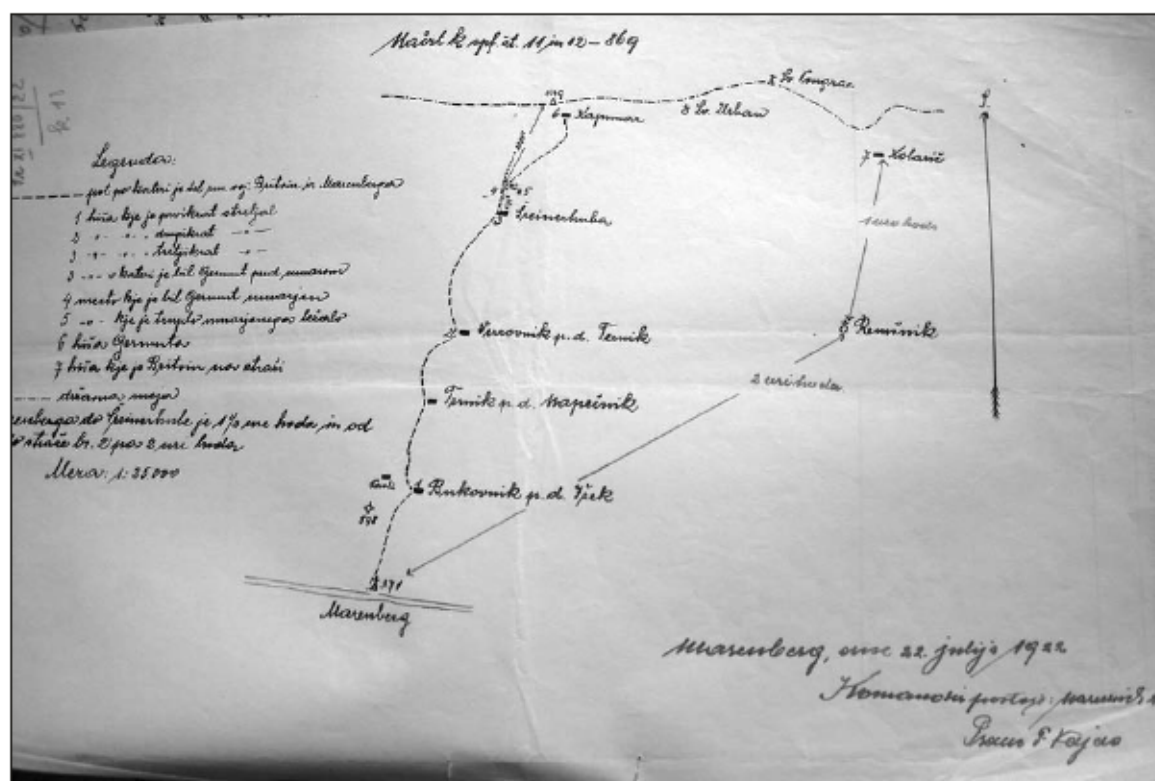
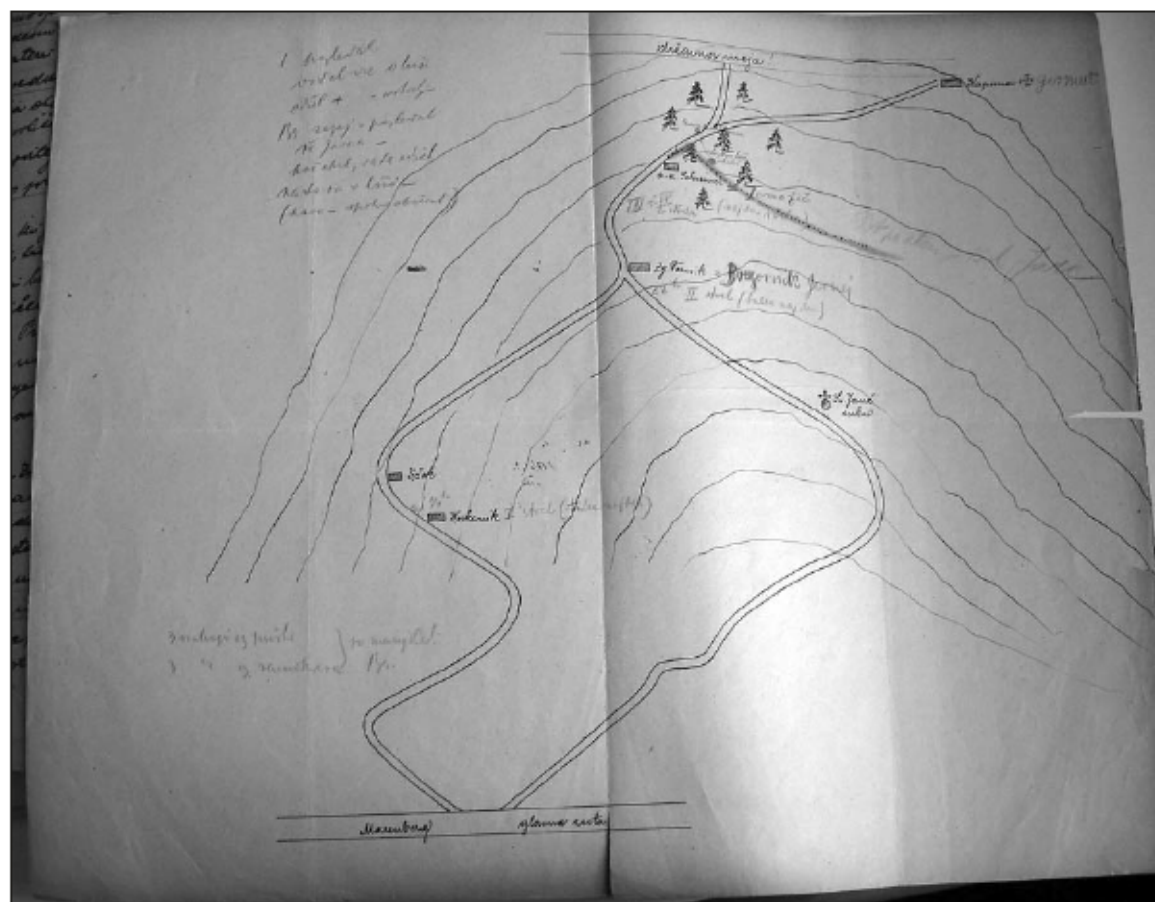
⁴⁹ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, poročilo Žandarmerijske brigade v Marenbergu, 22. 7. 1922.

⁴¹ Pulko, *Ruska emigracija*, str. 89–91.

⁴² PAM, PAM 645, K 71/52; pričevanje Petra Timošenka, pogovor z avtorico, november 2013.

⁴³ Fotografije so v lasti Petra Timošenka.

⁴⁴ Več o tem: Ratej, Ivan Fedotovič Timošenko.

Policijska rekonstrukcija umora posestnika Germuta na Kozjaku (PAM, PAM 645, kazenski spis Vr VIII 880/22).

vin je bil med domačini znan kot nasilen pretepač in ljubimec Marije Tomažič, graničarji, ki so bili zaslišani v zvezi z zadevo, pa so bili vsi vraglovci: Vasilij Simeonov Petrovič, Nikolaj Jegorov, Halil Alijev, Simeon Pavlov, Igor Arkadijevič Serbin, Tihon Gončarov, Kricki.⁵⁰

Noseča Marija Tomažič, ki je bila v bližini državne meje pri Kapunarju aretirana šele avgusta, saj se je od umora z ukradenima kozama skrivala na avstrijski strani, je že ob prvem zaslišanju za umor intimnega prijatelja obtožila Britvina, vendar ni skrivala, da je bil tudi Rus njen občasni ljubimec. Da bo Jurija Germuta ustrelil, ji je povedal že davno nazaj, in ji zagrozil, da bo umoril tudi njo, če ga bo razkrila.⁵¹ Da je bila Marija njegova občasna ljubica, je na zaslišanju brez pridržkov priznal tudi Simeon Britvin. V noči umora gospodarja s Kapunarja, kjer je vdovec živel sam s taščo, je graničar trdil, da je bil »silno pijan«. Med vračanjem iz gostilne v Radljah je res streljal, saj je v gozdu slišal šume, nato pa je nekdo skočil iz zasede in zavpil: »E, hudič ruski!« Britvin se je ustrašil za življenje, zato je streljal in očitno zadel, saj se je napadalec skotalil, vendar graničar ni preveril, koga je zadel, temveč je odšel svojo pot: »Kot vojak imam pravico streljati, če sem napaden. Ker so tihotapci včasih zelo nevarni, sem se te svoje pravice poslužil.« Ni priznal, da bi gojil sovražna čustva do umorjenega, v čigar hiši je nekoč stražil in živel. Poleg tega ni vedel, da sta umorjeni in njegova Micka v intimnem razmerju. Za razliko od ljubice pa je bil sam pripravljen braniti jo pred očitki o vpletenosti v umor – odločno je zatrdil, da niti Marija niti Liza nista mogli vedeti za njegovo nočno pijansko streljanje.⁵²

Marija Tomažič je medtem še zaostila obtožbe proti Britvinu, ko je sredi avgusta 1922 na Žandarmerijski stanici v Radljah predstavila dogodek, ki je pričal ne le o tem, da je Britvin že dlje časa načrtoval umor Germuta, temveč je zgovorno razkrival tudi odnos med lokalnim prebivalstvom in (ruskimi) graničarji. Britvin je po besedah Marije Tomažič v sproščenem pogovoru s kolegom graničarjem pred njeno hišo med drugim izjavil, da je njihov nadrejeni, ruski polkovnik Ricky (v času umora nastanjen na Kaplji), posadki pri Kapunarju namignil, naj ubije Jurija Germuta, »da se ne bo več mogel čez graničarje pritoževati, kakor je to dosedaj vedno delal.«⁵³ Ruski graničarji niso nujno gojili medsebojnega za-

vezništva. To je poleti 1922 dokazal Mihael Volkov z začetka tega prispevka, ki je bil tedaj član obmejne kontrole v Radljah. Britvin mu je v zasebnem pogovoru priznal umor, Volkov pa je priznanje naznanil nadrejenemu.⁵⁴

V poznem avgustu 1922 so se preiskovalci še nekoliko poglobili v odnos med graničarji in prebivalstvom ob meji ter ugotovili, da »res graničarji Rusi za vsako najmanjšo stvar grozijo s streljanjem in ubojem«, na ta način so zlasti pogosto izsiljevali živila na kmečkih domačijah, pri tem pa ni nič kazalo, da bi se šalili. Umor znanega kmečkega posestnika je bil tako za policijske organe v Radljah dober razlog za poziv k umiku problematičnih vraglovcev z meje: »Obmejno prebivalstvo je zaradi tega zelo razburjeno, posebno pa vsled umora Germuta in se je bati, da pride do neljubih neprilik, ako se graničarji Rusi ne odstranijo.« Mimogrede je avgustovsko policijsko poročilo navrglo še značilno opazko, da se »splošno misli«, da se je Marija Tomažič »vedno z graničarji vlačila in, kakor se javno govori, najbrž je z graničarjem Britvinom tudi noseča«. Ljudski glas tako razumljivo ni želel slišati o razmerju med umorjenim in Marijo Tomažič,⁵⁵ ki je v začetku januarja 1923 iz zapora v pismu sestri, ki je po njeni aretaciji skrbela za njeno triletno hčer Pepco, vztrajala pri obtožbah do »tega hudičevega Britvina«, ki »se mi pač ne smili, naj je le zapert.«⁵⁶

Obtožnica proti Simeonu Britvinu ter materi in hčeri Tomažič, ki jo je mariborsko državno tožilstvo izdalo konec novembra 1922, je razkrila zanimivo podrobnost, ki je vrgla še temnejšo senco na soobtoženki. Elizabeta Tomažič je bila namreč leta 1902 vpletena v poskus umora svojega moža Janeza Tomažiča, ki mu je v spanju ob pomoči mladoletnega ljubimca z britvico zarezala v vrat, a je napad preživel. Lizina mati Jera Bočnik je bila tedaj kot načrtovalka umora po njenem razumevanju »norega« zeta obsojena na osemletno zaporno kazen, Liza pa na osemnajstmesечно.⁵⁷

Po izreku smrtni kazni na mariborskem okrožnem sodišču spomladi 1923 se je konec junija 1923 vonj po smrti od Simeona Britvina nekoliko odmaknil, saj mu je ministrstvo za pravosodje po nalogu kralja Aleksandra smrt na vislicah nadomestilo s petnajstimi leti temnice.⁵⁸ Ko je skoraj štirinajst let kasneje, v začetku leta 1937, po zaključku prestajanja kazni v kaznilnicah v Mariboru in Lepoglavi na Hr-

⁵⁰ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, Ispit svedoka, 26. 7. 1922; poročilo Žandarmerijske stanice Marenberg okrajnemu sodišču v Marenbergu, 29. 7. 1922; Zaslišba prič – Igor Arkadijevič Serbin, Tihon Gončarov, 29. 8. 1922.

⁵¹ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, zaslišanje Marije Tomažič, Marenberg, 12. 8. 1922; Zaslišba obdolženca – Marija Tomažič, 13. 8. 1922.

⁵² PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, Zaslišba obdolženca – Simeon Britvin, (?) 14. 8. 1922.

⁵³ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis Žandarmerijske stanice v Marenbergu okrajnemu sodišču v Marenbergu, 14. 8. 1922.

⁵⁴ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis obmejne kontrole v Radljah okrožnemu sodišču v Mariboru, 16. 8. 1922.

⁵⁵ PAM, fond: PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis Žandarmerijske stanice v Marenbergu okrožnemu sodišču v Mariboru, 23. 8. 1922.

⁵⁶ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, pismo Marije Tomažič iz zapora sestri v Radlje, 3. 1. 1923.

⁵⁷ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, obtožnica, 21. 11. 1922.

⁵⁸ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis ministrstva za pravosodje (ministrstva pravde) o kraljevi spremembi smrtni kazni v zaporno za S. Britvina, 28. 6. 1923.

vaškem zaprosil za dovoljenje za bivanje v Zagrebu, se je tamkajšnja policija obrnila na mariborsko sodišče s poizvedbo o njegovi visoki kazni.⁵⁹ Iz kazenskega spisa ni razvidno, ali je Britvin po brez dvoma strahotni izkušnji temnice v jugoslovanskih kaznilnicah, ki sta spadali med najzlogasnejše kazenske ustanove v državi, smel postati zagrebški meščan.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofjski arhiv Maribor
Januš Golec, Spomini.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, kazenski spisi.
PAM 1763, Eman Pertl.

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1924.
Murska Straža, 1922.
Ptujski list, 1921.
Tabor, 1920, 1921, 1922, 1924.

USTNI VIRI

Pričevanje Petra Timošenka – sina Ivana Timošenka,
november 2013.

LITERATURA

Čelik, Pavle: *Naši financarji 1918–1946*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
Dolar, Jaro: *Spomini; v preddverju literature*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.
Freud, Sigmund: *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyus, 2001.
Hartman, Bruno: Dvoje nenavadnih knjižničarjev. Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 29, 1993, str. 229–240.
Jurančič, Josip: *Iz šole za narod*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1930.
Mikuž, Metod: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
Oxfordova enciklopedija zgodovine; od 19. stoletja do danes. Ljubljana: DZS, 1993.
Partljič, Tone: *Ljudje iz Maribora*. Ljubljana: Beletirna, 2017.
Pulko, Radovan: Iz zgodovine občine Kidričevo – ruski kadeti v Strnišču. *Ravno polje*, št. 4/2008.

Pulko, Radovan: Nogometno igrišče v Kidričevem že pred več kot devetdesetimi leti? *Ravno polje*, št. 4/2012.

Pulko, Radovan: *Ruska emigracija na Slovenskem 1921–1941*. Logatec: Vojni muzej, 2004.

Ratej, Mateja: Ivan Fedotovič Timošenko: od vojaka Vranglove armade do karizmatičnega mariborskega hišnika. *Maribor in Mariborčani* (ur. Maja Godina Golija). Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Ratej, Mateja: *Ruski diptih: iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS*. Ljubljana: Modrijan, 2014.

S U M M A R Y

Wrangelists serving as Yugoslav border guards on Kozjak during the 1920s. The case of Simeon Britvin

The Yugoslav state aimed to solve the problem of integrating the so-called Wrangelists by offering them employment on the border (as border guards or employees of the financial control authority, also located at the border). Judging from criminal cases involving Wrangelists in the area of the district court of Maribor in the 1920s, the Russian presence on the state border in Styria may have co-shaped or perhaps even decisively influenced the population's attitude towards what had for the first time become a state border – especially because in the absence of appropriate infrastructure, border guardhouses were set up on farmsteads which now housed not only the local inhabitants but border guards as well. As demonstrated by the daily newspaper reporting, parliamentary discussions, and criminal files, Wrangelists had a poor reputation in Yugoslavia for engaging in frequent personal disputes or disagreements with the border population. The cultural and historical study highlights several criminal proceedings and examines in detail the case of a former soldier of the Imperial Russian Army and a Wrangelist Simeon Britvin, who served as a border guard at Kapunar (a hill above Radlje ob Dravi) and in 1922, aided by two Slovenian women, murdered the owner of the farm where the border guardhouse was set up.

⁵⁹ PAM, PAM 645, Vr VIII 880/22, dopis Uprave policije Zagreb okrožnemu sodišču v Mariboru, 25. 1. 1937.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.25(497.4)
66.013.6:621.22(497.471)

Prejeto: 23. 4. 2019

Aneja Rože

univ. dipl. um. zgod. in univ. mag. zgod., Prelože pri Lokvi 10, SI-6219 Lokev
E-pošta: aneja.roze@hotmail.com

Franciscejski kataster kot vir za preučevanje zgodovine vodne infrastrukture in preskrbovanja z vodo

Davčni okraj Sežana

IZVLEČEK

Prispevek obravnava uporabno vrednost franciscejskega katastra kot vira za preučevanje zgodovine vodne infrastrukture in preskrbovanja z vodo na primeru davčnega okraja Sežana. Avtoričino osrednje vprašanje je, kako natančne podatke nam ponuja obravnavani kataster, katerega naloga, označevanje in beleženje vodne infrastrukture, je bila bolj ali manj posredne narave. Katastrske mape in izkazi franciscejskega katastra so v precejšnji meri ohranjeni v tržaškem državnem arhivu in so uporabnikom dostopni tudi na spletu. Ob uporabi arhivskega gradiva so bila uporabljena tudi lastna opazovanja na terenu in informacije, pridobljene z ustnimi viri.

KLJUČNE BESEDE

franciscejski kataster, vodna infrastruktura, Kras, davčni okraj Sežana, katastrska občina Lokev

ABSTRACT

FRANCISCAN CADASTRE AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF WATER INFRASTRUCTURE AND WATER SUPPLY. TAX DISTRICT OF SEŽANA

The contribution discusses the usefulness of the Franciscan cadastre as a source for studying the history of water infrastructure and water supply on the example of the tax district of Sežana. The author's central question concerns the accuracy of the data provided by the cadastre under examination, the purpose of which—i.e. marking and registering water infrastructure—was of a relative nature. Cadastre files and statements from the Franciscan cadastre have largely been preserved in the Trieste State Archives and are also accessible online. Apart from archival materials, the author also drew on her own observations in the field as well as information obtained from oral sources.

KEY WORDS

Franciscan cadastre, water infrastructure, Kras, tax district of Sežana, cadastre municipality Lokev

Uvod

Jožefinski vojaški zemljevid je slovenskemu prostoru prinesel prvo celostno kartografsko upodobitev, njegova podoba pa se je izostrila v času vladanja prvega avstrijskega cesarja Franca I.¹ Ta je 23. decembra 1817 s patentom položil temelje za izdelavo novega katastra, ki je tako kot terezijanski in jožefinski nosil ime po vladajočem cesarju. V slovenskem prostoru je franciscejski kataster nastajal med letoma 1818 in 1828. Veljati je začel z zamikom, leta 1843, na Štajerskem pa leto kasneje. Pokril je celotno slovensko ozemlje razen Prekmurja, ki ga je v petdesetih letih 19. stoletja pokril stabilni kataster za Ogrsko.² Sestavili so ga po teritorialnem načelu, davčnih oziroma katastrskih občinah, ki jih je uvedel jožefinski kataster.³ Katastrska občina je bila tista teritorialna enota, v okviru katere je bila izvedena meritev in ocenitev zemljišč. Sama izmera je bila izredno natančna, k čemur je veliko prispevalo to, da je nekdanji ročni sistem merjenja zemljišč nadomestilo merjenje z merilnimi instrumenti ter da so merjenja opravili šolani geodeti iz vojaških vrst in geodeti iz vrst diplomantov Politehničnega inštituta na Dunaju (ustanovljenega 6. novembra 1815). Za pripravo in izdelavo katastra ter nove davčne regulacije so bili ustanovljeni posebni organi in komisije, tako na ravni centralnih uradov na Dunaju kot tudi v posameznih deželah, kjer so delovale deželna komisija in okrožne komisije. Pri pripravah in izvedbi zemljiške izmere so bili udeleženi triangulacijski poddirektor, deželni direktor za kartiranje, inšpektor za mapiranje, grafični triangulator, geometer za popis občinske meje, geometer za podrobno merjenje, pomočnik geometra, merilni pomočnik in merilni strežnik oziroma indikator. Merjenje zemljišč je potekalo v več fazah.⁴ Poleg spisovnega dela kataster vsebuje tudi grafični del, ki je oprt na triangulacijsko mrežo. Spomladi 1818 so bila izdana še navodila za izdelavo katastra (instrukcije), ki so bila čez dve leti dopolnjena, leta 1824 pa so dobila končno obliko.⁵

Izdelovalci franciscejskega katastra so po instrukcijah označevali vodno infrastrukturo in v nekaj let kasnejših cenilnih izkazih zabeležili stanje preskrbe z vodo posameznih občin. S tem so dobili podobo oskrbljenosti prebivalstva z vodo v posameznih občinah in okrajih, kar je v določeni meri vplivalo na

odmero zemljiškega davka. Razpoložljivost vode je namreč poleg rodovitne prsti narekovala socialno in ekonomsko moč občin. Franciscejski kataster je tako ne le nepogrešljiv vir za agrarno zgodovino, temveč tudi za zgodovino preskrbe z vodo in preučevanje takratne vodne infrastrukture. Namen razprave je preučiti njegovo uporabno vrednost in natančnost podatkov glede na obravnavano temo na območju davčnega okraja Sežana. Sežanski davčni okraj⁶ je z jugovzhodnim delom zajemal del Brkinov, z ostalim ozemljem pa Kras. Ta geološka raznolikost se je kazala tudi v različni vodni infrastrukturi in preskrbi z vodo, kar zaznamo tudi v uporabljenem katastru. Za obdelavo in interpretacijo podatkov je bil izbran tako kvalitativni kot kvantitativni način obdelave podatkov, kar je omogočalo razmeroma majhno raziskovalno območje. Ker Arhiv Republike Slovenije ne hrani v celoti katastrskih map franciscejskega katastra za izbrani davčni okraj, je raziskava nastala po spletni objavi tržaškega državnega arhiva.⁷ Ob franciscejskem katastru so bila zaradi primerjave uporabljena tudi lastna opažanja in ugotovitve iskanja na terenu, ustni viri in drugo sekundarno gradivo.

Cenilni izkazi občin sežanskega davčnega okraja

Cenilni izkazi občin so za določitev davka nastali med letoma 1829 in 1830. Izjema je bil vogeljski, ki je nastajal med letoma 1826 in 1830. Cenilni izkazi raziskovalcu ponujajo skupek obdelanih podatkov o občinskih mejah, številu prebivalstva in glav živine, cestah, stavbah, obrt, kulturah, ki so jih v občini gojili itd. Z zajetimi podatki je mogoče bolj ali manj rekonstruirati podobo občine tistega časa. Njihova izpovedna moč se nanaša tudi na takratno vodno infrastrukturo in preskrbovanje s pitno vodo. Peti paragraf pokaže podatke o tekočih vodah posameznih občin, o njihovem poplavljanju oziroma presahnitvi in o drugi vodni infrastrukturi, ki so jo občani zgradili za zbiranje vode.

Tekoče vode so značilne za brkinski del davčnega okraja, ki leži na flišnem površju. V času obilnih pa-

¹ V tehničnem pogledu je v primerjavi s terezijanskim in jožefinskim katastrom do korenitih sprememb prišlo s francoskim katastrom, ki je med letoma 1811 in 1813 nastal za ozemlje kratkotrajnega Napoleonovega Italijanskega kraljstva. Na vzhodu je segal do rateškega razvodja in Soče. Več o tem gl.: Golec, *Zemljiški katastri*, 2. del, str. 361–366.

² Prav tam, str. 366.

³ Teritorialno načelo je bilo v terezijanskem katastru uporabljeno le na Goriškem (Golec, *Zemljiški katastri*, 1. del, str. 327–328).

⁴ Ribnikar, *Zemljiški kataster*, str. 327–329.

⁵ Golec, *Zemljiški katastri*, 2. del, str. 366–367.

⁶ Njegov sedež je bil sprva v Švarceneku (danes Podgrad pri Vremah), nakar so ga na začetku 19. stoletja prenesli v Sežano (AST, CFr, E, DS, katastrska občina Sežana (Comune di Sessana, okrajšano CSess), cenilni izkaz (Operato d'estimo catastrale, okrajšano OEC), 758.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?cads=#61308_archivio (30. 9. 2019)).

⁷ Arhiv Republike Slovenije za slovensko Primorje hrani le 184 katastrskih map franciscejskega katastra, vključno z 22 mapami francoskega katastra. Od teh se za izbrani davčni okraj hranijo le katastrske mape katastrskih občin Barka, Lokve, Dane pri Divači, Spodnje Ležeče, Naklo pri Divači, Rodik, Škoflje in Merče. Od teh se le za katastrski občini Barka (sicer umeščena pod francoski kataster) in Merče hranijo katastrske mape iz leta 1819, vse ostale pa sodijo v čas nastanka reambulancnega katastra (ARS, SI AS 179. Dostopno tudi na: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23256> (2. 10. 2019)).

davin je tamkajšnje prebivalce pestilo predvsem poplavljanje potokov. Za občini Vatovlje in Švarcenek v Brkinih, ki sta obravnavani skupaj, je, na primer, v cenilnem izkazu zapisano: »Po hribih, ki to občino ločijo od artviške, se spušta potok Padež, ki teče proti severu, kjer se izliva v potok Sušica. Ta se na koncu meje z občino Barka izliva v reko Reko. Obstaja pa še potok, imenovan Pralni, ki priteče z južnih hribov in teče med vasema proti severu, kjer se izliva v prej imenovano Sušico. Ti potoki imajo vodo v vsakem obdobju.⁸ Drugih voda ta občina nima, razen kanalov, ki imajo vodo le v času padavin. Prej omenjeni potoki v času nenehnih padavin tako narastejo, da njihove struge ne morejo zadržati vse vode in se zato razlijejo po sosednjih poljih ter s tem povzročijo škodo.«⁹

Povsem drugačno podobo si ustvarimo po podatkih občin, ki ležijo v osrčju Krasa. Občanov ni pestilo poplavljanje potokov, temveč pomanjkanje vode, zlasti v sušnih obdobjih. Naravne površinske vode so na Krasu redke, zato se je bila večina Kraševcev prisiljena zanašati le na padavine. Ker pa Kras leži na vodotopnih in vodoprepustnih apnencih in dolomiti, večji delež padavin ponikne v globine kraškega vodonosnika.¹⁰ Da bi si čim več vode, in to za kar najdlje časa, zagotovili na površju, so v vaseh gradili vodnjake, ob poteh, po katerih so gnali živino na pašo, pa kale.¹¹ »Deževnica se zbira v cisternah, ki so bile zgrajene s prizadevnim delom občanov in ki služijo vsakodnevni potrebam družin. Obstajajo tudi drugi zbiralniki deževnice, in sicer v ta namen skopane velike kotanje, v katere se steka voda po majhnih kanalih. Te služijo za napajanje živali in pogosto tudi za potrebe družin.«¹²

Prebivalce skrajnega roba Krasa, ki prehaja v Brkinne, pa je pestilo tako poplavljanje potokov v deževnih obdobjih kot pomanjkanje vode v sušnih obdobjih. Za občino Dane so zapisali: »Čeprav občina nima nobene reke, ima kljub temu številne tekoče vode

in kale. V vasi Dane teče Danski potok, ki izvira v občini Rodik in se »izliva v jamo v bližini vasi. V času naraščanja vode s poplavljanjem po dolini povzroči precej škode [...]. Potok Branzhi [Kranjski potok], ki prav tako izvira v občini Rodik, teče mimo hiš vasi Kačice in tudi ponikne v neko jamo na občinskem terenu na severu. Tudi ta, skupaj z odlaganjem proda, povzroči veliko škodo na poljih. Poleg tega so še majhni potoki Hottobirsta Potocki[?], Skertastetz[?] in Seherschitza [Sušica?]. Vsi izvirajo v občini Vareje in tečejo proti južni meji, ki se ji nato pridružijo, nakar tečejo naprej po dolini. Vsi ti potoki v času hudih suš presahnejo.« Nadalje se omenjata še dva kala: pri nekdanjem zaselku Potoče je bil manjši kal, »velik nekaj klafter«, na severovzhodu pa večji s površino 2 ½ jugerja.¹⁴ Gre za kal pri Paredu, ki je že vrisan na jožefinskem vojaškem zemljevidu.¹⁵

Cenilni izkazi občin dajejo tudi dragocene podatke o preskrbi z vodo v sušnih obdobjih v občinah, ki niso imele površinskih voda, njihovi vodnjaki in kali pa so presahnili. Občani so takrat odšli po vodo do bolj ali manj oddaljenih vodnih virov, da bi domov prinesli življenjsko potrebno dobrino. Na pot so se običajno podali z majhnimi kmečkimi vozovi z volovsko vprego.¹⁶ Cenilni izkaz za občino Dutovlje tako navaja: »(O)bcani se morajo v času hude suše obrniti na reko Vipavo ali na Doberdobsko jezero, oba sta oddaljena 5 ur vožnje.«¹⁷ Za občino Lokev pa zasledimo: »V sušnem obdobju se morajo poslužiti reke Reke, oddaljene dve uri, in včasih tudi jame [kala] v Danah.«¹⁸ Oskrbovanje z vodo iz reke Reke je omenjeno tudi v cenilnem izkazu občine Naklo: »To dragoceno reko poleti obiščejo prebivalci oddaljenih občin, ki se nanjo obrnejo ob vsakokratnem pomanjkanju vode.«¹⁹ Podatki o preskrbovanju kraških občin z vodo v sušnih obdobjih so v tabeli 1. Oddaljenost je bila merjena z urami hoje oziroma vožnje z malimi kmečkimi

⁸ Pojavlja se dvom v to trditev, saj potok Sušica v poletnem času rad presahne – in prav zaradi tega naj bi dobil takšno ime (Habe, Reka, str. 256).

⁹ AST, CFr, E, DS, katastrska občina Vatovlje (Comune di Vattoglie, okrajšano CVat), OEC, 877.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61518_archivio (30. 9. 2019).

¹⁰ Čelik, Inventarizacija kalov, str. 73. Vodonosnik je geološka plast, ki ima sposobnost zbiranja in prevajanja pomembnejših količin podzemne vode.

¹¹ Gradnji in uporabi vodne infrastrukture na Krasu se posvečata predvsem etnologinja Eda Belingar iz ZVKDS, OE Nova Gorica, in zgodovinar Miha Zobec. Gl. zlasti v: Belingar, Uporaba kamna, str. 71–78; Belingar, Vodnjaki na Krasu, str. 285–298; Belingar, Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov, str. 433–452; Belingar, Vodovod v Danah, str. 75–90; Belingar, O kalih kot kulturni dediščini, str. 116–128; Zobec, Človek, živina in kali, str. 495–504; Zobec, Pogled v preteklost kalov na Krasu, str. 193–207.

¹² AST, CFr, E, DS, katastrska občina Lokev (Comune di Corgnale, okrajšano CCor), OEC, 203.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#60814_archivio (30. 9. 2019).

¹³ 1 klafter = 1,896 m, 1 kvadratna klafter = 3,596 m² (Bonin, Kataster koprskih solin, str. 82).

¹⁴ AST, CFr, E, DS, katastrska občina Dane pri Sežani (Comune di Danne di Sessana, okrajšano CDaSeS), OEC, 251.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#60900_archivio (30. 9. 2019) (pri navedbi tega vira velja opozoriti na zamenjavo nekdanje katastrske občine Dane pri Divači in kraja Dane pri Sežani na spletni objavi AST. Dane pri Sežani so namreč spadale pod katastrsko občino Sežana, Dane pri Divači pa so imele v tem času status katastrske občine). 1 juger = 28.800 kvadratnih rimskih čevljev ali 0,622 hektarja. Omenjeni kal je obsegal 1,55 hektarja (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/juger> (2. 10. 2019)).

¹⁵ Rajšp, Slovenija na vojaškem zemljevidu, 3. zv., 210. sekcija.

¹⁶ Holz, Cestne povezave, str. 503.

¹⁷ AST, CFr, E, DS, katastrska občina Dutovlje (Comune di Duttogliano, okrajšano CDut), OEC, 277.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#60984_archivio (30. 9. 2019).

¹⁸ AST, CFr, E, DS, CDaSeS, OEC, 251.02. Omenjeni kraj Dane se danes uradno imenuje Dane pri Divači.

¹⁹ AST, CFr, E, DS, katastrska občina Naklo (Comune di Nacla S Maurizio, okrajšano CNac), OEC, 468.02. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61098_archivio (30. 9. 2019).

Tabela 1: Preskrbovanje kraških občin z vodo v sušnih obdobjih.

Občina	Vodni vir	Oddaljenost vodnega vira
Lokev	reka Reka, kal pri Danah pri Divači	2 uri
Divača	reka Reka	1 ura
Dutovlje	reka Vipava, Doberdobsko jezero	5 ur
Merče	reka Reka	3 ure
Skopo	reka Vipava, Doberdobsko jezero	4 ure
Sežana	reka Reka, reka Timav v gospostvu Devin	Ni podatka
Štorje	reka Reka	2 uri
Tomaj	potok Raša	2 uri
Utočje	potok Raša	30 min
Krajna vas	potok Raša, Doberdobsko jezero, reka Vipava	4 ure oziroma 4 ure 30 min
Vogle	reka Timav v gospostvu Devin, »potok« Reka na Kranjskem	5 ur

vozovi.²⁰ Za občine Sv. Križ,²¹ Dolnje Ležee in Povir²² podatki manjkajo.

²⁰ Občina Lokev: AST, CFr, E, DS, CCOr, OEC, 203.02. Občina Divača: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Divača (Comune di Divaccia, okrajšano CDi), OEC, 257.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#60942_archivio (30. 9. 2019). Občina Dutovlje: AST, CFr, E, DS, CDut, OEC, 277.02. Občina Merče: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Merče (Comune di Merciano, okrajšano CMer), OEC, 428.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61056_archivio (30. 9. 2019). Občina Skopo: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Skopo (Comune di Scoppo, okrajšano CSc), OEC, 738.01. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61262_archivio (30. 9. 2019). Občina Sežana: AST, CFr, E, DS, CSess, OEC, 758.02. Občina Štorje: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Štorje (Comune di Storie, okrajšano CStor), OEC, 794.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61352_archivio (30. 9. 2019). Občina Tomaj: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Tomaj (Comune di Tomadio, okrajšano CTom), OEC, 820.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61392_archivio (30. 9. 2019). Občina Utočje: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Utočje (Comune di Uttoglie, okrajšano CUt), OEC, 857.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61434_archivio (30. 9. 2019). Občina Krajna vas: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Krajna vas (Comune di Villa Cargna, okrajšano CViCar), OEC, 895.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61558_archivio (30. 9. 2019). Občina Vogle: AST, CFr, E, DS, katastrska občina Vogle (Comune di Vogliano, okrajšano CVog), OEC, 1058.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61602_archivio (30. 9. 2019).

²¹ Na spletni strani AST sta zamenjana cenilna izkaza za takratno občino Sv. Križ pri Ajdovščini (danes Vipavski Križ) in občino Sv. Križ pri Tomaju (danes Križ pri Tomaju). Kljub temu v cenilnem izkazu občine Sv. Križ pri Tomaju ni podatkov o vodni infrastrukturi in preskrbovanju z vodo, saj 5. paragraf manjka. AST, CFr, E, DS, katastrska občina Sv. Križ pri Ajdovščini (Comune di S. Croce di Aidussina), OEC, 696.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#59950_archivio (30. 9. 2019); AST, CFr, E, DS, katastrska občina Križ pri Tomaju (Comune Croce di Tomadio, okrajšano CCrTom), OEC, 233.01. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#60854_archivio (30. 9. 2019).

²² Za občino Dolnje Ležee cenilni izkaz ni ohranjen, za občino

Zanimivo je, da se kot vodni vir, ki so ga izrabljali občani Tomaja, Utočja in Krajne vasi, navaja potok Raša, saj je v komentarjih jožefinskega vojaškega zemljevida zapisano, da v poletnem času popolnoma presahne, kar velja še danes. »Potok Raša je širok 2 do 4 korake, plitev, nima bregov, pač pa peščeno dno; poleti povsem presahne, ob dolgotrajnem deževju močno naraste in postane deroč.«²³ Cenilni izkazi občin omenjajo tudi število mlinov na vodni pogon, ki so delovali ob reki Reki, potoku Raša ter ob drugih potokih, kot je Sušica.

Cenilni izkazi so neprecenljiv vir podatkov o preskrbi z vodo in vodni infrastrukturi občin sežanskega davčnega okraja sredi prve polovice 19. stoletja. Navajajo vrste vodne infrastrukture, ki so jih premogle občine, številna imena tekočih voda in podatke o preskrbi z vodo v občinah, ki so ležale v osrčju Krasa.

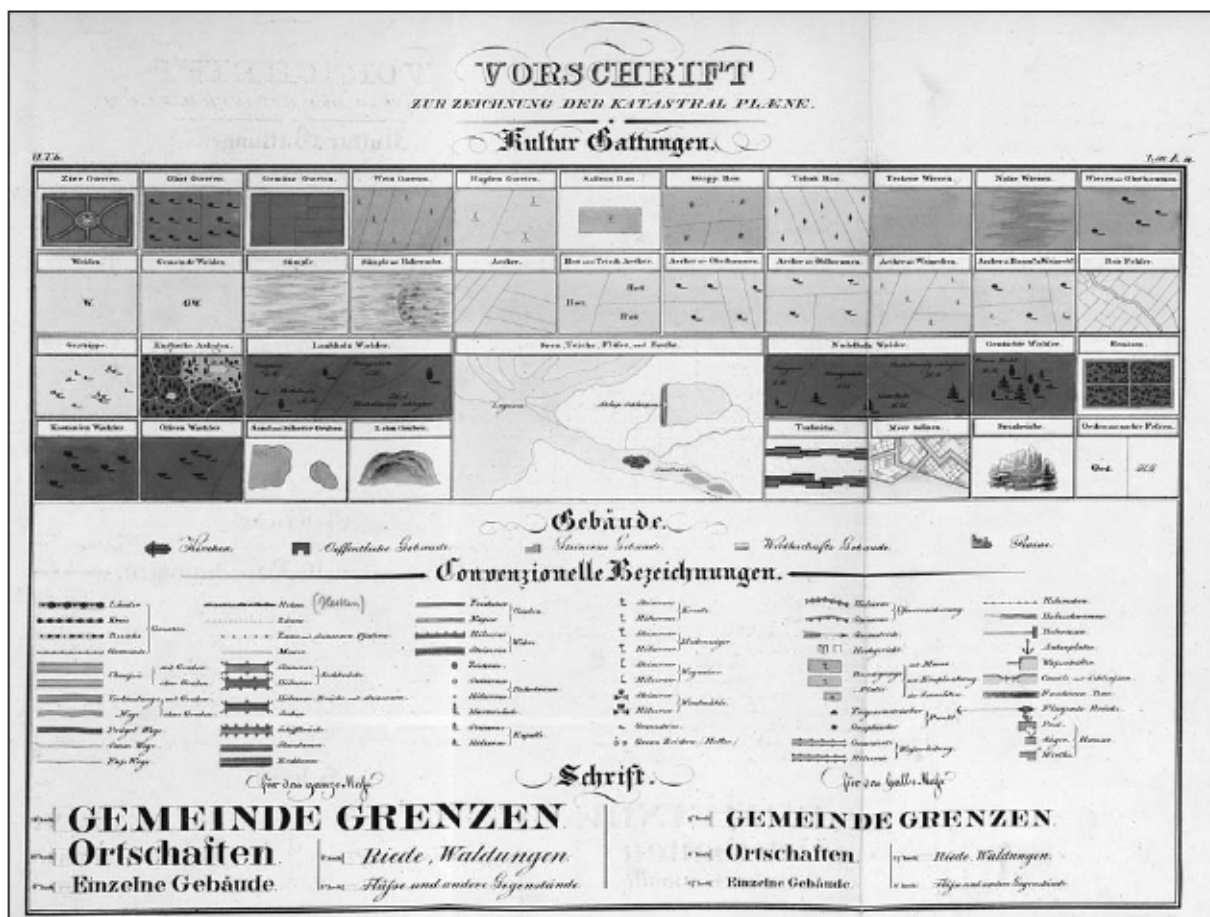
Označevanje vodne infrastrukture na mapah franciscejskega katastra

Delno vizualizacijo opisov vodne infrastrukture in preskrbe z vodo iz cenilnih izkazov ponujajo katastrske mape posameznih občin. Katastrske mape sežanskega davčnega okraja so praviloma izdelane v merilu 1 : 2880, pri krajih Dutovlje, Štorje, Voglje in Vrhovlje (spadale so pod občino Voglje), kjer so vasi posebej grafično upodobili, pa naletimo na merilo 1 : 1440.²⁴ Označevanje posameznih katastrskih

Povir pa v cenilnem izkazu ni naveden podatek o preskrbi z vodo v času suš. AST, CFr, E, DS, katastrska občina Povir (Comune di Poverio, okrajšano CPov), OEC, 577.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#61140_archivio (30. 9. 2019). Najverjetneje so njeni občani tako kot občani Merč in Divače v sušnih obdobjih po vodo odhajali v reko Reko.

²³ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 3. zv., str. 131.

²⁴ Občina Dutovlje: AST, CFr, katastrske mape (Mappe del Catasto Franceschino, okrajšano M), DS, CDut, 175 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35305_archivio (30. 9. 2019). Občina Štorje: Spletni vir 22: AST, CFr, M, DS, CStor, 512 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35945_archivio (30. 9. 2019). Občina Voglje: AST, CFr, M, DS, CVog, 697 b. Do-

Topografski in konvencionalni znaki po napotkih iz leta 1824 (Wikimedia Commons).

Tabela 2: Konvencionalni znaki za vodno infrastrukturo v izvorniku in prevodu.

Izvirnik	Prevod
Zisterne	cisterna
Steinerne Rohrbrunn	kamnit jašek (cevast) vodnjak
Hölzerne Rohrbrunn	lesen jašek (cevast) vodnjak
Gemauerte Wasserleitung	zidan vodovod
Hölzerne Wasserleitung	lesen vodovod
Wasserhälter	vodni zbirnik
Canäle mit Schleusen	kanal z zapornicami
Ankerplatz	sidrišče
Stromstrich	smer vodnega toka

kultur z različnimi barvnimi odtenki na katastrskih mapah je moralo slediti napotkom za izdelovanje katastra. Odtenki so se morali v okviru ene katastrske občine ujemati. Za jezera, ribnike, soline in riževa polja je bila določena blede modra barva, ki ni smela biti sprana. Upodobljena jezera in ribnike so morali obrobati s čopičem z močnejšo modro barvo, riževa

polja pa z rjavo barvo.²⁵ Določili so tudi topografske znake. Različica napotkov iz leta 1824 poleg topografskih znakov za cerkev (Kirchen), javno zgradbo (Öffentliche Gebäude), kamnito zgradbo (Steinerne Gebäude), gospodarsko poslopje (Wirtschafts Gebäude) in ruševino (Ruine) pozna še konvencionalne oznake (Conventionelle Bezeichnungen).²⁶ Z njimi so praviloma ponazarjali objekte, ki so jih običajno upodobili zgolj na katastrskih mapah, niso pa jih upoštevali v izkazih.²⁷ V tabeli so v izvorniku in prevodu podani konvencionalni znaki za vodno infrastrukturo.

Na katastrskih mapah občin sežanskega davčnega okraja srečamo konvencionalne znake za smer vodnega toka reke Reke in potokov ter za vodnjake, ki so razdeljeni v tri skupine. Za cisterno je bil določen blede moder križ na beli podlagi v rdečem kolobarju, za kamnit jašek vodnjak krog blede modre barve, obdan z rdečim kolobarjem, za lesen jašek vodnjak pa le blede moder krog, obdan s črno obrobo. Vse tri so uporabljali na katastrskih mapah davčnega okraja

²⁵ Instruction, str. 79–80, § 472.

²⁶ Instruction, Litt. A.a, Vorschrift zur Zeichnung der Katastral Pläne.

²⁷ Golec, Zemljiški katastri, 2. del, str. 368.

stopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#36311_archivio (30. 9. 2019).

Tabela 3: Primer zapisa stavbne parcele v izkazu stavbnih parcel občine Lokev.

Štev. parc.	Lastniki			Hiša in poslopje		Površina skupaj z dvoriščem	
	Ime in priimek	Položaj	Bivališče	Štev.	Vrsta	Orali	Kvad. klatre
80	Frankovig Kasper /vulgo Blasig/ ²⁸	Kmet	Lokev	67	Nadstropna hiša, skedenj, hlev s 4 glavami goveda, 10 ovci, 1 svinjo in dvoriščem		86

Sežana. Na mapah nekaterih občin so uporabili dva tipa konvencionalnih znakov. Na mapi občine Duvljevje tako srečamo znaka za cisterno in lesen jaškast vodnjak,²⁹ na mapi občine Naklo pa znaka za kamnit in lesen jaškast vodnjak.³⁰ Ponekod so uporabljali le en znak. Na mapah občin Lokev³¹ in Divača³² so tako uporabili samo znak za lesen jaškast vodnjak, za tomajsko občino pa le znak za cisterno.³³ Terensko raziskovanje je pokazalo, da označevanje vodnjakov na lokacijah bolj ali manj drži, ne držijo pa uporabljene konvencionalni znaki za lesene in kamnite jaškaste vodnjake, saj jih na obravnavanem ozemlju ni bilo.³⁴ Srečamo pa tudi takšne konvencionalne znake, ki jih navodila ne poznajo. Tak primer je katastrska mapa za občino Sveti Križ (danes Križ pri Tomaju), kjer je za vodnjake uporabljen moder krog, obdan z belim kolobarjem s črno obrobo.³⁵

Lastništvo vodne infrastrukture glede na franciscejski kataster

Lastništvo vodne infrastrukture se je večinoma delilo na občinsko in zasebno. Obstajalo je tudi institucionalno, vendar v manjši meri. Na katastrskih mapah ter po izkazih zemljiških in stavbnih parcel lahko ločnico med njimi prepoznamo po vrisani legi in parcelni številki, ki nosi podatek o lastniku. Omembe vodnjakov v opisih domačij pa bomo v izkazih stavbnih parcel zaman iskali. Tu so namreč običajno navedeni le vrsta hiše (pritlična ali nadstropna), gospodarska poslopja in število glav živine po posameznih živinskih vrstah (konji, govedo, ovce, prašiči), kot pri-

kazuje v tabeli 3 navedeni primer občine Lokev.³⁶ Pri tem raziskovalcu zagato pomeni raziskovanje vodne infrastrukture občine Sežana, saj državni tržaški arhiv ne hrani njene barvane in oštevilčene katastrske mape.³⁷

Vrsta lastništva je bila pomembna, saj je bila od nje odvisna pravica do uporabe vodne infrastrukture. Zasebno vodno infrastrukturo so lahko uporabljali le pripadniki družine, ki je živela na isti domačiji. Izjemoma so lahko vodo v zasebnem vodnjaku zajeli drugi vaščani, kar so morali običajno plačati z delom. Občinsko vodno infrastrukturo pa so lahko uporabljali vsi občani, ne glede na to, ali so imeli lasten vodnjak ali ne. Pri tem so navadno sklenili ustne dogovore o pripadnosti vodne infrastrukture določenemu delu občine (Kreplje, Emil Žvab; Lokev, Franc Čok; Naklo, Nada Babič).³⁸ Vodno infrastrukturo drugih občin so lahko uporabljali le v sušnih obdobjih. Tudi v teh primerih so nedvomno sklenili ustne dogovore, saj je bila voda ena izmed neprecenljivih dobrin.³⁹ Institucionalne vodnjake so uporabljali pripadniki določenih institucij. Od lastništva je bila odvisna tudi skrb za vzdrževanje vodne infrastrukture. Skupinskim opraviлом, med katere je poleg vzdrževanja občinske vodne infrastrukture spadalo tudi vzdrževanje cest in suhih zidov, kidanje snežnih zametov ipd., so pravili *robute* (rabote). Opravljali so jih v sušnih obdobjih, ko v vodnih infrastrukturah ni bilo vode. Manjša opravila, kot je bilo čiščenje kanalov za lovljenje vode, so občani opravljali kar sproti. Nasprotno so zasebne vodnjake čistili člani družin.⁴⁰ Tujci, ki so se priselili v občino, so morali za uporabo vodne infrastrukture plačati prispevek v občinsko blagajno.⁴¹

²⁸ Frankovič Gašper, Blaščov.

²⁹ AST, CFr, M, DS, CDut, 175 b.

³⁰ AST, CFr, M, DS, CNac, 304 b.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35531_archivio (30. 9. 2019).

³¹ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35090_archivio (30. 9. 2019).

³² AST, CFr, M, DS, CDi, 165 b.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35258_archivio (30. 9. 2019).

³³ AST, CFr, M, DS, CTom, 532 b.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35997_archivio (30. 9. 2019).

³⁴ Cenilni izkazi katastrskih občin obravnavanega davčnega okraja, ki so ležale na Krasu, omenjajo le cisterne za zbiranje vode. GL tudi v: Belingar, Vodnjaki na Krasu, str. 285–298.

³⁵ AST, CFr, M, DS, CCorTom, 151 b.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35144_archivio (30. 9. 2019).

³⁶ AST, CFr, E, DS, CCor, izkaz stavbnih parcel (Protocollo di particelle edifici, okrajšano PPE), 202.04. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#60804_archivio (30. 9. 2019).

³⁷ AST, CFr, M, DS, CSess, 690 d.

Dostopno tudi na: https://www.archivodistatotrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#35890_archivio (30. 9. 2019).

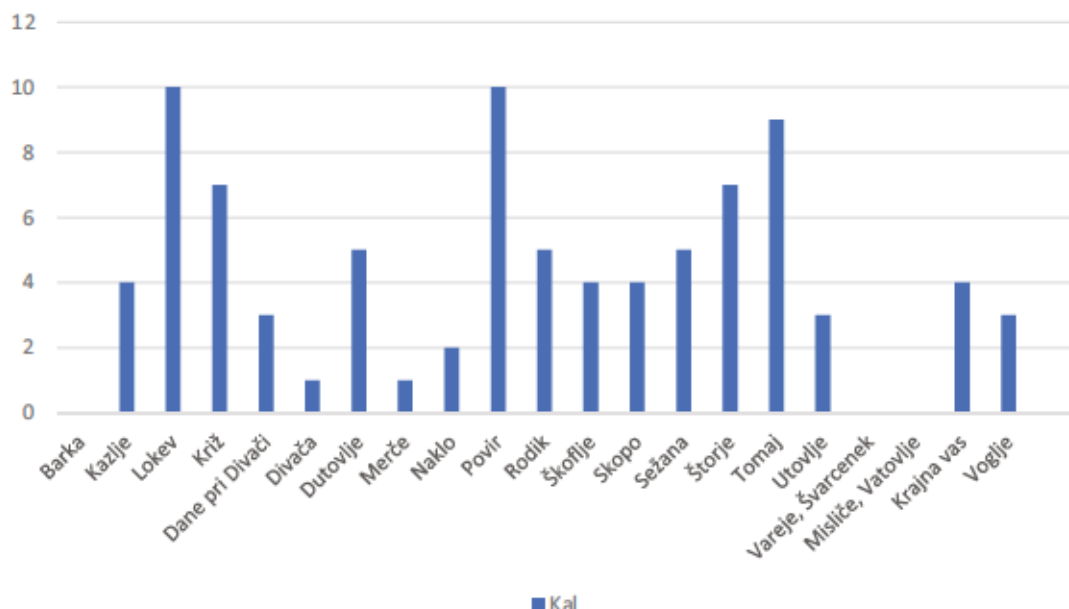
³⁸ Rösener, *Kmetje v evropski zgodovini*, str. 194–195.

³⁹ Zastrazenost kalov na Krasu je v 17. stoletju dokumentiral že Valvasor. »V primeru, da dolgo ne dežuje, potem stoji stalno eden od kmetov iz vasi, h kateri spada kal, kot straža pri kalu in preprečuje, da bi drugi iz drugih vasi pribajali in njegovi vasi jemali vodo« (Valvasor, *Čast in slava*, 1. knjiga, str. 325).

⁴⁰ Rože, *Preskrba z vodo*, str. 234.

⁴¹ Prav tam, str. 202–203.

Grafikon 1: Število občinskih vodnih infrastruktur davčnega okraja Sežana, vrisanih na način vrisovanja kalov.

Poleg lokacij vodnih infrastruktur grafični del franciscejskega katastra omogoča tudi vpogled v njihovo število. Grafikon 1 kaže število občinskih vodnih infrastruktur sežanskega davčnega okraja, ki so bile vrisane na način vrisovanja kalov. Podatki manjkajo za občino Dolnje Ležeče.⁴²

Največ kalov sta imeli občini Povir in Lokev (deset), sledi pa jima občina Tomaj (devet). Po le en kal sta imeli občini Divača in Naklo, brez kalov pa so bile občine v Brkinih: Barka, Vareje in Švarcenek ter Misliče in Vatovlje.⁴³ Sežanski davčni okraj je štel 85 vodnih infrastruktur, vrisanih na način kalov. Primerjava vrisanih kalov in podatkov, pridobljenih s terenskimi raziskovanjem, je pokazala, da se med vrisanimi kali skriva tudi nekaj lokev, kot je, na primer, kazeljska (parc. št. 436), mogoče pa tudi »štirna«.⁴⁴ Tako lokve kot »štirne« so imele povsem drugačno vlogo kot kali. Bile so zbiralniki za vodo z bolj strmimi stenami, pogosto utrjenimi s suhim zidom, ki je

⁴² Občina Barka: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Barka (Comune di Barca, okrajšano CBar), 24 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#34977_archivio (30. 9. 2019). Občina Kazlje: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Kazlje pri Sežani (Comune di Casigliano di Sessana, okrajšano CCasSess), 90 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35032_archivio (30. 9. 2019). Občina Lokev: AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b. Občina Sv. Križ: AST, CFr, M, DS, CCRTom, 151 b. Občina Dane pri Divači: AST, CFr, M, DS, CDaSess, Mb, 162 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35195_archivio (30. 9. 2019). Občina Divača: AST, CFr, M, DS, CDi, 165 b. Občina Dutovlje: AST, CFr, M, DS, CDut, 175 b. Občina Merče: AST, CFr, M, DS, CMer, 278 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35472_archivio (30. 9. 2019). Občina Naklo: AST, CFr, M, DS, CNac, Mb, 304 b. Občina Povir: AST, CFr, M, DS, CPov, 372 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35578_archivio (30. 9. 2019). Občina Rodik: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Rodik (Comune di Roditti, okrajšano CRod), 399 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35677_archivio (30. 9. 2019). Občina Škoflje: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Škoflje (Comune di Scoffe, okrajšano CScof), 472 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35742_archivio (30. 9. 2019). Občina Skopo: AST, CFr, M, DS, CSCO, 474 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35779_archivio (30. 9. 2019). Občina Sežana: AST, CFr, M, DS, CSess, 690 d. (za vas Orlek, ki je spadala pod občino Sežana, podatki manjkajo, saj med digitaliziranimi sekcijami ni tiste z upodobitvijo Orleka). Občina Štorje: AST, CFr, M, DS, CŠtor,

512 b. Občina Tomaj: AST, CFr, M, DS, CTom, 532 b. Občina Utovlje: AST, CFr, M, DS, CUtt, 553 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#36050_archivio (30. 9. 2019). Občina Vareje s Švarcenekom: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Vareje (Comune di Varea, okrajšano CVar), 561 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#36109_archivio (30. 9. 2019). Občina Vatovlje z Misliči: AST, CFr, M, DS, CVat, 564 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#36162_archivio (30. 9. 2019). Občina Krajna vas: AST, CFr, M, DS, CViCar, 574 b. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#36219_archivio (30. 9. 2019). Občina Voglje: AST, CFr, M, DS, CVog, Mb, 697 b. Občina Dolnje Ležeče: AST, CFr, M, DS, katastrska občina Spodnje Ležeče (Comune di Lesecce di S. Canziano, okrajšano CLes), 247 d. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatitrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=#35450_archivio (30. 9. 2019).

⁴³ Tako kot občini Vareje in Švarcenek sta tudi občini Misliče in Vatovlje na franciscejskem katastru obravnavani skupaj.

⁴⁴ Pojem »štirna« bom uporabljala za vodno infrastrukturo, ki je po obliki podobna lokvi in ki je imela enako vlogo kot vodnjaki in lokve. Pojem »štirna« se na Krasu sicer pogosteje uporablja tako za cisterne kot tudi za cele vodnjake. Glej priloženi slovarček.

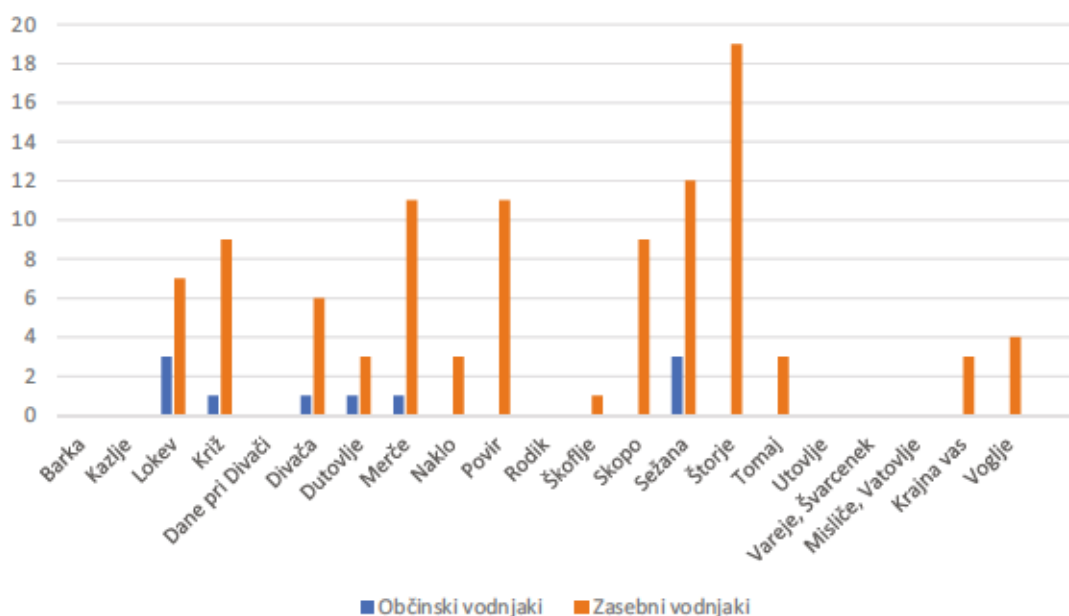

Ohranjeni kal pri cerkvi sv. Antona v Šepuljah. Vrisan je na katastrski mapi občine Sv. Križ (danes Križ pri Tomaju) z zemljiško parcelno številko 821 (foto: Aneja Rože, 2019).

Ohranjena lokev v Kazljah, ki je na katastrski mapi občine Kazlje vrisana z zemljiško parcelno številko 436 (foto: Aneja Rože, 2019).

Grafikon 2: Število občinskih in zasebnih vodnjakov po posameznih občinah davčnega okraja Sežana glede na njihov vris na katastrskih mapah.

preprečeval drsenje zemlje v vodo. Namenjene so bile preskrbi ljudi s pitno vodo in za gašenje morebitnih požarov, živina pa vanje ni imela vstopa.

Grafikon 2 prikazuje število občinskih in zasebnih vodnjakov po posameznih občinah davčnega okraja Sežana glede na vris njihovih lokacij na katastrskih mapah.⁴⁵

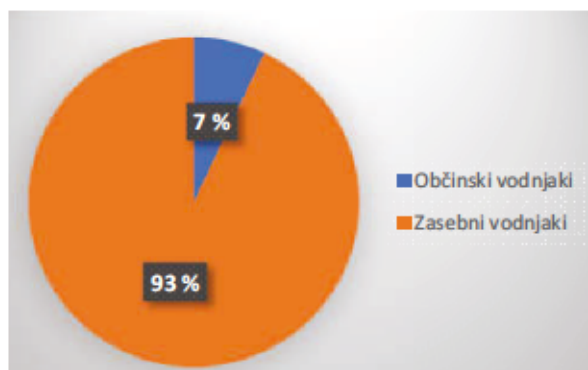
Kot vidimo, je imelo le šest občin davčnega okraja Sežana občinske vodnjake. Občini Lokev in Sežana sta imeli po tri, občine Križ, Divača, Dutovlje in Merče pa po enega. Za občino Dutovlje se pojavlja dvom, ali je bil na mestu, označenem na katastru, pri vasi Kreplje vodnjak. Intervjuvani domačini se namreč ne spomnijo oklepa vodnjaka, temveč le okroglih kamnitih sten, ki so značilne za »štirne« (Kreplje, Emil Žvab; Prelože pri Lokvi, Srečko Rože; Kreplje, Slavko Lavrenčič). Po pripovedovanju domačina Emila Žvaba zbiralnik za vodo sredi prve polovice 19. stoletja ni več držal vode. Danes je zasut.

Zasebnih vodnjakov je bilo veliko več, pri čemer jih je imela občina Štorje največ (devetnajst). Poleg občin, ki ležijo v Brkinih oziroma na njihovem vznožju, sta bili brez vodnjakov tudi občini Kazlje in Utovlje, ki ležita na Krasu. Vseh vrisanih občinskih vodnjakov sežanskega davčnega okraja je bilo osem (7 %), zasebnih pa 112 (93 %). Prevladovanje zasebnih vodnjakov je razumljivo, saj so jih imele večinoma vse dobro stoječe kmečke družine. Ker pa so bile njihove cisterne manjše od občinskih, so uporabljali tudi te.

Med vrisanimi zasebnimi vodnjaki naletimo tudi na institucionalne vodnjake, kar preverimo s po-

močjo stavbne parcelne številke in izkaza stavbnih parcel. Na ozemlju sežanskega davčnega okraja je bil institucionalni vodnjak v sežanskem dvorcu, t. i. Starem gradu, ki je vrisan v XII. sekciji občine Sežana pod parcelno številko 42.⁴⁶ Konec 16. ali v prvi tretjini 17. stoletja ga je zgradila švarceneška veja rodbine Petazzi.⁴⁷ Čeprav v literaturi beremo, da ga je imela rodbina v lasti vse do leta 1817, ko je umrl zadnji potomec te veje Adelmo Petazzi,⁴⁸ je v izkazu o stavbnih parcelah kot lastnica zapisana grofica Ema Pe-

Grafikon 3: Razmerje med vrisanimi občinskimi in zasebnimi vodnjaki na katastrskih mapah občin davčnega okraja Sežana.

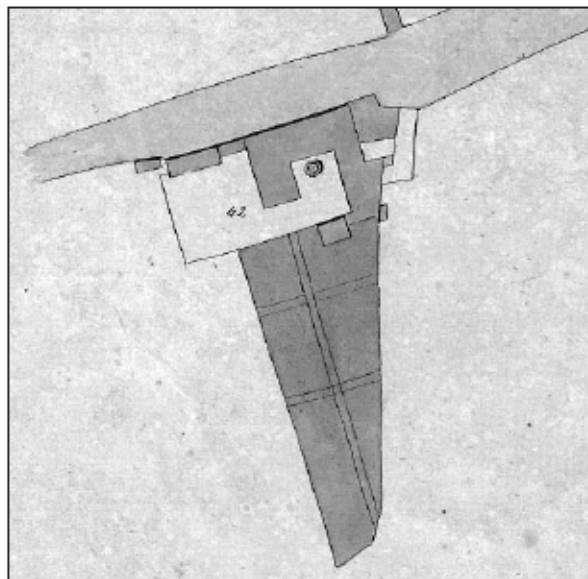

⁴⁶ AST, CFr, M, DS, CSess, 690 d; povečan izsek kraja Sežana (občina Sežana), ki ga hrani Geodetska pisarna Sežana (Območna geodetska uprava Koper).

⁴⁷ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, 5. knjiga, str. 196.

⁴⁸ Prav tam, str. 198.

⁴⁵ Gl. op. 39.

Lokacija Starega gradu. Detajl iz katastrske mape občine Sežana (Območna geodetska uprava Koper, geodetska pisarna Sežana).

Oklep vodnjaka z grbom Petazzijev, ki danes stoji v parku ob Starem gradu (foto: Aneja Rože, 2019).

tazzi.⁴⁹ Dvorec je nato za kratek čas kupila rodovina Garzarolli iz Senožeč, leta 1824 pa je bil v lasti dr.

⁴⁹ AST, CFr, E, DS, CSess, PPE, 754.04. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatodrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#61298_archivio (30. 9. 2019).

Tabela 4: Imena tekočih voda, ki so vrisane na mapah občin davčnega okraja Sežana.

Občina	Tekoče vode
Barka	potok Sušica, reka Reka
Kazlje	potok Raša
Dane pri Divači	Kranjski potok, potok Sušica, Danski potok oziroma Globoki potok
Naklo	potok Sušica, reka Reka
Rodik	potok Ločica, Globoki potok, Kranjski potok, potok <i>Leszishino</i> , Maren potok
Škoflje	potok Sušica, reka Reka
Vareje, Švarcenek	<i>Moschutni Schlep</i> , <i>Slep</i> , Sušica, potok Perilo, potok Zakalič, potok <i>Wollarie</i> , Potok pod nograde
Misliči, Vatovlje	potok Perilo, Sušica, potok Ruščič, potok Padež

Kranjski in Danski potok, vrisana na katastrski mapi občine Dane (Območna geodetska uprava Koper, geodetska pisarna Sežana).

Giuseppeja Cronnesta in Frana Lutmanna.⁵⁰ Pravica do uporabe institucionalnih vodnjakov se ni bistveno razlikovala od tistih, ki so bili zasebne narave.

Prebivalci brkinskih občin in občin na vznožju Brkinov, kjer so bili kali in vodnjaki redki oziroma jih sploh ni bilo, so vodo iz reke Reke in potokov, ki so tekli po njihovem ozemlju, uporabljali tako za napajanje živine kot tudi za pitje, kuho in druge dejavnosti (pranje perila, gašenje apna ipd.). Tudi tu so sklenili ustne dogovore o njihovi uporabi in vzdrževanju, s čimer so preprečevali konflikte. Katastrske mape ter izkazi zemljiških parcel in katastrskih ocen posameznih občin ponujajo vpogled v spremembe vijugavosti tekočih voda,⁵¹ hkrati pa v obstoj potokov na ozemljih nekdanjih občin, saj nekaterih danes ni več (na primer Kranjski potok).⁵² V tabeli 4 podajam

⁵⁰ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, 5. knjiga, str. 199.

⁵¹ Za raziskovanje sprememb vijugavosti tekočih voda je prvovrstni vir tudi jožefinski vojaški zemljevid (Zorn, Jožefinski vojaški zemljevid, str. 134).

⁵² Kranjski potok je v vas Kačiče iz hudournikov rodiške Luze pritekel še leta 1974, ko je voda preplavila most pri Ričevih, pozneje pa je potok le še nekajkrat pritekel v vas. Pod železniškim mostom, ki stoji blizu železniške postaje med vasema

Tabela 5: Zapis kalov občine Lokev v izkazu o klasifikaciji katastrskih kultur in na katastrski mapi.

Parcelna številka	Zapis v izkazu o klasifikaciji katastrskih kultur	Zapis na katastrski mapi
255	<i>Acqua Comunale</i>	<i>Ned czistem Kalem</i>
334	<i>Acqua Comunale</i>	<i>Per Snoschetti</i>
2498	<i>Acqua Comunale</i>	/
3178	<i>Acqua Comunale</i>	/
3750	<i>Acqua Comunale</i>	<i>Per Passiza</i>
3813	<i>Acqua Comunale</i>	<i>Mandria</i>
4228	<i>Acqua Kalufsa</i>	/
4444	<i>Acqua /:Subi, kal:/</i>	<i>Per subem kalem</i>
1292	<i>Acqua</i>	<i>Per Loushizem</i>
1293	<i>Acqua</i>	<i>Per Loushizem</i>

imena tekočih voda, vrisanih na mapah občin sežanskega davčnega okraja.⁵³

Primer: občina Lokev

Ponazoritev uporabne vrednosti katastrskih map ter izkazov zemljiških in stavbnih parcel pri takratni vodni infrastrukturi bom predstavila na primeru občine Lokev. Občina Lokev je ležala na jugozahodnem robu sežanskega davčnega okraja. Njeno ozemlje je mejilo na kar osem občin. Na severu in vzhodu je mejila na občine davčnega okraja Sežana: Sežana, Merče, Povir, Divača, Dane in Naklo. Na jugu je mejila na občino Gročana, ki je spadala pod davčni okraj Robida (Fünfenberg),⁵⁴ na zahodu pa na občino Bazovica, ki je spadala pod tržaški davčni okraj.⁵⁵ Pod občino Lokev je poleg vasi Lokev spadala tudi vas Prelože. Obe vasi danes tvorita Krajevno skupnost Lokev, ki leži v občini Sežana. Na njenem ozemlju so občani za svoje potrebe in napajanje živine zgradili občinske kale ter občinske in zasebne vodnjake.

Od devetih naštetih kalov po katastrski mapi obravnavane občine, ki jo hrani Državni arhiv v Trstu, jih ima osem vpisano parcelno številko zemljišča. Zemljiško parcelno številko obeh kalov, vrisanih v VIII. sekciji, pa najdemo na katastrski mapi, ki jo hrani Območna geodetska uprava Koper, geodetska pisarna Sežana. Poleg izkazov o zemljiških parcelah, kjer dobimo podatke o lastniku zemljiške parcele, so nezanimljiv vir tudi izkazi o klasifikaciji katastrskih kultur. Kot obrazci so zapisani v italijanščini, izpolnjeni pa so bodisi v italijanščini bodisi v nemščini. V njih prek parcelne številke zemljišča poiščemo vrsto katastrske kulture, ki prevladuje na posamezni zemljiški parceli. V izkazu katastrskih kultur obči-

ne Lokev najdemo za kale navedka voda (*Acqua*) in občinska voda (*Acqua Comunale*). V dveh primerih nam izkaz postreže tudi z imenom kalov,⁵⁶ nekaj imen pa preberemo tudi na katastrski mapi, saj imajo nekatera ledinska imena ime po kalih.⁵⁷ Zapisi, ki so v povezavi s kali oziroma z njihovimi parcelnimi številkami, so navedeni v tabeli 5.

Zapisana ledinska imena na katastrski mapi pa izpričujejo morebitni obstoj še nekaterih drugih kalov. To so v VII. sekciji *Ned Lerdem Kalem* in *Per herdem Kalem* ter v VI. sekciji *Nove kau* in nekoliko nižje *Pod novem Kalem*.⁵⁸ Podobne primere srečamo tudi na mapah drugih občin sežanskega davčnega okraja, kot je, na primer, *Na kali* v VI. sekciji občin Vareje in Svarcenek.⁵⁹ V III. sekciji občine Divača je zapisano ledinsko ime *Per Korenskim Kalli*,⁶⁰ sam kal pa je vrisan v XII. sekciji občine Povir (*Gorenski kal*),⁶¹ kar namiguje na to, da so Divačani uporabljali kal sosednje občine. Pregled Zbirke fotografij in razglednic Lokve in Prelož Vojaškega muzeja Tabor Lokve⁶² je potrdil obstoj Grdega kala (*Per herdem Kalem*),⁶³ ki je obstajal do takrat, ko so prenehali gnati živino na pašo. Spomni se ga še lokalno prebivalstvo (Lokev, Milena Stopar; Lokev, Ivanka Stopar; Lokev, Mara Prodan; Lokev, Srečko Umek). Na njegovi lokaciji je danes igrišče ob vaškem gasilskem domu (Lokev 5g). S potrditvijo obstoja tega kala se porodi vprašanje o obstoju drugih, na katere namigujejo zgoraj navedena zapisana ledinska imena. Z izpraševanjem lokalnega prebivalstva se še izkaže, da so se imena kalov obdržala, izjema sta le kala z napisom *Per Loushizem* v VIII. sekciji katastrske mape. Od njiju se je ohra-

⁵⁶ AST, CFr, E, DS, CCor, Izkaz o klasifikaciji katastrskih kultur (Protocollo classificazione delle particelle tereni secondo genere di coltura di classe, okrajšano PCK), 203.03. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatodistrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#60816_archivio (30. 9. 2019).

⁵⁷ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ AST, CFr, M, DS, CVar, 561 b.

⁶⁰ AST, CFr, M, DS, CDI, 165 b.

⁶¹ Kal je pripadal vasi Gorenje (spletni vir 35).

⁶² Vojaški muzej Tabor Lokve, Zbirka fotografij in razglednic Lokve in Prelož.

⁶³ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b.

⁵³ Kačiče in Rodik, je nastala udorna jama, ki vodo iz Luze požre. Tako Kranjski potok ne priteče več v Kačiče, struga potoka pa je še ohranjena (Potokar, *Kačiče na Krasu*, str. 269–270). Gl. op. 39.

⁵⁴ Krnel Umek, Okrajno sodišče Robida, str. 124–125.

⁵⁵ AST, CFr, E, DS, CCor, Opis meja (Descrizione confini), 202.01. Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatodistrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#60798_archivio (30. 9. 2019).

Tabela 6: Ohranjenost kalov, zabeleženih na katastrskih mapah občine Lokev.

Ohranjeni kali	Neohranjeni kali
Čisti kal (parc. št. 255)	Zadnji kal (parc. št. 2498)
Kaluža (parc. št. 4228)	Kal na Predaleh ali kal v Gobiščnem dolu (parc. št. 3178)
Vzhodni kal Lanišče (parc. št. 1292)	Pasica (parc. št. 3750)
	Kal na Mandriji (parc. št. 3813)
	Suhi kal (parc. št. 4444)
	Zahodni kal Lanišče (parc. št. 1293)
	Kal Konec ulc ali Drejetov kal (parc. št. 334)

Ostanki nekdanjega kala na Mandriji v Lokvi (foto: Srečko Rože, 2019).

Kala v Laniščih, vrisana na katastrski mapi občine Lokev (Območna geodetska uprava Koper, geodetska pisarna Sežana).

nil le vzhodni.⁶⁴ Ta predel danes nosi ledinsko ime Lanišče. Katastrska mapa se tako izkaže tudi za zelo uporaben vir za obstoj tistih kalov, ki se do danes niso ohranili, zlasti pa tistih, ki jih lokalno prebivalstvo ne pomni več, kot sta Suhi kal in kal na Mandriji.⁶⁵ V tabeli 6 so kali, vrisani na katastrski mapi občine Lokev, zapisani glede na ohranjenost.

Od treh vrisanih občinskih vodnjakov srečamo le enega v izkazu zemljiških parcel⁶⁶ in v izkazu katastrskih kultur. Gre za po izročilu najstarejši javni vodnjak v Lokvi, t. i. Stanko, ki je vrisan v VII. sekciji mape na predelu z ledinskim imenom Katanija (*Cat-*

⁶⁴ Prav tam.⁶⁵ Prav tam.⁶⁶ AST, CFr, E, DS, CCor, Izkaz o zemljiških parcelah (Protocollo particelle fondi, okrajšano PPF), 202.02. Dostopno tudi na: https://www.archivodistatodistrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#60800_archivio (30. 9. 2019).

tania)⁶⁷ s konvencionalnim znakom za lesen jašek vodnjak in s parcelno številko 3646a.⁶⁸ V izkazu o klasifikaciji katastrskih kultur občine Lokev je zapisan tudi kot občinski vodnjak (*Pozzo Comunale*).⁶⁹ V isti sekciji je ob vrisani poti, ki se ob stavbi parceli s številko 41 odcepi od glavne prometnice, »stare tržaške ceste«, z enakim konvencionalnim znakom vrisan še občinski vodnjak pri Štoki ali pri Bekonovih z letnicama 1787 (leto izdelave) in 1887 (leto prenove) na večdelnem kamnitem oklepu.⁷⁰ Njegov zapis bomo v izkazih zemljiških parcel in klasifikaciji katastrskih kultur zaman iskali, saj nima parcelne številke. Brez parcelne številke je tudi občinski vodnjak, vrisan z enakim konvencionalnim znakom v VIII. sekciji mape. Na vrisanem skupnem prostoru Prelož ob parcelnih številkah 141, 142, 143 in 144, kjer je vodnjak vrisan,⁷¹ danes ni ohranjenega nobenega znamenja, ki bi pričalo o njegovem obstoju. Še več, nadaljnje raziskovanje je pripeljalo do dvoma, ali podatek, naveden v katastrski mapi občine Lokev, sploh drži. V VIII. sekciji reambulancne mape Lokve vodnjak ni vrisan.⁷² V odgovoru na okrožnico sežanskega okrajnega glavarstva iz 13. oktobra 1902, po kateri so morale pripadajoče občine zapisati natančne podatke o stanju vodnih infrastruktur v vseh pripadajočih krajih, preberemo, da so imele Prelože v tem času le en občinski vodnjak.⁷³ Gre za še danes edini občinski vodnjak v vasi, ki sicer nosi letnico 1903. Najverjetneje je bil takrat izdelan njegov oklep. Stoji približno 10 metrov od označene vodne infrastrukture na katastru. Njegovo gradnjo je po pripovedovanju lokalnega prebivalstva zabeležil Virgil Šček v II. zvezku *Lokavskih starin*.⁷⁴ Domačinka, stanujoča na posesti, ki je imela na franciscejskem katastru parcelno številko 143,⁷⁵ se spominja, da je bila na točno tistem

mestu, kjer je znak za lesen jašek vodnjak, kamnita odprtina podzemnega odtočnega kanala za vodo, vaška. »Na tem mestu, kjer je moder krovec na katastru, je bila vaška, ki je imela premer približno 2 metra. Vanjo se je ob deževjih stekala voda po kanalu [ob cesti], ki se je pričel pri Prfuzovih [Prelože pri Lokvi 20]. Voda je prišla ven na našem vrtu, ki stoji za našo hišo [Prelože pri Lokvi 12]. Ob hudih nalivih je zalilo staro Možetovo delavnico,⁷⁶ ki je služila kot kovačnica. Danes je na tem mestu, kjer je bila vaška, Makakova lopa [Prelože pri Lokvi 11]« (Prelože pri Lokvi, Marija Bernetič).⁷⁷ Tako se zdi verjetneje, da so geodeti označili vaško, ki je bila po gradbeni zasnovi najverjetneje deloma podobna kamnitemu jaškastemu vodnjaku, česar pa ne gre zanesljivo trditi, saj ostaja čas gradnje vaške neznan.⁷⁸ Pojavi pa se tudi vprašanje dodelitve zemljiške parcelne številke občinskemu vodnjaku Stanka, ki ostaja še odprto. Gre namreč za edini občinski vodnjak na ozemlju sežanskega davčnega okraja, ki ima na mapah, hranjenih v Državnem arhivu v Trstu, zemljiško parcelno številko.

Franciscejski kataster lahko uporabimo tudi tako, da preverimo, ali je določena vodna infrastruktura, ki se je ohranila do danes, obstajala v prvi tretjini 19. stoletja, vendar moramo biti pri zaključkih previdni in uporabiti tudi druge vire, ki so nam na voljo. Lokavec Ivan Svetina je v spominih zapisal, da je bil občinski vodnjak pri Mrlovih⁷⁹ po besedah vaščanov zgrajen leta 1818, leta 1939 pa je bil predelan, »ma samo vrhnja plošča in šaplo«.⁸⁰ Potemtakem bi moral biti vrisan v VII. sekciji, vendar je na tem mestu

Lokacija občinskega vodnjaka Stanka z zemljiško parcelno številko 3646a v Lokvi. Detalj iz katastrske mape občine Lokev (Območna geodetska uprava Koper, geodetska pisarna Sežana).

⁶⁷ Predel leži severovzhodno od lokavske bencinske črpalke.

⁶⁸ AST, CFr, M, DS, CCOr, 132 b.

⁶⁹ AST, CFr, E, DS, CCOr, PCK, 203.03. Več o občinskem vodnjaku Stanka gl. v: Rože, Preskrba z vodo, str. 230–232.

⁷⁰ AST, CFr, M, DS, CCOr, 132 b. Več o občinskem vodnjaku pri Štoki ali pri Bekonovih gl. v: Rože, Preskrba z vodo, str. 232.

⁷¹ AST, CFr, M, DS, CCOr, 132 b.

⁷² ARS,SIAS179/G/RE/G506/g/C08.Dostopnost: <http://ars.gov.si/Query/detail.aspx?ID=203934> (2. 10. 2019).

⁷³ PAK, KP 633, t. c. 473, Preskrba z vodo 1871–1914. Dopolniti sežanskega okrajnega glavarstva županstvom istega političnega okraja, št. 11810, 13. 10. 1902.

⁷⁴ ŽAL, Šček, *Lokavske starine*, II. zvezek, str. 223–224. Gre za tri zvezke rokopisa Virgila Ščeka (1889–1948), ki so nastali v času, ko je med letoma 1918 in 1921 deloval kot kaplan v Lokvi (I. zvezek *Lokavskih starin*) ter ko se je leta 1942 zatekel k tedanjemu lokavskemu kaplanu Antonu Požarju (1912–1996) in ostal vse do smrti leta 1948 (II. in III. zvezek *Lokavskih starin*). V njih je tematsko nepovezano in časovno prepleteno beležil najstarejše zapise iz Lokve, ljudske pesmi, izročila, običaje, narečne izreke, društva, šolstvo, pomembne dogodke, povzemal podatke iz matičnih knjig; skratka, zapisoval je vse, kar je videl, prebral, slišal in doživel v Lokvi (Cehovin, *Virgil Šček*, str. 35–42).

⁷⁵ Današnja hišna št. 12.

⁷⁶ Delavnica je stala na posestvu današnje hišne številke 12. Do srede prejšnjega stoletja sta tu bivali dve družini s hišnimi imenoma Šlevajevi in Možetovi. Možetovi so se sredi prejšnjega stoletja preselili na posestvo z današnjima hišnimi številkama 4 in 5. Šlevajevi, ki so odkupili njihovo staro posest, so delavnico podrl (Prelože pri Lokvi, Marija Bernetič).

⁷⁷ Današnja hišna št. 11.

⁷⁸ O tem gl. tudi v: Rože, Preskrba z vodo, str. 226–227.

⁷⁹ Javni vodnjak je vzhodno od domačije s hišno številko 30.

⁸⁰ Vojaški muzej Tabor Lokev, Svetina, *Vodnjaki*, brez navedbe strani.

Občinski vodnjak Stanka. Okrasna vodna črpalka je bila postavljena ob obnovitvi vodnjaka leta 2001 (foto: Aneja Rože, 2018).

označena le občinska pot (*Strada Comunale*).⁸¹ Po pripovedovanju Franca Čoka (r. 1936) je bil vodnjak zgrajen po sredini 19. stoletja. »Štirno pri Mrlovih je delal moj bižinono,⁸² Jožef Mirc, skupaj z drugimi vaščani. Je bilo skupinsko delo, robuta« (Lokev, Franc Čok). Vodnjak je nedvomno obstajal leta 1902, saj v odgovoru na okrožnico sežanskega okrajnega glavarstva beremo, da so v občini Lokev štirje občinski vodnjaki.⁸³ To so bili t. i. Stanka, pri Štoki ali pri Beknovih, pri Mrlovih in pri Mjvlji (ali pri Tutli; Lokve, Joško Stopar), ki je bil dokončan leta 1844, kot preberemo na njegovem oklepu.⁸⁴

Kot lesene jaškaste vodnjake so geodeti v VII. sekciji označili tudi sedem zasebnih vodnjakov na stavbnih parcelah s številkami 16, 35, 60, 61, 80, 101 in 105.⁸⁵ Njihovi oklepi se niso ohranili, saj so jih gospodarji domačij zamenjali v drugi polovici 19. stoletja, ko se je pričela »zlata doba« kamnarstva na Krasu.⁸⁶ Tako je, na primer, Josip Čok (1865–1919), po domače Lileto, ugleden lastnik kamnoseške de-

lavnice in kamnoloma ob cesti Sežana–Lokev (»Liletova kava«), po preselitvi na domačijo z današnjo hišno številko 120 (stavbna parcela s številko 35 na katastru) leta 1911 zamenjal oklep vodnjaka prejšnjih lastnikov (najverjetneje potomcev Antona Perhauca (*Antoniusa Perhautza*), zapisanega v izkazu lastnikov stavbnih parcel). Po drugi svetovni vojni, ko je prevladovala miselnost o zastarelosti okrašenih kamnitih izdelkov, pa ga je njegov vnuk odstranil.⁸⁷ »Takrat se je delalo iz betona. Danes je tam vodomet, spodaj pa je še štirna« (Lokev, Franc Čok). Primerjava označenih zasebnih vodnjakov na katastrski mapi občine Lokve⁸⁸ in terenskega raziskovanja je pokazala, da podatki v katastru niso popolni, saj trije vodnjaki niso označeni. Podani so v tabeli 7.⁸⁹

Potemtakem je bilo v občini Lokev vsaj deset zasebnih in dva občinska vodnjaka. Razhajanje podatkov o zasebnih vodnjakih srečamo tudi v občini Štorje, kjer je na katastrski mapi vrisanih devetnajst zasebnih vodnjakov,⁹⁰ cenilni izkaz pa (izjemoma) govori o 24 vodnjakih v Štorjah, treh v Majcni, štirih v Podbrežah in enem v Senadolah. Skupaj gre torej za 32 vodnjakov.⁹¹ Nedoslednost je kot značilnost

⁸¹ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b; AST, CFr, E, DS, CCor, PPF, 202.02.

⁸² Praded.

⁸³ PAK, KP 633, t. e. 473, Preskrba z vodo 1871–1914. Dopis sežanskega okrajnega glavarstva županstvu istega političnega okraja, št. 11810, 13. 10. 1902.

⁸⁴ Lokve 179. Vodnjak je za hišo. Več o vodnjakih pri Mrlovih in pri Mjvlji gl. v: Rože, Preskrba z vodo, str. 232–233.

⁸⁵ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b.

⁸⁶ Kernel, *Kamnosestvo*, str. 23.

⁸⁷ Rože, Preskrba z vodo, str. 228.

⁸⁸ AST, CFr, M, DS, CCor, 132 b.

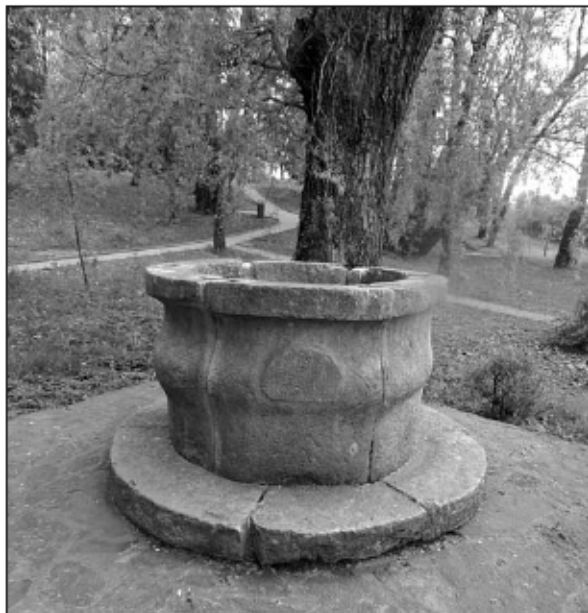
⁸⁹ Več o njih gl. v: Rože, Preskrba z vodo, str. 229–230; Rože, Najstarejši, str. 9–10; Rože, Oklep vodnjaka, str. 43.

⁹⁰ AST, CFr, M, DS, CStor, 512 b.

⁹¹ AST, CFr, E, DS, CStor, OEC, 794.02.

Tabela 7: Vodnjaki, ki na katastrski mapi občine Lokev niso označeni, so se pa ohranili do danes. Eden se je ohranil v celoti, pri drugih dveh pa je bil oklep vodnjaka prenesen.

Naročnik vodnjaka	Letnica izdelave	Številka stavbne parcele	Današnje nahajališče cisterne	Današnje nahajališče oklepa vodnjaka
Georgius Bosiaglau (1703–1752)	1752	71	Lokev 151	Kindlerjev park v Ilirski Bistrici
Antonius Lanthieri (1747–1801)	1778	81	Lokev 71	Lokev 71
Gregorius Mlazzh (1746–1812)	1796	100	Lokev 44	Lokev 5a

Nekdanji Borštnerjev oziroma Ruštev (Lokev 151) oklep vodnjaka z letnico 1752 v Kindlerjevem parku v Ilirski Bistrici (foto: Aneja Rože, 2018).

pri vrisovanju konvencionalnih znakov, razen ponazarjanja mostov, ugotovil že Boris Golec. »Izkušnje kažejo, da so bili pri ponazarjanju mostov zelo dosledni, pri risanju drugih topografskih znakov iz skupine konvencionalnih oznak pa manj. Na katastrskih mapah na primer ni sledu o številnih križih, kapelah, zidovih ali vislicah, ki so sicer potrjeno obstajali, saj jih najdemo na jožefinskem vojaškem zemljevidu in so dokumentirani tudi pozneje ali stojijo celo še danes.«⁹²

Zaključek

Pri interpretiranju podatkov o vodni infrastrukturi in preskrbi z vodo v sežanskem davčnem okraju moramo biti previdni, saj lahko pri poglobljenem preučevanju naletimo na razhajanja med podatki v katastrskih mapah in posameznih izkazih ter tistimi, ki jih dobimo na terenu (kot so ohranjeni kamniti oklepi treh omenjenih zasebnih vodnjakov iz Lokve z letnicami 1752, 1778 in 1796, ki na katastrski mapi niso vrisani). Na mapah franciscejskega katastra se za davčni okraj Sežana omenjajo le štiri vrste vodne in-

frastrukture: reke in potoki, cisterne oziroma vodnjaki in kali oziroma, kot je zapisano v cenilnih izkazih, kotanje, napolnjene z vodo. Terensko raziskovanje je razkrilo še dve vrsti vodne infrastrukture. To so lokve in »štirne«, ki so imele enako funkcijo kot vodnjaki, na katastrskih mapah pa so označene kot kali. Število kalov, v grafu prikazano po občinah sežanskega davčnega okraja, je tako popačeno. Ob tem se pojavi tudi vprašanje o morebitnem obstoju kala tam, kjer ni vrisan, na njegovo prisotnost pa namiguje ledinsko ime (primer Grdega kala v občini Lokev), kar prav tako prispeva k popačenju omenjenega grafa.

Nedoslednosti smo opazili tudi pri označevanju vodnjakov, ki so bili zgrajeni kot cisterne. Najprej lahko izpostavimo nepravilno rabo konvencionalnih znakov. Ob konvencionalnem znaku za cisterno se na katastrskih mapah pojavita tudi konvencionalna znaka za lesen in kamnit jaškast vodnjak, kakršnih na obravnavanem ozemlju ni bilo. Drugič, v mikrostudiji občine Lokev smo pokazali, da je lahko s konvencionalnim znakom za vodnjak upodobljena tudi druga vodna infrastruktura. Na upodobitvi vasi Prelože je namreč z znakom za vodnjak domnevno označena odprtina odtočnega kanala za vodo. Zaradi tega lahko dobimo popačeno število občinskih vodnjakov. Nadalje smo opazili nenatančnost pri številu vrisanih zasebnih vodnjakov. Trije ohranjeni najstarejši zasebni vodnjaki iz Lokve z letnicami 1752, 1778 in 1796 na katastrski mapi namreč niso vrisani. Razhajanje pri številu vrisanih vodnjakov se je pokazalo tudi v občini Štorje. Na katastrski mapi je namreč vrisanih skupaj devetnajst zasebnih vodnjakov, v cenilnem izkazu pa jih je navedenih kar dvaintrideset. Razmerje med večjim deležem zasebnih vodnjakov in manjšim deležem občinskih vodnjakov pa je kljub nedoslednostim nedvomno ustrezno.

Kljub tem razhajanjem in nedoslednostim je franciscejski kataster dragocen vir za obravnavo zgodovine vodne infrastrukture in preskrbe z vodo, saj drugega, boljšega zgodovinskega vira ni. Gre torej za temeljni vir za čas sredine prve polovice 19. stoletja, posredno pa je, skupaj z drugimi tovrstnimi viri, uporaben tudi za mlajša in starejša obdobja. Golec je čas pred katastrskimi mapami v prisposobi označil kot dobo tipanja v (pol)temi, pojav map pa kot »revolucionarni« korak naprej pri spoznavanju in raziskovanju prostora,⁹³ saj lahko za vrisano vodno

⁹² Golec, Zemljiški katastri, 2. del, str. 368.

⁹³ Prav tam, str. 392.

infrastrukturo na splošno razberemo natančno lego. Za tekoče vode in nekatere kale nam franciscejski kataster postreže tudi z imeni. Za razliko od imen tekočih voda, ki so običajno vpisana na strugi oziroma ob njej, je pridobivanje imen kalov nekoliko oteženo. Na imena kalov lahko namigujejo, kot že rečeno, ledinska imena, zapisana na katastrskih mapah, srečamo pa jih tudi v izkazih katastrskih kultur. Uporabna vrednost franciscejskega katastra se tako izkaže zlasti v obstoju takratne vodne infrastrukture, saj so nekateri potoki presahnili, presahnili pa so tudi številni kali. Nekaterih kalov lokalno prebivalstvo ne pomni več. Cenilni izkazi pa ponujajo tudi dragocene podatke o preskrbi z vodo v sušnih obdobjih v občinah, ki so ležale v osrčju Krasa.

Slovarček

Kal Antropogeno preoblikovana kraška kotanja za zbiranje deževnice, namenjena predvsem napajanju živine. Njeno obrobje je moralo biti dovolj položno, da je bil dostop do napajališča za živino čim bolj enostaven. Vodotesnost je omogočala glina, ki je že bila na dnu kotanj, drugod pa so jo naknadno položili ter jo dobro steptali ali zbili, da je postala nepropustna. Vodotesnost je izboljšala živina, saj je med napajanjem spontano teptala glineno podlago in jo s tem tesnila. Konec 19. in na začetku 20. stoletja so s pojmom kal označevali tudi vodno infrastrukturo, zgrajeno iz bazena in korita za napajanje živine. Živina v bazen ni imela več dostopa.

Lokev Zbiralnik za vodo s strmo grajenimi stenami iz bolj ali manj obdelanih kamnitih blokov, namenjen preskrbi ljudi s pitno vodo. Vodotesnost je omogočala glina, ki je že bila na dnu kotanj, drugod pa so jo naknadno položili ter jo dobro steptali ali zbili, da je postala nepropustna. Zaradi vodotesnosti so z glino zadelali tudi vmesni prostor in reže med kamnitimi bloki sten. Po notranjem obodu so speljali večje kamnite skrle, ki so služile kot stopnice za dostop do vode. Živina vanje ni imela dostopa.

Štirna S tem pojmom Kraševci označujejo:

- vodno infrastrukturo, podobno lokvi, le da je običajno manjša;
- vodnjak, zgrajen iz cisterne v podzemnem delu in oklepa na nadzemnem delu;
- cisterno vodnjaka.

Da bi se izognili zmed, v prispevku uporabljamo pojmovanje iz prve alineje.

Štirna kot vodnjak:

- **cisterna**: podzemni del vodnjaka kvadratnega ali okroglega tlorisa. Globina je bila pogojena s terenom, saj je bilo kopanje v trdo skalnato podlago zelo napor-

no. Vodotesnost so dosegli z glino, ki so jo zadelali na dnu cisterne ter v vmesnih prostorih in špranjah med kamnitimi bloki sten. Vrh podzemnih cistern je bil banjasto ali kupolasto zaključen. Kjer je bil vrh oboka izravnal s terenom, so ga prekrili s plastjo koncentrično postavljenih velikih klinastih skrl, na katerih je slonel oklep. Če je obok segal čez nivo terena, so višinsko razliko zravnavali z eno ali dvema vrstama stopnic.

- **Oklep vodnjaka** (tudi krona; v različnih krajih so rabljeni različni narečni izrazi – šaplo, šap, šapa): nadzemni del vodnjaka okroglega tlorisa. Oklepi so bili zidani iz neobdelanega kamna pravilnejših oblik in apnene malte, na vrhu pa so se zaključili s kamnitim obročem, ki ni služil le kot okras, temveč je tudi preprečeval vodi, da bi izpirala malto med kamni, in dajal čvrstejšo oporo za vleko vrvi ali verige pri zajemanju vode. Večkrat so bili izdelani iz enega ali več kamnitih kosov, med seboj povezanih s kovinskimi spoji. Notranje stene so bile ravne, zunanje pa bodisi ravne bodisi izbočene ali izklesane v hruškast profil. Na najvidnejšem delu oklepa so praviloma izklesali letnico izdelave in dodali začetnici gospodarja naročnika, ponekod pa so jih okrasili še s preprostimi cvetličnimi in geometrijskimi ornamentami ter svetimi monogrami. Klesani oklepi so bili praviloma odlično kamnoseško delo.

Proti koncu 19. stoletja je postal čedalje bolj priljubljen beton, ki je tako pri gradnji cistern kot tudi oklepa prevladoval med obema svetovnima vojnoma in po drugi svetovni vojni.

Vaška Kamnita odprtina podzemnega odtočnega kanala za vodo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 179 – Franciscejski kataster za Primorsko (1811–1869). Dostopno tudi na: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23256> (2. 10. 2019).

AST – Archivio di Stato di Trieste

Catasto franceschino (CFr), Elaborati del Catasto franceschino (E), Distretto di Sessana (DS). Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatodistrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#60708_archivio (30. 9. 2019).

Catasto franceschino (Cfr), Mappe del Catasto franceschino (M), Distretto di Sessana (DS). Dostopno tudi na: https://www.archiviodistatodistrieste.it/AriannaWeb/main.htm?eads=*#34970_archivio (30. 9. 2019).

PAK – Pokrajinski arhiv Koper
KP 633 – Okrajno glavarstvo Sežana

Vojaški muzej Tabor Lokev, Srečko Rože – interpretator kulturne dediščine
Ivan Svetina, *Vodnjaki* [rokopis, kopija].
Zbirka fotografij in razglednic Lokve in Prelože.

ŽAL – Župnijski arhiv Lokev
Virgil Šček, *Lokavske starine II* [rokopis]. Lokev: 1941–1943.

SPLETNI VIR

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/juger>
(2. 10. 2019).

INFORMATORJI

Babič, Nadja, r. 1943, Bzkovi, Naklo 14.
Bernetič, Marija, r. 1934, Friglovi, Prelože pri Lokvi 12.
Čok, Franc, r. 1936, Liletovi, Lokev 120.
Lavrenčič, Slavko, r. 1967, Kreplje 23.
Prodan, Mara, r. 1950, Zajcevi, Lokev 4c.
Rože, Srečko, r. 1966, Mžakov iz Krepelj, Prelože pri Lokvi 10.
Stopar, Ivanka, r. 1952, Spčevi, Lokev 213.
Stopar, Milena, r. 1923, Zajcevi, Lokev 4c.
Umek, Srečko, r. 1963, Grčevi, Lokev 16d.
Žvab, Emil, r. 1929, Gornji Matjaževi, Kreplje 29.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Belingar, Eda: O kalih kot kulturni dediščini. *Okrogla voda: priročnik o kalih*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2007, str. 116–128.
Belingar, Eda: Uporaba kamna v življenju Kraševcev = The use of stone in the life of the Karst people. *AR: Arhitektura, raziskave = architecture, research* 11, 2011, št. 3, str. 71–78.
Belingar, Eda: Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov. *Kronika* 55, 2007, št. 2, str. 433–452.
Belingar, Eda: Vodnjaki na Krasu: pojav, načini gradnje, oblike. *Kronika* 60, 2012, št. 2, str. 285–298.
Belingar, Eda: Vodovod v Danah. *Kronika* 59, 2011, št. 1, str. 75–90.
Bonin, Zdenka: Kataster koprskih solin leta 1847. *Kronika* 54, 2006, št. 1, str. 79–94.
Čehovin, Aleksandra: Virgil Šček (1889–1948) in njegov boj za ohranitev slovenskega jezika (di-

plomsko delo). Nova Gorica: Fakulteta za humanistiko, Univerza v Novi Gorici, 2012.

Čelik, Tatjana et al.: Inventarizacija kalov in lokev na Krasu ter njihov pomen za biotsko raznovrstnost. Inventory of karstic ponds (kal and lokev) and their importance for biotic diversity. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini. Kras: water and life in a rocky landscape* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, str. 72–82.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja, 1. del. *Arhivi* 32, 2009, št. 2, str. 283–338; 2. del. *Arhivi* 33, 2010, št. 2, str. 339–396.

Habe, France: Reka – dolina mlinov in žag. *Reka – Timav: podobe, zgodovina in ekologija kraške reke* (ur. Irena Trenc-Frelih). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 239–286.

Holz, Eva: Cestne povezave na Krasu od konca 17. do sredine 19. stoletja. *Kronika* 63, 2015, št. 3 (Iz zgodovine Krasa), str. 495–512.

Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Katasters in Folge des 8. und 9. Paragraphes des Allerhöchsten Patentens vom 23. December 1817 angeordneten Landes-Vermessung. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, 1824.

Kernel, Davor: *Kamnoseštvo in kamnolomstvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2003.

Krnel Umek, Duša: Okrajno sodišče Robida od leta 1814 do leta 1832: slovenska imena institucij v Istri. *Arhivi* 29, 2006, št. 1, str. 123–128.

Potokar, Klelija: *Kačiče na Krasu*. Kačiče – Pared: samozaložba, 2005.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804): Opisi. 3. zv. Karte. 3. zv.* Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Ribnikar, Peter: Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 321–337.

Rösener, Werner: *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba I*cf., 2007.

Rože, Aneja: Najstarejši ohranjeni lokavski oklep vodnjaka v ilirskobistriškem parku. *Kraški obzorik: glasilo Občine Sežana* 20, 2018, št. 2, str. 9–10.

Rože, Aneja: Oklep vodnjaka v Kindlerjevem parku. *Bistriški odmevi: glasilo Občine Ilirska Bistrica* 79, 2019, str. 43.

Rože, Aneja: Preskrba z vodo v vaseh Lokve in Prelože v prvi polovici 19. stoletja. *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 42, 2018, str. 223–240.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. 5. knjiga, Kras in Primorje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.

Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske. 1. knjiga*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009.

Zobec, Miha: Človek, živina in kali: pogled v preteklost vodnih zajetij na Krasu. *Kronika* 56, 2008, št. 3, str. 495–504.

Zobec, Miha: Pogled v preteklost kalov na Krasu. *Okrogla voda: priročnik o kalih*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2007, str. 193–207.

S U M M A R Y

Franciscan cadastre as a source for studying the history of water infrastructure and water supply. Tax district of Sežana

The contribution discusses the usefulness of the Franciscan cadastre as a source for studying the history of water infrastructure and water supply on the example of the tax district of Sežana. The author's central question concerns the accuracy of the data provided by the cadastre under examination, the purpose of which—i.e. marking and registering water infrastructure—was of a relative nature. Apart from cadastre maps as well as statements of building and land plots, the author also used subsequent evaluation statements offering an agglomerate of data on the water infrastructure in individual municipalities and the water supply of those Kras municipalities that in dry seasons used the water infrastructure of other municipalities lying within or beyond the tax district of Sežana. Cadastre files and statements kept in the State Archives in Trieste are published online. For the sake of comparison, the secondary sources used in the study included the data obtained through other archival materials, oral sources, and the au-

thor's observations in the field. These either served to corroborate or refute the data from the Franciscan cadastre.

On the one hand, the Franciscan cadastre has proved to be a relatively unreliable source for studying the history of water infrastructure and water supply in the area under examination. On the other hand, however, it has also served as an invaluable source for the lack of any better. Its shortcoming is in poor differentiation between individual types of water infrastructure, as it only identifies rivers, streams, ponds and wells, while conflating watering holes and "stirne" (the notion is used here to denote water infrastructure similar to ponds) as watering holes. The example of the unmarked Grdi Kal points to a possible existence of watering holes where they are implied by field names. Another shortcoming of the Franciscan cadastre is in its inconsistent drawing of conventional symbols for wells, both in terms of type and number. The question of granting land plot number to Lokev's municipal well Stanka remains to be answered. On the other hand, the cadastre provides accurate geographical positions for nearly all water infrastructure placed on the map, apart from which it also provides the names of some waterways and watering holes. However, its greatest merit is in identifying water infrastructure that has not been preserved to present day, especially the part that has not remained in the memory of the local population and the supply of water in dry periods to municipalities at the heart of the Kras region that did not dispose of reliable water infrastructure. The Franciscan cadastre thus proves to be a valuable source for studying the history of water infrastructure and water supply when used in combination with other sources and is as such also useful for studying more recent as well as earlier periods.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.6(497.431)"16/..."

Prejeto: 10. 4. 2019

Rok Poles

univ. dipl. inž. arhitekture, Berivka, d. o. o., Goriška cesta 13a, SI-3320 Velenje
E-pošta: rok@domino-inz.si

Od srčastega ščita do srčastih kamnov

Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba

IZVLEČEK

Na osnovi starih pečatov, prapora in opisov grba trga/mesta Šoštanj je sestavljen prikaz spreminjanja šoštanjskega grba od zgodnjega 17. stoletja do danes, s poudarkom na pojavu »srčelike« oblike kamnov in na spreminjanju barvne sheme. Na novo najdena upodobitev šoštanjskega grba je 130 let starejša od najstarejše do sedaj poznane.

KLJUČNE BESEDE

Šoštanj, grb, kamni, srca, orel, trg

ABSTRACT

FROM A HEART-SHAPED ESCUTCHEON TO HEART-SHAPED STONES – A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING THE COAT OF ARMS OF THE TOWN ŠOŠTANJ

Based on old seals, banner, and descriptions of the coat of arms of the town Šoštanj, the article describes the changes that the Šoštanj coat of arms has undergone from the early seventeenth century to the present day, with an emphasis on the emergence of heart-shaped stones and the changing colour scheme. The newly discovered depiction of the Šoštanj coat of arms is 130 years older than its hitherto known counterpart.

KEY WORDS

Šoštanj, coat of arms, stones, hearts, eagle, market town

Stari pečat trga Šoštanj ter grb na njem, očiščen okrasja, v primerjavi s sodobnim grbom Občine Šoštanj.

Uvod

Če na starem pečatu trga Šoštanj odmislimo dekorativne dodatke (pikčasti rob in kartušo z volutastimi okraski), ostane srčast grbovni ščit s tremi neobdelanimi kamni in napisom. Enostavna podoba tega trenutno najzgodnejšega poznanega šoštanskega grba se zelo razlikuje od današnjega kompleksnega občinskega grba s srčastimi kamni, hribom in polovico orla. Kako je prišlo do te spremembe, od srčastega ščita do srčastih kamnov?

Ob raziskovanju razvoja grba se je pokazalo, da so se opisovalci in uporabniki šoštanskega grba drug za drugim zapletali v iste vsebinske/oblikovne pasti vsakič, ko je bila kontinuiteta heraldičnega preučevanja prekinjena, ko so pozabili na prejšnja dognanja.

»Odkrita« trška pečatnika v Gradcu

Sedanji uradni grb Občine Šoštanj kopira risbo iz knjige *Štajerski krajevni grbi*¹ iz leta 1954. Grbe v njej je akademski slikar in grafik (imenovan tudi »slikar grbov«) Ludwig Kobel iz Gradca na novo naslikal po starih predlogah in opisih, torej gre za avtorske interpretacije sodobnega slikarja, ne za avtentične historične risbe grbov s starih dokumentov. Sam Kobel v uvodu h knjigi pripoveduje, kako ga je k monumentalnemu delu leta 1942 nagovoril dolgoletni direktor Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu Ignaz Nöslböck. Po smrti slednjega je zgodovinske podatke o krajih, zajetih v knjigi, preveril in dopolnil Hans Pirchegger. Grb Šoštanja je obdelan na straneh 284 in 285. Po uvodnih zgodovinskih noticah o trgu piše o grbu: »Odtis pečata na pogodbi, sklenjeni med sodnikom in svetom trga ter gospodstvom 27. februarja 1756, kaže sledeči trški grb: V razklanem [= vertikalno deljenem] ščitu spredaj [= na levi/heraldično desni strani] polovični črni, rdeče oborožen [= z rdečim kljunom in

kremplji] in rdečezelčen orel, rastoč iz sredinske linije [am Spalt], zadaj [= na drugem polju] v srebru na zelenem hribu trije rdeči, 1 : 2 [en zgoraj, dva spodaj] razpostavljeni (lepi) kamni v obliki src.«

V današnjem grbu so izpuščene podrobnosti na desni strani Koblove risbe, pri kamnih.

Risba sedanjega grba torej ni iz leta 1756, takrat je nastal *odtis pečata* – droben pečat je imel gotovo dosti manj detajlov kot sedanja risba in seveda ni bil v barvah, tako slikar tudi ni mogel videti, da so orlovi kremplji in jezik rdeči. Očitno je uporabljal še druge vire.² Kobel se omenja tudi kot heraldik in je sodeloval pri ustvarjanju novih grbov, na primer za Poppendorf, Trieben in Sv. Katarino na Lamingu.

Z razvojem šoštanskega grba se je leta 1975 ukvarjal Božo Otorepec, medievist in preučevalec srednjeveških pečatov ter grbov mest in trgov v slovenskem prostoru. O šoštanskem grbu sta si dopisovala z Viktorjem Kojcem, šoštanskim likovnim pedagogom in domoznancem – v arhivu Kojčevega sina Vlada je ohranjeno Otorepčovo pismo,³ iz katerega povzemam bistvene navedke:

»Kar se tiče samega grba trga Šoštanj sem mnenja, da je bil prvotni grb kraja tako imenovani 'govoreči': to je grb, v katerem je bila taka slika, ki je 'govorila' o imenu kraja. V primeru Šoštanja, katerega nemško ime je bilo *Schönstein*, so bili to prvotno trije lepi v kocko klesani kamni, postavljeni tako, da je na dveh spodnjih stal zgoraj tretji kamen in je tako podoba 'govorila' o imenu kraja: *schöne Steine* t. j. lepi kamni. Tak grb Šoštanja je ohranjen na originalnem pečatniku trga, ki je še danes ohranjen. Na trškem pečatniku iz leta 1606 pa so ti klesani ('lepi') kamni bili že bolj okroglaste oz. ovalne oblike in se končno spremenili v delu Kobel-Pirchegger, Steiri-

¹ Kobel in Pirchegger, *Steirische Ortswappen*, str. 284, 285.

² *Siebmacher's großes Wappenbuch*, 1, str. 102 in Widimsky, *Städtewappen*, str. 44 sicer navajata, da je orlovo »orožje« zlato.

³ Zasebni arhiv Vlada Kojca; pismo ni datirano. Je odgovor na Kojčovo pismo »od 14. t. m.«, Kojc je na pismo postavil dodatna vprašanja, na katera je dr. Otorepec odgovoril z dopisnico, žigosano 20. 10. 1953.

sche Ortswappen, str. 284 v tri rdeča srca (!!!), kar je posnel tudi vaš risar grba na spominskem ovitku. Sami tržani Šoštanja so leta 1763 poročali, da je v njihovem trškem pečatu polovica orla in trije 'adlersteine', ker jim že takrat ni bilo več jasno, da gre v njihovem primeru za tako imenovani 'govoreči grb', kajti 'orlovi kamni' ne pomenijo ničesar, so jih pač nekako skušali spraviti v zvezo s polovico orla v grbu. Kdaj je prišla k prvotnemu 'govorečemu grbu' t. j. trem 'lepim kamnom' še tista polovica orla in v kakšni zvezi, žal ni nič znanega. Ker je ta polovica orla že na trškem pečatu oz. grbu iz 1606, smemo domnevati, da se je to zgodilo v 16. stoletju.

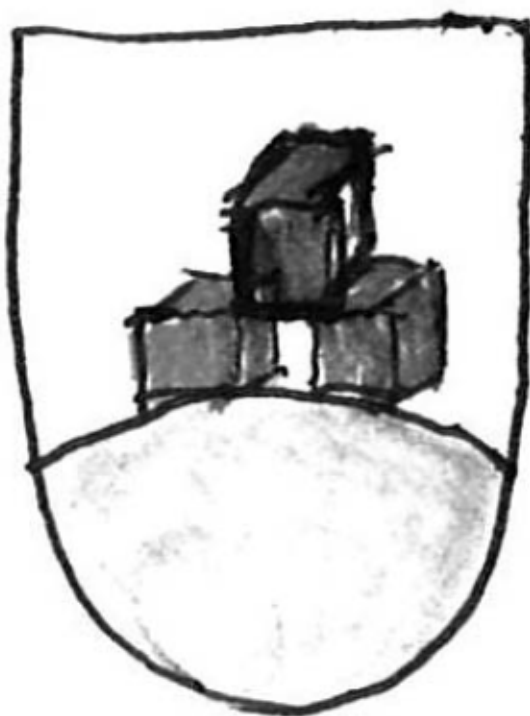
Ceprav se omenja Šoštanj kot trg že v 14. stoletju in privilegijih iz 15. stoletja, žal ni ohranjen noben starejši trški pečat od tistega iz 1606. leta.

Menim torej, da bi bilo v primeru, da se odločite obdržati stari grb trga Šoštanja, na vsak način potrebno popraviti desno polovico tako, da bi bile na zelenem griču postavljene tri kamnite kocke t. j. 'lepi kamni' za 'Schöne Steine', kajti sedanja trda rdeča srca so brez vsakega smisla.

Ob zapisu je prostoročna skica – poskus rekonstrukcije prvotnega trškega grba.

V arhivu Vlada Kojca je tudi dopisnica z Otoprepčevim pojasnilom, da »se hrani pečatnik trga Šoštanja iz 16.–17. stoletja v zbirki pečatnikov Deželnega arhiva v Gradcu«.

Rekonstrukcijo dr. Otoprepa lažje razumemo, če si ogledamo še dva govoreča grba, ki – podobno kot Šoštanj – izhajata iz besede kamen (nemško Stein): grba STAINach in SpangSTAIN. Upodobitve so zbrane iz grbovnihi knjig Bartscha, Valvasorja, Tyroffa in Siebmacherja ter lepo kažejo heraldično značilnost, da grb ni definiran z risbo, ampak z opisom

Božo Otoprepčev, skica: poskus rekonstrukcije prvotnega grba trga Šoštanj (zasebni arhiv Vlada Kojca).

(blazonom): isti opis različni umetniki različno upodobijo. Kamni so enkrat prikazani s te, drugič z druge strani; enkrat od zgoraj, drugič od spodaj – so pa res vedno kubični = ostrorobo ortogonalno obklesani.

Pomuditi se velja še nekoliko pri upodobitvi grba Stainach pri Tyroffu: tu so kamni ponazorjeni pov-

STAINach

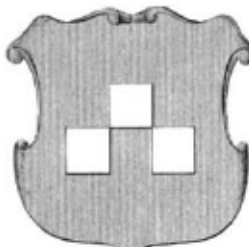
Bartsch

Valvasor

Tyroff

Siebmacher

SpangSTAIN

Bartsch

Valvasor

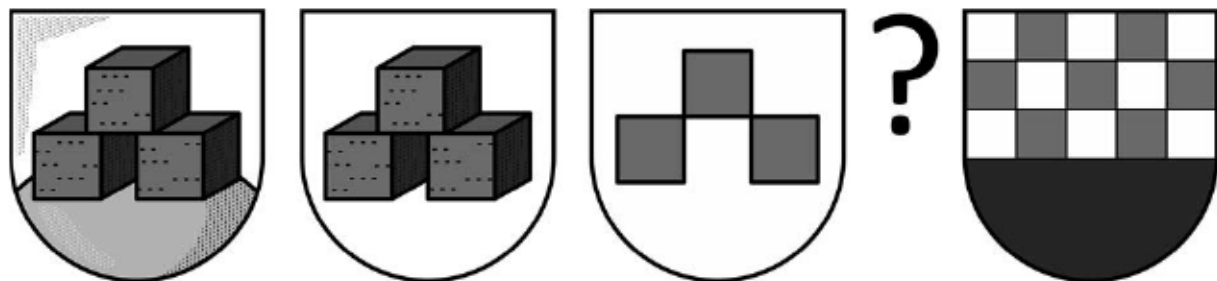

Siebmacher

Siebmacher

Primera govorečih grbov, ki – kot šoštanjski – izhajata iz besede kamen/Stein.

Bi z likovno redukcijo motiva treh »lepih kamnov« lahko prišli do povezave z domnevnim prvotnim grbom gospodov Šoštanjskih?

sem ploskovito (heraldika se načeloma izogiba prostorskih upodobitev in se ploskovno upodabljanje izvaja, kjer je le mogoče), v strogem stranskem pogledu = samo s kvadrati in se vrhni kamen le na vogalih dotika spodnjih dveh, ki ga nosita: nerealna upodobitev, ki spominja na izsek iz šahovnice. Prav šahovnica v rdeči in beli/srebrni barvi pa je del domnevnega prvotnega grba šoštanjskih gospodov.⁴ Mikavna je misel, da bi obstajala povezava obeh grbov ...

Pri Schmutzu je hrib pod kamni šrafiran z rastočimi diagonalami, kar v heraldiki zaznamuje škrlatno barvo (čeprav uporaba šrafure ni vedno zanesljiv vir uporabljenih barv). Pri Kaiserju je hrib šrafiran s padajočimi diagonalami, kar je v heraldiki zelena barva. Imamo pri Schmutzu morda ostanke prvotne barvne sheme (beli kamni na škrlatni/rdeči podlagi)? Ali pa gre za »serijsko napako«, ker je tudi pri drugih grbih v Schmutzu, kjer bi pričakovali zeleno, škrlatna šrafura (morda pomota zaradi zrcaljenja ob odtisu grafike)? Je »podlaga« prvotno pomenila celotno prazno grbovno polje, pri kasnejših upodobitvah pa so slikarji »podlago« razumeli in narisali kot hrib? Tudi kamni v grbih Stainach in Spangstain so svetli, beli (srebrni) in rumeni (zlato), kar se sklada z naravno barvo kamnov.

V arhivu Vlada Kojca je tudi zapis, ki ga je na temo šoštanjkega grba za Grboslovno, rodoslovno, zastavoslovno društvo Heraldica slovenica prispeval predsednik F. Valt Jurečič 5. septembra 1995. Med drugim piše: »V predstavljenem grbu je desna stran [z orlom] značilna za avstrijsko monarhično heraldiko /.../, iz obdobja heraldičnega romantizma, kakršen se je preko dunajskega dvora pri nas uveljavil po letu 1870, heraldično seveda povsem sprejemljiv, ker je v skladu z restituirano heraldiko, ki uveljavlja poznogotske umetniške norme. Leva polovica grba [s kamni] heraldično ni razumljiva in ker je ni moč blazonirati, ni sprejemljiva, akoravno je v ustreznih barvah /.../«

Grb Šoštanja najdemo upodobljen v historično topografskem leksikonu Štajerske Carla Schmutza, enak je na specialki celjskega okrožja (1832), prika-

zan je pod upodobitvijo trga v Stari Kaiserjevi suiti in v Grbih krajev avstrijskega cesarstva – tam Widimsky piše, da je bil pod Friderikom grofom Celjskim leta 1436 Šoštanj že trg in je imel v grbu spredaj na zlatem ozadju polovičnega črnega orla z zlatim orožjem, naslonjenega na delilno linijo ščita, zadaj v srebru zelen hrib, na njem pa zgoraj na kupu tri rdeča srca, dve spodaj in eno na vrhu.⁵

Hartmann-Franzeshuld ni razumel, kako je lahko Widimsky mislil, da so v šoštanjskem grbu zares rdeča srca, ko pa že ime kaže, da so to trije kamni, eden vrh drugih dveh. Morda je bila tega kriva slaba upodobitev pri Schmutzu. Graški Joanneum namreč poseduje pečatnik trga (na ščitu spredaj polovični orel, zadaj trije kamni) in žig trške občine, na katerem so vgravirani samo trije kamni na griču, in sicer kot »lepi kamni«, upodobljeni dosledno pravilno kristalinično, brez podobnosti s srčasto obliko. Avtor je objavil tudi risbo pečata in žiga.⁶

Risba pečata je bila objavljena tudi v *Blätter für Ältere Sphragistik* (Listih za starejšo sfragistiko) s podatki, da je premer pečatnika 24 mm, da je iz 18. stoletja, da je v grbovnem polju ovalni, spodaj koničast ščit z okrašenim okvirjem deljen (?) in da so v njem trije kamni drug vrh drugega, nad ščitom pa piše: G.M.S.S.⁷

Inventar zbirke v Štajerskem deželnem arhivu navaja, da je ovalni pečatnik železen in meri 25 x 23 mm, medenasti žig pa je premera 28 mm.⁸ Peter Wiesflecker iz Štajerskega deželnega arhiva je potrdil, da sta oba predmeta v njihovi zbirki pečatnikov, in sicer pod inventarnima številcama 181 in 182.⁹ Okrajšavo GMSS lahko razvežemo v: Gemeiner Markt Schönstein Siegel / Sigillum.

Zaplet s kamni/srca se je ponovil v Siebmacherjevi grbovni knjigi:¹⁰ v besedilu advokata Gautscha, ki je v prvem delu zbirke »Krajevni grbi« v okviru gigantske

⁵ Widimsky, *Städtewappen*, str. 44.

⁶ Hartmann v. Franzeshuld, *Über Städtewappen*, str. 142.

⁷ Lind, *Blätter für Ältere Sphragistik*, str. XIII, tab. 26, fig. 2.

⁸ Ganser, *Inventar der Typarsammlung*, str. 150.

⁹ Zasebni arhiv Roka in Špela Poles, elektronsko pismo Petra Wiesfleckerja Špeli Poles, ABT03-LA-8497/2019-2, Wapen bzw. Siegel/Šoštanj/Schönstein, 15. 1. 2019.

¹⁰ *Siebmacher's großes Wappenbuch*, 1, str. 102, risba tabl. 133.

⁴ Ravnikar, *Zgodovina Šoštanja*, str. 45; Krafler, *Steirischer Wappenschlüssel*, str. 13; Pichler, *Über Steirische Heroldfiguren*, str. 31. Upodobitev grba v: StLA, HS 28/III, Stadl, *Helglänzender Ehrensiegel*, fol. 657.

STM LA, Typensammlung,
Typar Nr. 182, G.M.S. [Gemeiner
Markt Schönstein],
zgornje 17. stol. – pred 1626?,
medenina, celota premer 28 mm

—SIGILL—GEMANEN—
MARCHKI—SONSTEINI—626
SI ZAC 489, Magistrat Šoštanj,
zapuščinski spis Franz
Messner (1845), 1626

STM LA, Typensammlung,
Typar Nr. 181, G.M.S.
[Gemeiner Markt Schönstein],
železo, celota oval 25,23 mm

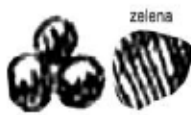
Zastava trga Šoštanj, G.M.S. 1791,
Universalmuseum Joanneum,
Museum für Geschichte, Graz, Nr. 951
celota 127 x 144 cm

purpurna?

1822, C. Schmutz:
Historisch Topographisches
Lexicon von Steiermark

zelena

1830, J. F. Kaiser:
Litografie
Spodnje Štajerske

rdeča

1864, W. R. Widimsky:
Städtewappen
des Österreichischen
Kaiserstaates

1872, Laurentius Vošnjak,
Liber memorabilium ...
(župnijska kronika)

1885, J. Siebmacher's
großes und allgemeines
Wappenbuch

1907, Marktgemeinde-Amt
Schönstein, dopisni papir,
SI ZAC/0060/005/00003

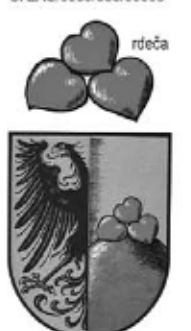
1911, ob podelitvi mestnih pravic
dodana zidna krona
(fiktivna risba R. P.)

1912, Stadtgemeinde Schönstein,
dopisni papir,
SI ZAC/0060/008/00006

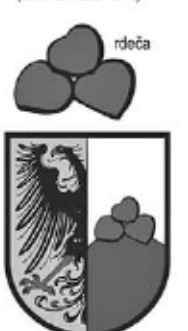

1931, Ilustrirani Slovenec,
1932, F. Hribnik:
Mesto Šoštanj

rdeča

1954, Kobel, Pirchegger:
Steirische Ortswappen

rdeča

1995, Odlok o grbu
in zastavi
Občine Šoštanj

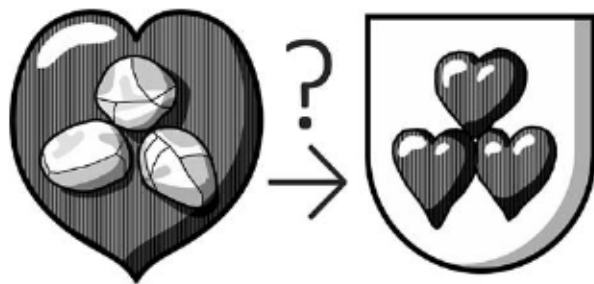
rdeča

2010, Grboslovje.si

Kronološko razvrščene upodobitve šoštanjkega grba, izpostavljeni sta oblika treh kamnov ter šrafura = barva hriba. Razvidno je, kako so v posameznih obdobjih povzemali/obujali starejše elemente/forme.

Siebmacherjeve zbirke (indeks obsega 137.000 enot!) obdelal segment besedila s Šoštanjem, piše, da je v polju za orlom »zelen hrib, na konici katerega so druga vrh druge v trikotniku 2.1 postavljene tri rdeče SVEČE na srebru«. V drugem zvezku je napako v dodatku popravil L. Clericus, da bi se »namesto 'sveče', moralo glasiti 'srca' [nemško: Kerzen – Herzen], pa tudi gotovo niso srca, ampak kamni, govoreči lepi kamni.¹¹

Napaka, ki je nastala bodisi avtorju pri pisanju bodisi v tiskarni pri postavljanju besedila knjige, odlično pokaže, kako je zaradi drobnih napak v zapisih (ena napačna črka lahko spremeni pomen besede) in branju/razumevanju opisov grbov lahko skozi stoletja prišlo do zmede z barvami in liki v grbih – na primer, da bi se lahko opis: »ščit srčasti, trije kamni, srebrno/rdeče« spremeni v: »ščit, srčasti trije kamni, rdeče/srebrno«. Kje je sploh razlika?

Različno branje zapisa iz besed »ščit srčasti trije kamni rdeče srebrno« lahko da dva povsem različna grba. Se je srčasta oblika štita spremenila v srčaste kamne in za seboj potegnila inverzijo barv, ki so logično sledile naravni barvi predmeta (beli kamni – rdeča srca)?

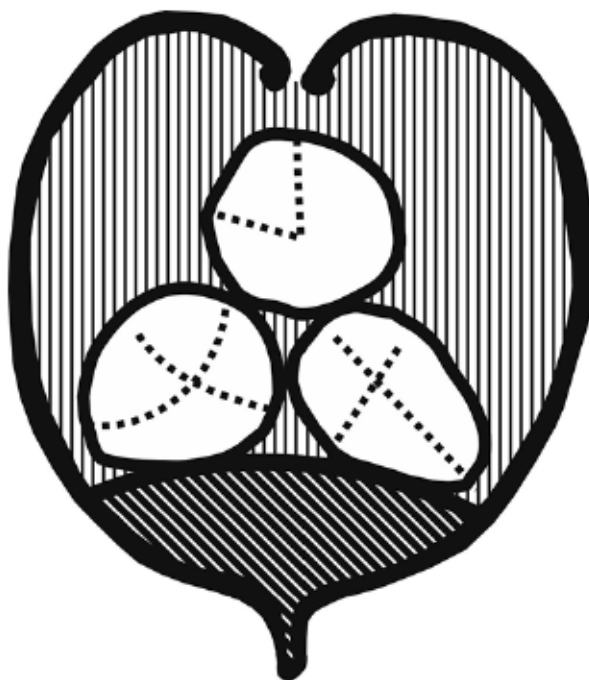
Upodobitvi šoštanjskega grba pri Schmutzu (1822) in Kaiserju (1830) kažeta kamne, ki nimajo srčaste oblike. Srca nastopijo z Widimskyjem (1864). Tone Ravnikar piše, da je leta 1911, ko je Šoštanj postal mesto, dobil tudi pravico uporabljati grb, dopolnjen z mestnim obzidjem s petimi cinami.¹² Bodisi se tovrstni grb ni prijel ali so na to pozabili – leta 1931 je bil ob predstavitvi »Šoštanja – metropole Šaleške doline«¹³ objavljen grb, po risbi in obliki štita močno podoben Widimskyjevemu. Isti kliše je najbrž uporabil tudi Hribernik v zgodovini mesta Šoštanj, tak grb je bil izdelan na fasadi gasilskega doma. Risba te variante grba je likovno precej okorna in neprijetna, zato ni presenetljiva fascinacija ob »odkritju« atraktivne historizirajoče risbe grba, ki jo je ustvaril Ludwig Kobel – čeprav je nastala sredi 20. stoletja, vendar do potankosti ustreza romantičnim predstavam, kako naj bi bil videti »pristen star« grb: večje stilizirani orle je strašen in mogočen, elegantno izrisan do potankosti; lepo napihnjena gladka srca se

Ikonična etiketa mineralne vode Radenska, ki temelji na likovnem motivu treh src.

bleščijo vrh sočno zelenega hriba ... Koblova upodobitev se je zdela likovno in vsebinsko idealna in so jo nespremenjeno uporabili za grb nove Občine Šoštanj, ki je hkrati z Občino Šmartno ob Paki in Mestno občino Velenje nastala leta 1995 na območju ukinjene nekdanje velike Občine Velenje.

Vmes – leta 1936 – se je zgodilo nekaj, kar s problematiko šoštanjskega grba na prvi pogled nima nobene zveze: kot zaščitni znak mineralne vode Radenska so uvedli tri srca (avtor Milko Bambič iz Trsta). Rezultat vsečne propagandne sintagme in uspešne blagovne znamke »Radenska Tri srca«¹⁴ je ob milijonih prodanih litrov priljubljene mineralne vode to, da so tri srca (ki so bila od druge polovice 19. stoletja av-

Domnevna izhodiščna podoba šoštanjskega grba.

¹¹ Prav tam, 2, str. 327.

¹² Ravnikar, 100 let mesta Šoštanj, str. 12.

¹³ Ilustrirani Slovenec, št. 43, 25. 10. 1931, str. 345.

¹⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Radenska>.

tonomen atribut iz šoštanjskega grba) v slovenskem prostoru danes asociativno povsem zacementirana ter zlita z Radensko in Radenci, ne pa s Šoštanjem. Zato so neuporabna kot ključni identifikacijski element, na katerem bi lahko v bodoče gradili identiteto Šoštanja.

Knjigo, iz katere izhaja sedanja risba šoštanjskega grba, je ostro kritiziral Josef Kraßler (1956), avtor *Štajerskega grbovnega ključa*.¹⁵ Ustavimo se pri treh poudarkih njegove kritike:

- da je lahko slika grba dobra slika, ni pa vedno tudi dober grb – grb mora biti predvsem *pravilen*, ni tako zelo važno, ali je tudi lep;¹⁶
- da grbu daje sijaj *starost*, ne pa mnogoštevilnost figur in polj v njem;¹⁷
- da je idealen grb tisti, ki je tako enostaven, da ga je mogoče opisati s samo *šestimi* besedami.¹⁸

Kako temu ključnemu »merilu šestih besed« ustreza podoba šoštanjskega grba?

Začeli smo z grbom s starega šoštanjskega pečatnika: srčasti ščit, rdeči kamni (1 : 2) na srebru (ali morda: srebrni kamni na rdečem?) – to je šest besed opisa.

Primerjajmo ta rudimentarni blazon z opisom grba v Odloku o grbu in zastavi Občine Šoštanj (1995): »Grb občine Šoštanj ima obliko črno obrobljenega ščita. Razmerje velikosti je 4 enote v širino in 5 enot v višino. Širina obrobe je 1/40 širine grba. Grb je navpično razdeljen na dve enako veliki polji. V levem polju, gledano od spredaj (heraldično desno), je na zlatem ozadju polovica črnega orla z rdečim orožjem. V desnem polju, gle-

dano od spredaj (heraldično levo), je na srebrnem ozadju do polovice visok zelen brij, na vrhu katerega so zloženi trije srčeliki – 'lepi kamni' – rdeče barve. Srčeliki so približno enako veliki in postavljeni v trikotnik (v razmerju 1 : 2).« Sodoben opis grba potrebuje približno 90 besed. To se Kraßlerju gotovo ne bi zdelo dobro.

»Odkrit« še en trški pečat v Celju

Brez komentarja sta ostala (vsaj) še dva poudarka iz pisanja dr. Otorepca: omemba pečata trga Šoštanj iz leta 1606 in dilema, od kod je v grb prišel orel.

Omenjeno je bilo, da Deželni arhiv v Gradcu hrani dva pečatnika trga Šoštanj, vendar ju datirajo v 18. stoletje. Z »graškim« pečatnikom z napisom G:M:S so v fondu Magistrat Šoštanj v Zgodovinskem arhivu Celje (ZAC) pečateni trije zapuščinski dokumenti – gre za odtis v rdečem vosku.¹⁹

Se pa na desetinah dokumentov v ZAC pojavlja drugačen pečat trga Šoštanj: z letnico [1]626, ki se na nekaterih odtisih res zdi kot 1606 – bržčas je to pečat, ki ga omenja Otorepec. Grb je v elipsasti kartuši, obdani z ušesastimi zavojki, v grbu so orel in trije veliki kamni (ki spet niso srčaste oblike), okoli grba je napis ::SIGL[ali E?]]L · GEMANEN · MARCKHI · SONSTEINI · 626. Ta pečat je vedno odtisnjen na papir, položen preko voska. Torej so v trški pisarni uporabljali različne pečate za različen medij. Pečat z letnico 1626 šoštanjski grb »postara« za 130 let – doslej je za najstarejšo upodobitev šoštanjskega grba veljal pečat na listini iz leta 1756.²⁰

Pečat trga Šoštanj z letnico 1626 (ZAC, SI ZAC/0489, zapuščinski spis Franz Messner (1845)).

¹⁵ Kraßler, *Steirischer Wappenschlüssel*.

¹⁶ Kraßler, *Heraldische Mängel*, str. 37.

¹⁷ Prav tam, str. 38.

¹⁸ Prav tam, str. 61.

¹⁹ ZAC, SI ZAC/0489, Magistrat Šoštanj, šk. 3, zapuščinski dokumenti za: Theresia Woschnagg (1841), Franz Messner (1844), Joseph Zackann (1849).

²⁰ Kobel in Pirchegger, *Steirische Ortswappen*, str. 284; Tone Ravnikar v opombi 80 v: Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175.

GMSS

STM LA, Typarsammlung,
Typar Nr. 182, GMSS [Gemeiner
Markt Schönstein],
zgodnje 17. stol. - pred 1626?,
medenina, premer 28 mm

SIGILL GEMANEN
MARCKHI-SONSTEINI-626

SI ZAC 489, Magistrat Šoštanj,
zapuščinski spis Franz Messner
(1845), 1626

GMSS

STM LA, Typarsammlung,
Typar Nr. 181, GMSS [Gemeiner
Markt Schönstein], 18. stol.?,
železo, oval 25:23 mm

Domnevna kronologija šoštanjskih pečatov (pečata 1 in 3: foto Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, ©Berivka).

»Celjski« pečat iz leta 1626 postavlja pod vprašaj tudi datacijo »graških« pečatov: pečat, na katerem so samo kamni, bi moral biti najstarejši, orel naj bi bil kasnejši dodatek v grbu (tako dr. Otorepec)²¹ – torej bi moral biti pečat s kamni iz časa pred letom 1626. Na to dilemo je Štajerski deželni arhiv odgovoril: »O dataciji obeh pečatnikov [trga Šoštanj] v zbirki pečatnikov Deželnega arhiva vas lahko obvestimo le, da je opis pripravil že preminuli arhivar dr. Gerald Gänser in ga leta 1993 objavil v *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*. Ob množici pečatnikov dr. Gänser svojčas ni utegnil izvesti podrobnih študij za posamezne tiparje. Kriteriji, ki jih je uporabil za datacijo obeh pečatnikov v 18. stoletje, žal niso znani. Tako ni mogoče izključiti, da tipar št. 182 ne izhaja iz (zgodnjega) 17. stoletja, kot sklepate na osnovi zgodovinskih virov iz Slovenije in Otorepčevih raziskav.«²²

Datacija pečata, v katerem so samo kamni, pečat iz leta 1626 šoštanjski grb »postara« še za nekaj dodatnih desetletij – dr. Otorepec ga datira v »16.–17. stoletje«.²³ Torej predpostavljamo kronologijo šoštanjskih pečatov, kot je prikazana zgoraj.

V »zbirko upodobitev šoštanjskega grba« lahko dodamo grb, ki ga je Lavrencij Vošnak leta 1872 narisal v kroniko župnije sv. Mihaela – očitno je povzel po risbi iz Schmutzovega *Leksikona*.

Zgodbo o simbolih trga Šoštanj lahko dopolnimo tudi leta 1907, ko se na dopisnem papirju trškega urada Šoštanj pojavi emblem s starega trškega prapora. Emblem obkroža venec iz rastlinskih listov, v

Muzej Velenje: Lavrencij Vošnak, risba šoštanjskega grba (1872).

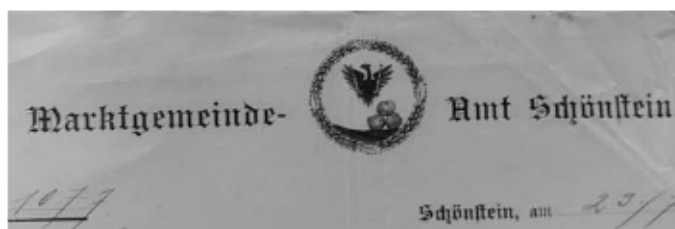
njem je črn orel z mečem in žezlom, pod njim pa trije grobi kamni (spet prav nič srčasti) na ravnini ali celo v dolini. Ko je Šoštanj postal mesto, so v uradni »glavi« napis Marktgemeinde-Amt zamenjali z Stadtgemeinde, nespremenjen pa so ohranili grafični emblem. Isti motiv je bil tudi na žigu.

Po koncu prve svetovne vojne so vabilo na sejo Narodnega sveta Šoštanj še žigosali s starim žigom, ki so mu izbrisali nemške napise, emblem pa je ostal (19. 11. 1918). Kasnejši dokumenti nimajo več starih figur Šoštanja (orel, kamni), ampak napise SHS, tri liste in grb Kraljevine SHS oziroma gre za pečatne znamke.

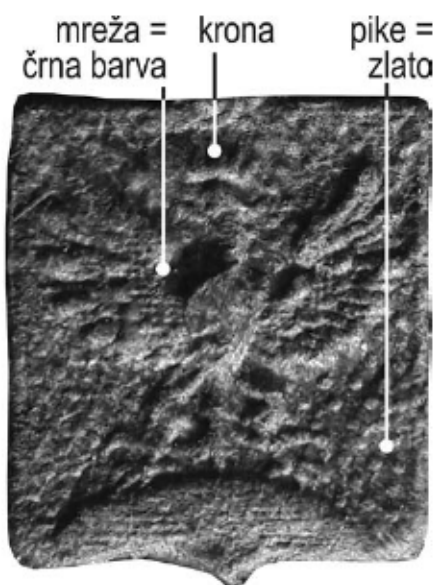
²¹ Zasebni arhiv Vlada Kojca, pismo Boža Otorepca Viktorju Kojcu.

²² Zasebni arhiv Roka in Špele Poles, pismo Petra Wiesfleckerja Roku Polesu.

²³ Zasebni arhiv Vlada Kojca, dopisnica Boža Otorepca Viktorju Kojcu.

Emblem Šoštanja na dopisnem papirju trga²⁵ (1907) in mesta²⁶ (1912).

Pečat urada združenih gospostev Šoštanj in Forhtenek z letnico 1807 (ZAC, SI ZAC/0489, škatla 1, pravde (1843)).

Ostaja še vprašanje Boža Otorepca, od kod orel v šoštanjskem grbu. Na peščici listin v celjskem arhivu je odtisnjen pečat urada združenih gospostev Šoštanj in Forhtenek (AMTS SIGIL D VEREINTEN HSCHFTEN SCHÖNSTEIN U FORCHTENEG *) z letnico 1807. In v tem grbu je orel na hribu. Natančneje: črn orel na zlatem ozadju – barvna shema je namreč ponazorjena s heraldičnimi šrafurami, ki se razločijo, dasi je grb zelo majhen in odtisnjen preko papirja. Ima ta orel iz grba gospodstva kakšno zvezo z orlom v grbu trga – oba sta črna na zlatem ozadju? Po primerjanju več odtisov grba gospodstva se je vendarle pokazala majhna razlika: orel gospodstva ima krono, trški orel pa je nima. Ob preverjanju, ali ima kakšen pomen tudi letnica 1807, da se jo je lastniku zdelo tako pomembno vključiti v pečat, se je pokazalo, da je tedaj

lastnik gospodstva Šoštanj postal Franc Del Negro.²⁴ Torej je grb na pečatu gospodstva v resnici grb družine Del Negro in so enake barve (črn orel na zlatem) zgolj naključje. Na nekaterih odtisih pečata bi bilo mogoče na hribu slutiti celo nekaj ležeče vzporedne šrafure, ki v heraldiki zaznamuje modro barvo.

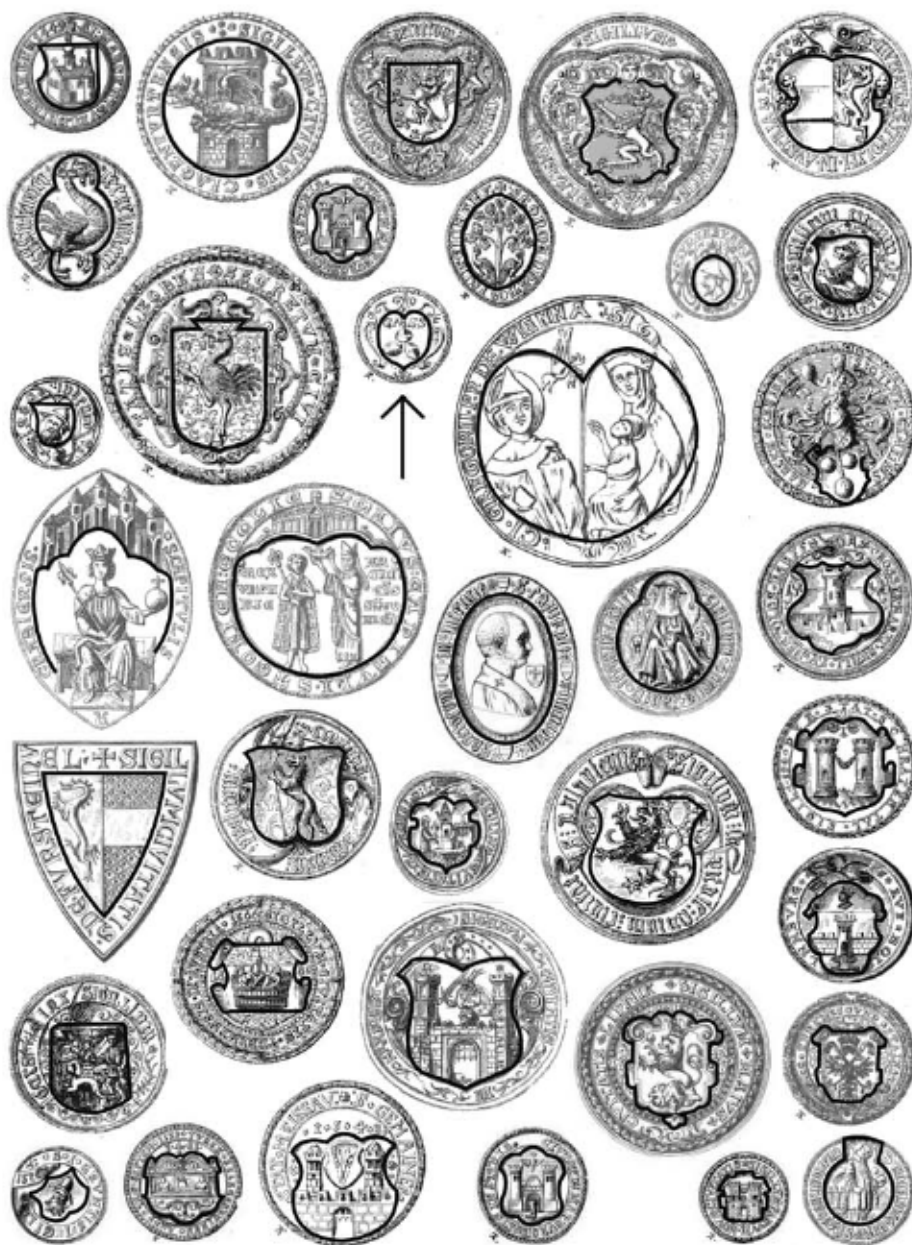
S pečata izvemo, da sta bili gospodstvi Šoštanj in Forhtenek leta 1807 združeni, po Orožnovih podatkih že od leta 1802.²⁷ Šoštanj je torej Franc Del Negro kupil 19. januarja 1807, 1. junija 1812 je po-

²⁴ Pravilen zapis je Del Negro, ne del Negro, ker je bil v originalu »von Del Negro«. Za opozorilo in pojasnilo se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.

²⁵ ZAC, SI ZAC/0060/005/00003.

²⁶ ZAC, SI ZAC/0060/009/00006.

²⁷ Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 454.

Različne oblike ščitov na pečatih, risbe po Lind, 1878, poudarjen obris ščitov R. P. S puščico je označen šoštanjski pečat s srčastim ščitom, ki je po velikosti med manjšimi.

stal lastnik njegov istoimenski sin, 25. maja 1832 pa njegovi dediči Jožefa, Franc in Moritz,²⁸ in sicer do leta 1834.

Obstaja »avstrijska potrditev grba« (österreichische Wappenbestätigung) iz leta 1803²⁹ za šoštanj-sko linijo družine del Negro, ki naj bi izhajala iz kraja Venzone (Pušja vas) v Benečiji. Ignac Orožen v *Celjski kroniki* omenja, da je celjski trgovec Franc Del

Negro leta 1786 kupil hišo v Celju³⁰ – to je »šoštanj-ski« Franc Del Negro.

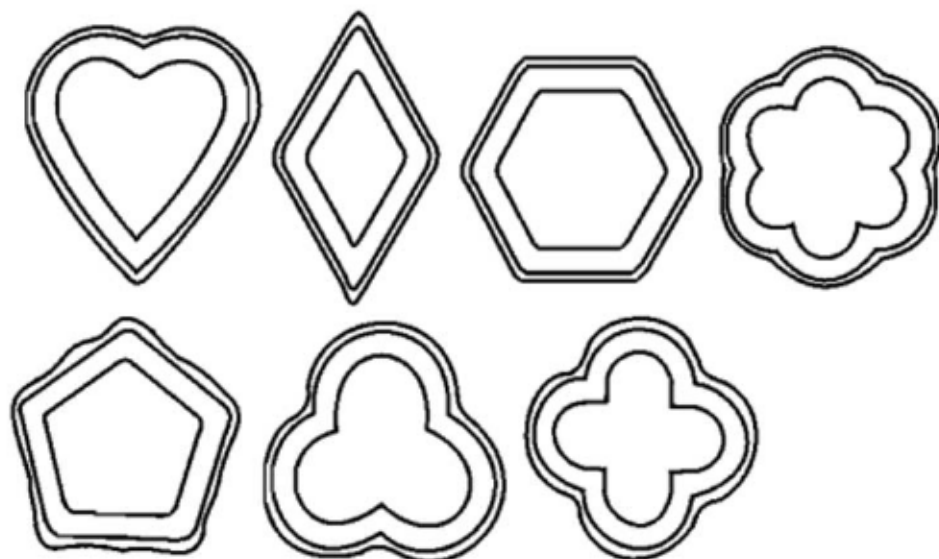
Družina Del Negro je imela sicer v Šaleški dolini v lasti tudi gospodstvo Turn in Šalek: od februarja 1805 Janez Nikolaj Del Negro, okoli leta 1820 sin Nikolaj Franc, od 1835 do 1845 pa njegove tri hčere Marija, Katarina in Terezija.³¹ Šlo pa je za drugo vejo družine kot v Šoštanju, saj je tudi grb gospodstev Turn in Šalek malo drugačen – na hribu pod orlom leži srebrna lenta. Gadolla o Nikolaju pravi, da je bil

²⁸ Prav tam, str. 418.

²⁹ Original v dunajskem ÖStA, AVA, Adlesakte, Adelsakt von Franz Del Negro, 29. 9. 1803. Za opombo ter rodovnik družine Del Negro se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.

³⁰ Orožen, *Celjska kronika*, str. 174.

³¹ Golec et al., *Šaleški gradovi*, str. 241.

Neobičajne oblike srednjeveških pečatov po V. Jurečiču. Neobičajne, a vendarle očitno prisotne in veljavne oblike – med njimi je tudi srčasta.

trgovcev v Zagrebu, da se je najprej pisal Schwarz, potem pa Negro, Delnegro, del Negro, von Negro – kar vse pomeni »črno« – in da ga je lastnik gradu Velenje Gabriel Pauer v jezi nevljudno dolžil, da potvarja svoj plemiški naslov. Plačeval naj bi »najemnino za plemstvo«. ³² Na nagrobniku Janeza Nikolaja na pokopališču v Slovenskih Konjicah piše, da je bil načelnik Zagreba (Stadthauptmann zu Agram in Croatia). Sicer pa Gadolla Del Negre pohvali kot dobre gospodarje, ki so izboljšali posestvo Turn (kozolec, steklenjak, sadovnjaki, vrt) in popravili streho tako na gradu Turn in tamkajšnjem hlevu kot na trikotnem stolpu gradu Šalek, od koder so sicer na Turn zvozili več kamnitih arhitekturnih členov (stopnice, portale).

Končajmo ta ekskurz o družini Del Negro in se vrnimo k šoštanjškemu grbu, pravzaprav k srčasti obliki ščita na domnevno najstarejšem trškem pečatu. Med več kot 300 pečati mest, trgov in drugih naselij, samostanov, cerkva, kapel, špitalov, bratovščin, cehov in cerkvenih odličnikov, zbranih v *Blätter für Ältere Sphragistik* (1878), ³³ je šoštanjška srčasta oblika ščita edinstvena.

Dilema je: si je ustvarjalec šoštanjškega pečata samovoljno izmislil srčasti ščit ali ga je povzel po kakšnem starejšem grbu Šoštanja, ki ga (še) ne poznamo? Ali v heraldiki sploh uradno obstaja srčasta oblika grbovnega ščita?

Valt F. Jurečič srčasto obliko prikaže kot eno od obstoječih, a neobičajnih oblik ščita v srednjem veku. ³⁴

»Odkrit« trški prapor v Gradcu

Ob opisu zgodovinskega muzeja Joanneuma v Gradcu je leta 1869 Friedrich Pichler omenil »prapor trga Šoštanj iz leta 1791«. ³⁵ Prapor je še vedno del kulturnozgodovinske zbirke Joanneuma z inventarno številko 951, tkanina meri 127 x 144 cm palica pa je visoka 306 cm. ³⁶

Prapor trga Šoštanj je torej star 229 let. Bržčas je to najzgodnejša znana *barvna* upodobitev elementov iz šoštanjškega grba. Pa ne le to – kot materialni vir je prapor starejši od vseh *opisov* grba, ki navajajo tudi barve grba: od Schmutza (1822), Kaiserja (1830), Widimskyja (1864), Siebmacherja (1855), Kobla in Pircheggerja (1954).

Prapor je v osnovi rdeč. V sredini je okrogel venec iz lovorovih listov – ti so zeleni ali sivi, kot meč v orlovih tacah, morda so bili prvotno srebrni. Na vencu so štiri zlate aplikacije (zgoraj, spodaj, levo in desno – podoben štiridelni venec iz rastlinskih listov srečamo že na pečatu iz leta 1626). V vencu je spodaj plosčata zelena podlaga – niti ne kak hrib (saj tudi trg Šoštanj ne stoji na hribu) –, trije kamni pa so beli in sivo senčeni. Zgornji kamen je morda malo srčaste oblike, spodnja dva pa ne. Zastava je obrobljena z zlatimi resami, črke G. M. S. zgoraj in letnica 1791 spodaj so zlate, tudi orel ima zlato »orožje« (kljun in kremplje). Takšne pikolovske podrobnosti so v heraldiki pomembne, saj obstaja na desetine variant upodobitve orla, ki je poleg leva najpomembnejša heraldična žival.

³² Prav tam, str. 78.

³³ Lind, *Blätter für Ältere Sphragistik*.

³⁴ Jurečič, *Pečatoslovje*, str. 15, tab. 2.

³⁵ Pichler, *Das historische Museum*, str. 3: Fahmentuch /.../ der Marktgemeinde Schönstein.

³⁶ Zasebni arhiv Roka in Špele Poles, pisma kustosa Ulricha Beckerja Roku Polesu.

Prapor trga Šoštanj iz leta 1791, risba – delna rekonstrukcija R. P. (hrani: Universalmuseum Joanneum, Museum für Geschichte, Graz).

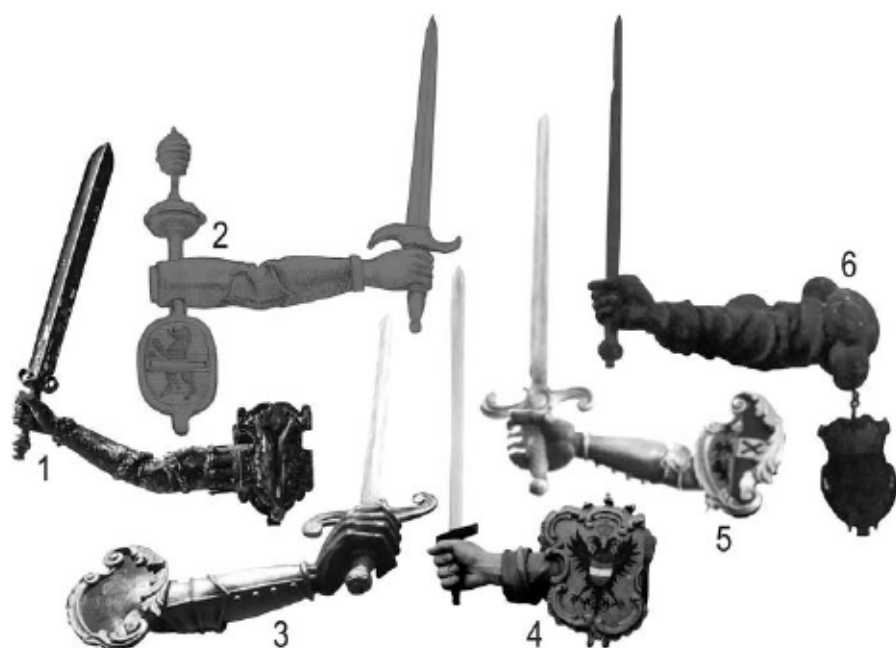
Imperialni orel na gloriati gradu Schönbrunn (vir: splet).

Predvsem pa je novost to, da je osnovno polje rdeče in da so kamni beli – v grbu Šoštanja smo zdaj navajeni obratne situacije: rdečih kamnov na belem polju. To je prapor, v njem so prikazani elementi grba, ni pa to grb – spremenjena barvna shema bržčas vendarle kaže na to, da bi lahko bili kamni prvotno upodobljeni v naravni = »pravi« = beli/srebrni barvi in bi bila posledično osnova grba rdeča. Sicer bi

si Šoštanjčani najbrž dali delati bel prapor ali bi bilo belo vsaj polje v vencu.

Upodobitev na praporu – cesarski orel, ki v tacah drži znamenji oblasti: meč in žezlo (scepter) – razjasni, da je v šoštanjskem grbu enoglavi in ne dvoglavi orel.³⁷ Podoben orel je na primer na gloriati gradu

³⁷ Hribernik, *Mesto Šoštanj*, str. 175.

Primeri »rok pravice« s sabljami in grbom kraja. 1: Spital, 2: Bamberg?, 3: Wiesenmarkt, 4: Velikovec, 5: St. Veit, 6: St. Wolfgang (vir: splet).

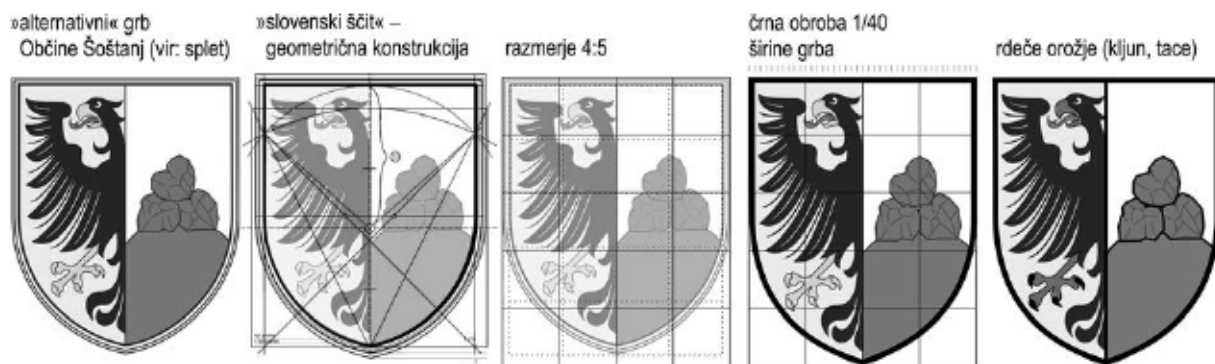
Primeri partizan z grbi (vir: splet).

Schönbrunn na Dunaju (1775) – tam drži lovorov venec v kljunu, na šoštanjskem praporu lovorov venec obkroža emblematično podobo.

Prapor kot trška insignija se omenja v šoštanski župnijski kroniki v sklopu obhoda trškega ozemlja (pomirja oziroma naborne meje), ki so ga med piskanjem flavt in bobnanjem obhodili vsako sedmo leto na 1. maja, ko so mladino obredno sprejemali med tržane: v povorki so šli trški sodnik in njegova asi-

stena (sindik = občinski pisar, svetovalci, odborniki, drugi tržani, ženstvo in otroci) – z zastavo in sulico partizano (posebna oblika helebarde s stranskima rogljema).³⁸

³⁸ Muzej Velenje, Vošnjak, *Liber morabilium*, str. 355; Hribnik, *Mesto Šoštanj*, str. 174; Vošnjak, *Spomini*. Da gre za sulico partizano, priča objava v sedmem zvezku Sporočil zgodovinskega društva za Štajersko (Mittheilungen ...) leta 1857, str. 38,

»Alternativni« grb Občine Šoštanj, njegove značilnosti in preobličenje v obliko, ki je skladna z občinskim odlokom.

Sredi 19. stoletja so se časi korenito spremenili: revolucionarno leto 1848 je prineslo zemljiško odvezo in ukinitve zemljiških gospodstev. Poenoten centralistični upravni sistem državne in deželne oblasti z uvajanjem novih najnižjih upravnih območij – občin – je leta 1849 ukinil trške sodnike s svetovalci in na njihovo mesto postavil voljeni »občinski zastop« – stoletne avtonomije *trga* Šoštanj je bilo konec. Prenehal je obhod stare trške meje,³⁹ trške roke⁴⁰ ob trških dneh niso več svečano izobešali, s trga so odstranili tudi starodavni kamniti pranger in ga porabili za stebre na kaplaniji pri sv. Mihaelu. Trške insignije Šoštanja (dva pečata, sulica partizana, prapor, listine s potrditvami trških pravic)⁴¹ so k sreči romale iz Šoštanja v Gradec, v muzej in arhiv.

Kje bi morda še lahko našli kak predmet, ki bi dodatno osvetlil premene šoštanjskega grba? Morda je barvni grb obstajal kot del prangerja ali »trške roke pravice« (die Marktfreyung, Marktrichtschwert) – takšne »trške roke« so ponekod ohranjene ali jih celo delajo na novo in postavljajo ob trških dneh. Morda je bil s heraldičnimi šrafurami opremljen grb vrezan v trško partizano – sulica je najbrž založena nekje v Gradcu.

O grbu, ki je videti kot grb Občine Šoštanj, pa to morda ni

Na spletu in v javnosti se poleg »uradne« likovne podobe grba Občine Šoštanj pojavlja tudi »alternativna« risba grba, restitucija grba, objavljena

leta 2010 na strani Grboslovje.si.⁴² Uporabljajo jo na spletnih straneh Komunalnega podjetja Velenje, Gasilske zveze Šaleške doline in Tv1, pa tudi na govorniškem pultu v Kulturnem domu v Šoštanju. Od »uradne« se »alternativna« inačica grba na prvi pogled loči po obliki ščita (ki je koničast), zlati obrobi ter bolj grobih srčelastih kamnih. Pa je to zares grb Občine Šoštanj?

Tak grb ni skladen z občinskim odlokom, ki natančno opisuje, kako je videti grb Občine Šoštanj. Spomnimo se začetka opisa: »Grb občine Šoštanj ima obliko črno obrobljenega ščita. Razmerje velikosti je 4 enote v širino in 5 enot v višino. Širina obrobe je 1/40 širine grba. Grb je navpično razdeljen na dve enako veliki polji. V levem polju, gledano od spredaj (heraldično desno), je na zlatem ozadju polovica črnega orla z rdečim orožjem.«

Razčlenimo zapis podrobneje:

Grb Občine Šoštanj ima obliko črno obrobljenega ščita. – Odlok ne govori o obliki ščita, torej koničasti (sanitski) ščit ni problematičen. »Alternativni« ščit ima zlato obrobo, kot je priporočeno v »Začasnih minimalnih zahtevah slovenske heraldike, veksilologije in sigilografije (grboslovja, zastavoslovja in pečatoslovja)« za vpis v register javnih simbolov (2008) na spletnih straneh Arhiva Republike Slovenije. Zlate obrobo v občinskem odloku ni.

Razmerje velikosti je 4 enote v širino in 5 enot v višino. – Če preko grba narišemo mrežo kvadratov 4 v širino in 5 v višino, se pokaže, da je ščit prenizek. Njegova velikost in oblika sta določena drugače: konstruiran je kot t. i. »slovenski ščit« po geometričnem postopku, ki ga objavlja na primer Valt Jurečič v dokumentu o grboslovju na spletni strani Arhiva Republike Slovenije, kjer je definirana tudi zlata obroba (tabela X), ki naj bi merila 1/70 višine grba. Dejansko je tanjša.

Širina [črne] obrobe je 1/40 širine grba. – Če želimo risbo uskladiti z občinskim odlokom, je treba odstraniti zlato obrobo, raztegniti risbo po višini in narediti debelejšo črno obrobo okoli ščita. Srednjeveški risarji

pod zaporedno številko 565: da je trg Šoštanj za Umetnostno in zgodovinsko zbirko društva prispeval eno partizano.

³⁹ Poles, Z računalnikom; Poles, O hrastu.

⁴⁰ »... lesena roka s sabljo pa, ki je ob sejnih kmetom pretila, je menda že zdavnaj strohnela« (Vošnjak, Spomini, str. 29).

⁴¹ »Ko so sloveli celjski grofi, je bil tudi šoštanjski grad njihova lastnina in iz te dobe so se na magistratu še shranjevali na pergamentu pisani privilegiji, ki so jih potrdili tudi poznejši vladarji štajerski. Vsa ta stara pisma so ležala v neki ikrinji pod strebo in jaz sem jih pregledoval večkrat, ko sem se dijak mudil doma. /.../ Pergamentni dokumenti s svojimi velikimi pečati pa so se baje oddali v Joaneum v Gradcu« (Vošnjak, Moj rojstni kraj, str. 45).

⁴² <http://www.grboslovje.si/register/teritoriji/sostanj.php>.

se bržčas niso ubadali s takšnim drobnjačenjem, kot je merjenje 1/40 širine ščita ...

Grb je navpično razdeljen na dve enako veliki polji. V levem polju, gledano od spredaj (heraldično desno), je na zlatem ozadju polovica črnega orla z rdečim orožjem. – Težava je v tem, da bi moral biti orel »z rdečim orožjem« = z rdečim kljunom in rdečimi tacami. Na »alternativnem« grbu so kljun in tace zlate. Potrebna je barvna korekcija.

Inačice grbov so temeljna značilnost heraldike, zato je prav, da se pojavljajo: to pomeni, da grb živi, da ga skupnost sprejema, se z njim identificira. Grbi niso logotipi, risba v grbu je prepuščena risarju, risarji imajo lasten slog. Vendar pa mora risar natančno spoštovati uradni besedilni opis grba – ali pa je treba razrahljati/spremeniti/popraviti odlok o grbu.

In za konec?

Ta »odkritja« pravzaprav sploh niso odkritja: trške pečate je poznal dr. Otorepec, trški prapor visi v muzeju. Bolj kažejo na to, da zgodovinski podatki niso sistematično zbrani, urejeni, elektronsko dostopni in vtisnjeni v zavest.

Če bi ob določanju grba Občine Šoštanj vedeli to, kar vemo danes, bi se lahko odločali drugače. Morda se ne bi tekstualno in likovno zapletali s »srceliki kamni/kamnoliki srci«, ki so se izkazala za konstrukt heraldične literature iz druge polovice 19. stoletja – na originalnih virih (pečatih, praporu) so kamni preproste, zaobljene organske oblike. (Heraldika teži za enostavnimi, enoznačnimi predstavitvami figur/likov, ne za figurami, ki naj bodo videti kot nekaj drugega – »kamni, ki naj bodo videti kot srca«.)

Morda bi se odpovedali orlu, ki je danes v grbu, na najstarejšem pečatu pa ga ni; ali pa bi vsaj pravilno povzeli barvo orlovega »orožja«.

Morda bi se odločili za naravnejšo barvno shemo: srebrni (beli) kamni na rdečem polju, ne rdeči kamni na belem, kot je danes – na primarno shemo kažejo barve trškega prapora.

Morda bi tudi obliko ščita povzeli po najstarejšem pečatu ter tako uporabili edinstven (in zato tem bolj prepoznaven) srčasti ščit.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI IN OBJAVLJENI VIRI

Gall pl. Gallenstein Joseph in Carl Schmutz: *Neueste Special Karte des Cillier Kreises im Herzogthume Steyermark*. Graz: Jos. Fr. Kaiser, 1832 (<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:IMG-WX3L0RGA/e8a81a4a-e4cd-4f44-9899-179cffe6f21/IMAGE>).

Muzej Velenje

Vošnjak, Laurentius: *Liber memorabilium parochiae s. Michaelis prope Schönstein* (Gedenkbuch der Pfarre St. Michael bei Schönstein), 1872 (kopija).

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz

HS 28/III – Stadl, baron Leopold: *Hellglänzender Ehrenspegel der Hertzogthumb Steyer ...*, 1732–1741.

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

SI ZAC/0060, Občina Šoštanj.
SI ZAC/0489, Magistrat Šoštanj.

Zasebni arhiv Roka in Špele Poles, Velenje

Čebul, Danilo: Grb na fasadi gasilskega doma v Šoštanju, 5. 2. 2020, elektronski zapis.
Elektronska pisma dr. Ulricha Beckerja Roku Polesu z dne 6., 11. in 12. 2. 2019.
Elektronsko pismo ddr. Petra Wiesfleckerja Roku Polesu, 12. 3. 2019.
Elektronsko pismo ddr. Petra Wiesfleckerja Špeli Poles, 15. 1. 2019.

Zasebni arhiv Vlada Kojca, Šoštanj

Pismo dr. Otorepca Viktorju Kojcu, 1975.

ČASOPIS

Ilustrirani Slovenec, 1931.

LITERATURA

Gänsler, Gerald: Inventar der Typensammlung des Steiermärkischen Landesarchivs. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 42/43, 1993, str. 121–202.

Golec, Boris et al.: *Šaleški gradovi viteza Gadolle*. Velenje: Knjižnica Velenje, 2015.

Hartmann v. Franzenshuld, Ernst: Über Städtewappen und Widimsky's Werk Städtewappen des Österreichischen Kaiserstaates. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* XVI, 1871, str. 134–143.

Hribnik, Franc: *Mesto Šoštanj, zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina Šoštanj, 1998.

J. Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. Band 1, Abtheilung 4: Städtewappen, 1. u. 2. Teil (ur. Otto Titan v. Hefner in Adv. Gautsch). Nürnberg: Bauer und Raspe, 1885.

Jurečič, Valt F.: *Pečatoslovje, sigilografija*. Arhiv RS, posebna komisija heraldično, veksilološka in

- sigilografskega registra. 2007 (<http://www.grbo-slovje.si/shramba09/sigilografija.pdf>).
- Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještarskih mest, trgov in dvorcev* (Stara Kaiserjeva suita). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999 (faksimile izdaje iz let 1824–1833).
- Kobel, Ludwig in Hans Pirchegger: *Steirische Ortswappen einschließlich jener der ehemaligen Untersteiermark*. Graz: Graphischer Großbetrieb Alfred Wall, 1954.
- Kraßler, Josef: Heraldische Mängel im neuen Ortswappenbuch von Kobel / Pirchegger. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 6, 1956, str. 33–61.
- Kraßler, Josef: *Steirischer Wappenschlüssel*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1968.
- Lind, Karl: *Blätter für Ältere Sphragistik*. Wien: K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale, 1878.
- Odlok o grbu in zastavi Občine Šoštanj. *List Občine Šoštanj*, 22. 6. 1995.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Theil 5: Das Dekanat Schallthäl*. Graz: Selbstverlag, 1884.
- Orožen, Ignaz: *Celska kronika*. V Celi: J. Jeretin, 1854.
- Pichler, Friedrich: Das historische Museum des Joanneums. *Tagespost*, 31. 8. 1869.
- Pichler, Fritz: *Über Steirische Heroldsfiguren*. Graz, 1862 (https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10455272_00005.html).
- Poles, Rok: O hrastu s tremi preraslimi križi oziroma še o šoštanjski trški meji (pomirju). *List, revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, junij 2019.
- Poles, Rok: Z računalnikom po trški poti okoli Šoštanja. *List, revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, maj 2019.
- Ravnikar, Tone: *100 let mesta Šoštanj*. Šoštanj: Krajevna skupnost Šoštanj, 2011.
- Ravnikar, Tone: *Zgodovina Šoštanja I*. Šoštanj: Krajevna skupnost Šoštanj, 2011.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon den Steyermark*. Graz: Selbstverlag, 1822.
- Tyroff, J. A.: *Wappenbuch des österreichischen Monarchie*. 1831–1868. commons.wikimedia.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Opus insignium armorumque*. Ljubljana: SAZU 1993 (faksimile rokopisa iz leta 1688).
- Vošnjak, Josip: Moj rojstni kraj. *Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto* 2, 1904, str. 43–45.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Prvi zvezek, prvi in drugi del 1840 do 1867. I. Ljubljana: Slovenska matica, 1905.
- Widimsky, Vincenz Robert: *Städtewappen des Österreichischen Kaiserstaates*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1864.
- Zahn, Josef: *Steiermärkisches Wappen-Buch von Zacharias Bartsch 1567*. Graz, Leipzig: Ulrich Mörsers Buchhandlung, 1893.

SPLETNE STRANI

Prangerji:

- Spittal: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/Spittal_Burgplatz_1_Pranger_vor_dem_Schloss_Porca_09052016_1925.jpg
- Völkermarkt: <http://www.rdklabor.de/wiki/Freierungstveit-2018/>
- Wiesenmarkt: <https://kaernten.orf.at/news/stories/2798693/>
- St. Veit: <http://www.kt1.at/lokales/video/marktfreierungstveit-2018/>
- St. Wolfgang: https://www.sn.at/wiki/Datei:Richt-und_Marktschwert_St._Wolfgang_Markt_22_Foto_Paul_Gandl.jpg
- Bamberg?: https://amira.digitale-sammlungen.de/images/original/49_x_IMG_0006.JPG

Grbi na partizanah:

- <https://www.hampel-auctions.com/a/Seltene-Partisane-des-Fuerstbischofs-Kardinal-Graf-von-Lamberg.html?a=97&cs=396&cid=520644&g=Kunsth Handwerk>
- <http://www.salzburgmuseum.at/archiv/barockmuseum/ausstellung/priv/bild01.htm>
- http://www.lennartviebahn.com/antike_waffen_bilder/partisane_braunschweig_1c.jpg
- <http://www.kulturpool.at/plugins/kulturpool/showitem.action?itemId=270582971859&kupoContext=default>

Heraldika:

- http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/Javni_simboli/minimalne_zachteve.pdf
- http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/Javni_simboli/Heraldika.pdf
- <https://www.kp-velenje.si/index.php/pitniki/pitniki-sostanj>
- http://gz-sd.si/?page_id=940
- <http://tv1.si/obcina-sostanj-vabi/>
- <http://www.velenjan.si/nb/novice/30-septembra-praznuje-obcina-sostanj>

S U M M A R Y

From a heart-shaped escutcheon to heart-shaped stones – a contribution to understanding the coat of arms of the town Šoštanj

The »discovery« of two seals of the market town Šoštanj in the Collection of Signet-Rings in the Provincial Archives in Graz, along with the imprints of the market-town seal from 1626 in the Historical Archives in Celje and the market-town banner from 1791 in Joanneum Museum in Graz provided the basis for an examination of all historical depictions of the coat of arms and the town Šoštanj, respectively. As it has turned out, the current municipal coat of arms is not based on the drawing from 1756, which was presumably the oldest known depiction of the Šoštanj coat of arms. The document from 1756 features a seal that the painter Ludwig Kobel used as the starting point for his interpretation of the Šoštanj coat of arms, and his drawing was used as the basis for the municipal coat of arms on the establishment of the Municipality of Šoštanj. The latest discovery of a seal dated 1626, however, leads to the conclusion that the Šoštanj coat of arms is, in fact, at least 130 years older. And if one also considers Božo Otorepec's observation that the signet-ring

bearing only three stones is even older than the seal from 1626, one may place its origin to the beginning of the seventeenth or even to the sixteenth century. The »beautiful stones« which, according to the principle of the so-called talking coat of arms, attest to the name of the place (Germ.: schöne Steine = Šoštanj), are depicted in the seals in organic, rounded shapes. Instead of stones, the heraldry books by Widimsky (1864) and Siebmacher (1885) feature hearts or »heart-shaped stones« as part of the coat of arms, while Schmutz (1822) and Kaiser (1830) still drew globular or spherical stones. Also featured in a newspaper presentation of Šoštanj (1931) and in Hribernik's historical description of the town, the anachronistic »heart-shaped stones« made their way to the municipal Decision on the Coat of Arms through Kobel's drawings. It was still in the period between 1907 and 1912 that the office paper used by the administration of the market town Šoštanj featured the elements from the market-town banner: a laurel wreath enclosing three spherical stones at the foot of a slope and a black-headed eagle with a sceptre and a sword. The market-town banner is perhaps indicative of the primary colour scheme of the heraldic elements: it features white or silver stones (»natural colours«) on a red background, whereas the current coat of arms features red stones on a silver background. On the internet, it is also possible to encounter more recent drawings of the Šoštanj coat of arms which do not take account of all stipulations contained in the municipal decision on the coat of arms.

*Pečatnika trga Šoštanj in njuna odtisa (pečata), hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu
(foto: Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, ©Berivka).*

*Šoštanjski grb na fasadi gasilskega doma v Šoštanju, sgraffito
(vpraskanka, Alimpije Košarkoski, 1989).*

prispeval še en dejavnik. V letu 2019, ko je Univerza v Ljubljani slavila stoletje delovanja, se je na Oddelku za materiale in tehnologijo Naravoslovnotehniške fakultete v Ljubljani porodila zamisel, da bi bilo ob častitljivem jubileju vredno posebej opozoriti na ustanovitveno vlogo tehniških strok. Tehniška fakulteta je bila namreč ena od petih izvornih članic Univerze, pod njenim okriljem pa so predavali tudi metalurške predmete. Skupaj s stoletnico Univerze, ki je danes ena od osrednjih in vodilnih znanstvenoraziskovalnih ustanov v državi, smo se torej spominjali sto let študija metalurgije in hkrati osemdesetletnice delovanja metalurškega oddelka.

Želja po obeležitvi okroglih obletnic kot priložnosti za javno promocijo metalurškega poklica in tradicije bi se lahko udejanjila v različnih oblikah. Da se je naposled utelesila v podobi muzejske razstave, ni naključje, temveč precej logična posledica že dodobra uhojenih poti. Oddelek za materiale in metalurgijo z Narodnim muzejem Slovenije že vrsto let povezuje tesno sodelovanje, ki ga je spodbudila potreba po poglobljenem preučevanju tehnološko zanimivih predmetov kulturne dediščine. Kljub številnim pionirskim težavam, s katerimi smo se soočali na začetku, so rezultati tega izrazito interdisciplinarnega dela danes vidni na različnih ravneh – od kopice uspešno realiziranih raziskav ter domačih in mednarodnih objav do vključevanja arheometalurških tem v študijski proces in promoviranja naravoslovnotehničnih ved skozi muzejske medije.

Posebno vprašanje je bilo, ali zmoremo ta duh sodelovanja in ustvarjalni zagon preleti v tematsko razstavo. Ta naj bi bila dostojen pomnik jubileja Univerze v Ljubljani in študija metalurških ved, a njen

končni cilj je vendarle segal dlje od golega obeleževanja prazničnih jubilejev. Da bi lahko uspešno navorjalo širšo javnost, bi morala biti tudi v muzealskem smislu celovit, privlačen, vsebinsko in estetsko dovršen izdelek. Obiskovalcu naj bi predstavila bogato metalurško izročilo na Slovenskem od najzgodnejše dokumentirane preteklosti do dosežkov sodobne industrije, šolstva in raziskovalnih ustanov. Razstavo naj bi pospremila tudi dvojezična znanstvena monografija.

Pobuda Oddelka za materiale in metalurgijo za tako ambiciozen razstavni projekt je v Narodnem muzeju Slovenije naletela na zelo pozitiven odziv, a je vendarle sprožila tudi nekaj previdnih pomislov. Že vnaprej je bilo jasno, da razstava takšnih dimenzij zahteva velik finančni in organizacijski vložek, pa tudi tesni časovni roki so vzbujali precej skrbi. O zamisli za tematsko razstavo o metalurgiji smo se prvič pogovarjali poleti 2018, toda otipljiveje se je izoblikovala šele v jeseni, ob pripravi delovnega programa za naslednje leto. In tudi odtlej je moralo preteči še nekaj mesecev, dokler januarja 2019 nismo dokončno določili jedra avtorske skupine, sestavljene iz sodelavcev Oddelka za materiale in metalurgijo Naravoslovnotehniške fakultete v Ljubljani in Narodnega muzeja Slovenije. Poleg vodij projekta, prof. dr. Petra Fajfarja in dr. Tomaža Lazarja, je vključevala še prof. dr. Jožefa Medveda, dr. Jerneja Kotarja in Gašperja Oitzla, mag. Oblikovanje razstavne postavitve smo zaupali izkušeni ekipi, s katero smo v preteklih letih že večkrat plodno sodelovali. Prostorsko interpretiranje vsebin je vodila Sanja Jurca Avci s sodelavcem Tomažem Budkovičem, za grafično oblikovanje pa je poskrbela Dolores Gerbec.

Eden od mnogih primerkov kovaške umetnosti iz depojev Narodnega muzeja Slovenije – hrastov list, izdelan po postopku kovaškega varjenja in ročnega kovanja (NMS, foto: Tomaž Lazar).

Razstavni koncept

Snovanje vsake muzejske razstave prinaša množico izzivov. Za začetek je treba določiti temeljno rdečo nit razstavne pripovedi. V danem primeru se nam je ponudila skorajda sama od sebe: metalurgija na Slovenskem živi že skoraj šest tisočletij, večji del te dolge dobe kot eden ključnih stebrov gospodarstva in tehnološkega razvoja. Toda za razliko od klasičnega muzejskega pristopa namen naše razstave ni bil ponuditi zgolj zgodovinskega sprehoda skozi zapuščino tistega, kar je nekoč bilo, temveč izročilo preteklosti nadgraditi s pregledom kovinarstva v sedanjosti in nakazati smeri, po katerih bomo stopali v prihodnosti.

Potreba po aktualizaciji tematike in njenem vpetju v žive družbene kontekste se je zdela toliko večja, ker smo želeli z razstavo promovirati tudi zanimanje za metalurgijo in z njo povezane karijerne poti. Tu se namreč v Sloveniji spoprijemamo z nevhvaležno dilemo: v metalurških dejavnostih je danes zaposlena približno desetina aktivne delovne sile, ki ustvari 8,5 % BDP. Čeprav se na tem področju ponujajo številne priložnosti za zaposlitev in odlični obeti za nadaljnji vzpon panoge, metalurški poklici še vedno veljajo za deficitarne. Zanimanje zanje med mlajšimi generacijami sicer spet postopoma narašča, a za zdaj še prepočasi. Tako se na trgu delovne sile še vedno soočamo s perečim pomanjkanjem šolanih strokovnjakov. Morda tudi zato, ker se metalurgije vztrajno drži zloglasni sloves zastarele, tehnološko zaostale in ekološko sporne »težke industrije« – čeprav ta izrazito negativna podoba že vsaj nekaj desetletij nima več nobene zveze s sodobno realnostjo.

Z dozorevanjem vsebinskega koncepta je postajalo vse bolj očitno, da bo nastajajoča razstava že zaradi narave delovnih izhodišč in obdelane problematike zasnovana dvodelno. Prvi del pripovednega loka, ki je nastajal v domeni »muzealske« polovice avtorske ekipe, smo posvetili razgibanemu izročilu obdelovanja kovin, razdeljeno skozi štiri pripovedne sklope: prazgodovina in antika, srednji vek, zgodnji novi vek in »dolgo« 19. stoletje.

Metalurškim dejavnostim v slovenskem prostoru lahko dokumentirano sledimo vsaj od konca 4. tisočletja pr. Kr., ko so prebivalci kolišč na Ljubljanskem barju usvojili spretnost ulivanja bakra in se postopoma priučili ustvarjanja vse zahtevnejših izdelkov – predvsem uporabnega orodja, kot so bile denimo sekire. Razmeroma skromnim začetkom je v železni dobi sledil pravi razcvet kovinarstva. Ta je po eni strani sovpadal z odkritjem oziroma izrabo nove surovine – železa, ki se je od 8. stoletja pr. Kr. vsesplošno uveljavilo za izdelavo orodja in orožja. Hkrati so domači mojstri razvili obdelovanje bakrovih zlitin do zavidljive ravni in v tem materialu našli celo sredstvo za umetniško ustvarjanje. O tem pričajo bogate arheološke najdbe, npr. odkritje več kot tisoč talilnih peči ob prazgodovinski naselbini Cvinger pri Dolenjskih Toplicah pa tudi v javnosti tako prepoznavni predmeti, kot je slovita situla z Vač.

Prepišne dežele na vzhodnem vznožju Alp so v naslednjih stoletjih doživljale korenite spremembe. S prehodom pod rimsko oblast so postale del mogočnega imperija in globalnega tržišča, ki je hlepelo po kakovostnih surovinah; med njimi je le malokatera uživala tako velik sloves kot noriško jeklo z obronkov vzhodnih Alp. Vključitev v živahno mrežo trgovskih

Vzorčni primerki kos, skovanih v Trzinu v drugi četrtini 19. stoletja (NMS, foto: Tomaž Lazar).

in prometnih povezav je prinesla številne razvojne priložnosti in perspektive, dokler se civilizacija antičnega Rima ni zrušila pod pritiskom zavojevalcev. Njihov prihod je sprva povzročil gospodarsko in tehnološko nazadovanje, toda v dolgem obdobju krize so bili na koncu položeni temelji novega sveta.

Na valovih gospodarskega in demografskega razvoja je slovenski prostor v poznem srednjem veku doživel metalurško renesanso. Ta je bila po eni strani posledica uvažanja svežih znanj iz tedaj najnaprednejših kovinarskih središč v severni Italiji, po drugi strani pa rezultat načrtnih vlaganj v rudarjenje, gradnjo metalurških obratov, pridobivanje kovin in njihovo predelavo v polizdelke ali končne proizvode. Skokovit napredek je bilo opaziti predvsem na področju železarstva, čeprav je po spletu okoliščin verjetno najprepoznavnejši izvozni artikel na svetovnem tržišču postalo idrijsko živo srebro.

Obrtno izročilo poznega srednjega veka je ustvarilo podlago za nastanek številnih delavnic in obratov, ki so se sčasoma razvili v regionalno pomembna gospodarska središča. Nekaterim se je uspelo prilagoditi novim oblikam tržnega gospodarstva in izkoristiti tehnološki napredek, druge je povozil čas. Že prvi val industrijske revolucije je prizadel številne nekdanje cvetoče obrti. Staromodne delavnice so se morale umakniti modernim tovarnam in velikim industrijskim kompleksom, tradicionalna znanja in postopki pa so sčasoma utonili v pozabo, saj je v moderni dobi strojev, inženirjev in znanosti zanje zmanjkalo prostora.

Razpad habsburške monarhije je v številnih pogledih pomenil globoko prelomnico, predvsem pa uvod v dobo »kratkega«, a izrazito živahnega 20. stoletja. Tu smo besedo prepustili soavtorjem iz me-

talurške stroke, ki so pripravili prerez dosežkov sodobne industrije in tehnologije, vse do najnovejših prizadevanj domačih znanstvenikov na področju vesoljske tehnike, ki jih bo v kratkem okronala izstrelitev prvega slovenskega mikrosatelita.

Ob vseh pretresih, ki so zaznamovali našo preteklo zgodovino, bržkone ne preseneča, da je to obdobje prinašalo neslutene vzpone in padce tudi na področju metalurgije. Komaj si je domača industrija v medvojnih letih poiskala nove usmeritve in se prilagodila precej drugačni stvarnosti jugoslovanske kraljevine, jo je spet prehitela vojna kataklizma. Tej je leta 1945 sledil družbeni preobrat, še bolj dramatičen kot poprej. Izgradnjo socialistične ureditve je posprenilo obdobje pospešene industrializacije, tako iz praktičnih kot ideoloških vzgibov posebej naklonjeno metalurgiji in težki industriji.

V ospredje so se prebili veliki industrijski konglomerati, ki so za več desetletij sestavljali hrbtnico jugoslovanskega gospodarstva. Toda številne paradne konje domače industrije je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja omajala globoka kriza, njihovo usodo pa je zapečatil zlom socialističnega režima. Slovenska osamosvojitev leta 1991 je pomenila uresničitev dolgotrajnih teženj po lastni državi, vendar je naznanila težke čase za metalurško industrijo. Zaradi izgube nekdanjega domačega tržišča in neizprosne konkurence v tržnem kapitalizmu so bila nekatera od dotlej vodilnih metalurških podjetij prisiljena zapreti svoja vrata, splošno družbeno ozračje pa je postajalo vse manj naklonjeno stereotipno umazani, zastareli težki industriji.

Kljub vsemu je bilo njeno »zdravo jedro« tako trdno, da je preživelo najhujše udarce. Preporod slo-

Dva od skupno 59 ohranjenih kompletov žeblicev iz najstarejše vzorčne zbirke kroparskih žeblicev, kar jih hranijo slovenski muzeji (NMS, foto: Tomaž Lazar).

venske metalurgije je postal navdihujoča zgodba o uspehu. Panoga, ki so ji nekoč prerokovali propad, se danes uvršča med najprodornejše, izrazito izvozno usmerjene segmente slovenskega gospodarstva. A to navsezadnje ni edina pozitivna plat industrijske preobrazbe. Dolgoročno nemara celo pomembnejše posledice je prinesel preskok od nekdanje delovno intenzivne proizvodnje, ki je težko obremenjevala okolje in ljudi, do uvajanja neprimerno učinkovitejših in prijaznejših »zelenih« tehnologij, vključno z recikliranjem, ki je sicer neločljivi sestavni del obdelovanja kovin že od najzgodnejših dob.

Kako smiselno in hkrati dovolj pregledno zaobjeti vse našeto v razstavnem scenariju, je bilo samo po sebi zahtevno vprašanje. Namesto klasičnega kronološkega pristopa smo se raje odločili za niza nje tematskih sklopov, ki pokrivajo bistvena poglavja sodobne metalurgije v Sloveniji. To so po eni strani materiali, s katerimi ima domača industrija največ opraviti: predvsem železo oziroma jeklo in aluminij, v nekoliko manjšem obsegu tudi svinec, baker, srebro in zlato. Vzporedno s temi nosilnimi temami smo se podrobneje posvetili še tehnološkim vidikom. Največ prostora smo namenili livarstvu in preoblikovanju kovin, posebej pa smo poudarili tudi vlogo naprednih tehnologij, kot sta 3D tisk in metalurgija prahov.

Razstavno pripoved smo sklenili s kratkim pregledom študija metalurgije na Univerzi v Ljubljani in dosedanjega sodelovanja med Narodnim muzejem Slovenije in Oddelkom za materiale in tehnologijo. Povsem za konec smo prihranili posebno zanimiv in svež dosežek – zgodbo prvega slovenskega mikrosatelita NEMO HD. Ta izdelek Centra odličnosti Ve-

solje-SI, s katerim se bomo Slovenci prav kmalu enakovredno pridružili drugim narodom pri potovanju onkraj meja domačega planeta, je v veliki meri plod inovativnih rešitev metalurških strokovnjakov. Tako se zdi primeren simbolni zaključek pripovednega toka, ki obiskovalca popelje po razstavi.

Od načrtov do postavitve

Projekt *Ko zapoje kovina* seveda še zdaleč ne pomeni prve muzejske obravnave te tematike. Različnim vidikom metalurgije je bilo v Sloveniji posvečenih že več bolj ali manj ambicioznih muzejskih razstav, predvsem v tistih lokalnih okoljih, ki tradicionalno sobivajo s kovinarskimi dejavnostmi. Toda tako celovitega pregleda, ki bi nastal v enakovrednem sodelovanju med osrednjima nacionalnima ustanovama na visokošolskem in muzejskem področju, doslej vendarle še ni bilo.

Na povsem praktični ravni je izvedba tako kompleksne muzejske razstave velik organizacijski in finančni zalogaj. Da smo se z njim sploh lahko spoprijeli, je rezultat živahne sinergije med sodelujočimi člani. Večino sredstev za realizacijo projekta je prispeval Narodni muzej Slovenije, in sicer skoraj v celoti iz lastnih prihodkov. Približno tretjino proračuna pa so prispevali Univerza v Ljubljani in številni pokrovitelji, ki so v projektu prepoznali primerno priložnost za promocijo svojega poslanstva. S sponzorskimi prispevki so razstavo podprli Slovenska industrija jekla SIJ, d. o. o., Impol 2000, d. d., Talum, d. d., Štore Steel, d. o. o., Akrapovič, d. d., LTH Casting, d. o. o., Magneti Ljubljana, d. d., Livarna Titan, d. o. o. in

Ustvarjalni nemir: utrinki s postavljanja razstave (foto: Tomaž Lazar).

Inštitut za kovinske materiale in tehnologije. Poleg vseh naštetih je razstavno postavitve z reprezentativnimi izdelki iz svoje proizvodnje oplemenitila še kopica drugih domačih podjetij.

V prvih mesecih leta 2019 so bile priprave na razstavo že v polnem teku. Najozji delovni skupini, zadolženi za izvedbo razstave in spremne monografije, so se v različnih fazah priključili številni drugi sodelavci Narodnega muzeja Slovenije, Oddelka za materiale in metalurgijo Naravoslovnotehniške fakultete, Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete, Akademije za glasbo, Rektorata Univerze v Ljubljani, Inštituta za kovinske materiale in tehnologije, Centra odličnosti Vesolje-SI ter različnih domačih podjetij. Skupno bi lahko našteali precej več kot sto posameznikov, ki so vsak po svojih močeh bistveno prispevali k nastajanju končnega izdelka. Tako pisane skupine ni bilo vedno preprosto usklajevati in usmerjati k skupnemu cilju, vendar je po drugi strani ustvarila nadvse plodno ustvarjalno ozračje, v katerem so svoje znanje enakovredno združili strokovnjaki različnih ved.

Vnaprej smo se zavedali, da zastavljeni projekt zajema zelo široko tematiko, preobsežno, da bi jo lahko v celoti zadovoljivo obdelali z eno samo razstavo. Kako iz množice vsebin in najrazličnejšega gradiva izluščiti najatraktivnejše ali najbolj povedno, je postala verjetno najtežja naloga avtorske skupine. Pri tem seveda ni šlo brez kompromisov, pogojenih z razpoložljivimi sredstvi in prostorom.

Da bi lahko nastajajočo razstavo umestili v primerno okolje, smo ji namenili največjo in najprezentativnejšo dvorano v matični stavbi Narodnega muzeja Slovenije, atrij s 420 m² uporabne površine. Žal niti takšna talna kvadratura ni zadoščala za vključitev vseh tem in elementov, s katerimi smo se poigravali v prvih osnutkih postavitve. Toda prostorske omejitve navsezadnje ne pomenijo zgolj nepremostljivih ovir, saj snovalce razstave spodbujajo, da izčistijo svoje zamisli in jih karseda racionalno vgradijo v razumljivo celoto.

Ob vseh omejitvah in arhitekturni specifičnosti ima atrij Narodnega muzeja Slovenije kljub vsemu zelo pomembno prednost – zaradi precejšnje višine se ponša z razkošno prostornino. Zavedno smo jo želeli izkoristiti z umeščanjem večjih scenografskih elementov tudi po navpični osi, nenazadnje zato, da bi obiskovalcu ponudili oprijemljiv vtis o dimenzijah hitro razvijajočega se sveta metalurgije, v katerem posameznik navidezno postaja vse neznatnejša figura v senci orjaških proporcev talilnih peči in industrijskih obratov. Za ponazoritev tega fenomena smo v uvodnem delu postavili najprej avtentično izdelan model prazgodovinske peči za taljenje železove rude, visok vsega 60 cm, ob njem pa za vizualno primerjavo vzporedno nanizane silhete vse večjih plavžev, ki so od konca srednjega veka do sredine 19. stoletja segali že krepko preko 14 m, prav do skrajnih meja razpo-

ložljivega prostora pod stropom zastekljenega atrija. A tudi to je navsezadnje zgolj drobec v primerjavi z gabariti moderne železarne, ki bi po velikosti povsem zasenčila celo muzejsko palačo samo.

Podobno intenzivno je avtorsko ekipo zaposloval izbor fizičnega gradiva. To vprašanje pri pripravi muzejske razstave vedno znova kliče po tehtnem razmisleku. V našem primeru morda še bolj kot po navadi že zaradi golega obsega potencialnih tem in posledično zelo širokega nabora tako ali drugače izpovednih eksponatov, ki smo jih želeli vključiti v postavitev.

V prvem delu pripovednega loka smo se za ilustriranje muzejskega prikaza oprli predvsem na bogate zbirke Narodnega muzeja Slovenije. V skoraj dvestoletnem obstoju te ustanove, ki svoji tradiciji nepretrgano sledi od formalnega sklepa o ustanovitvi Kranjskega deželne muzeja daljnega 15. oktobra 1821, so se s preučevanjem metalurške zapuščine sistematično ali vsaj posredno srečali številni rodovi kustosov.

Med zgodnjimi industrijskimi obrati na Kranjskem je poseben ugled uživala železolivarna na Dvoru pri Žužemberku. Slovca je predvsem po estetsko dovršenih umetnoobrtih izdelkih, kot je kipec savojkega cestnega prodajalca podganjega strupa in lovca na glodalce. Lahko so ga uporabljali kot obešalnik za nakit, imel pa je tudi umetniško vrednost (NMS, foto: Tomaž Lauko).

Sploh v zgodnjem obdobju delovanja je to področje veljalo za eno od sorazmernih prioritet. Po dojemanju sodobnikov in pričakovanih kranjskih deželnih stanov naj v novo ustanovljenem muzeju ne bi zgolj zbirali starin, temveč tudi dejavno podpirali domačo obrt in industrijo. To se je med drugim kazalo v sistematični izgradnji »študijskih« zbir, v katerih je bilo zastopano najboljše, kar je imela v določenem obdobju ponuditi domača obrt oziroma industrija.

Ta zamisel v praksi ni nikoli povsem zaživela. Kljub kopičenju zanimivega gradiva, danes zbranega v zbirki kovine Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost, so muzejski kustosi pozornost namenjali predvsem estetsko ali slogovno zanimivim eksponatom. Ker je preučevanje materialne kulture mlajših oziroma »nearheoloških« dob dolgo ostajalo zlasti v domeni umetnostnih zgodovinarjev, takšen metodološki pristop ne preseneča. Žal pa je privedel do tega, da je presenetljivo velik delež dragocenega, a na pogled morda manj privlačnega gradiva »tehniške dediščine« ostal zapostavljen – celo tako zgodovinsko pomembno gradivo, kot so denimo najstarejši dokumentirani komplet žebelj iz znamenitih delavnic v Kropi, v muzejski lasti že od leta 1823, ali pa vzorčni primerki kos in drugega orodja iz tržiških kovačnic.

Ob povedanem verjetno ne čudi, da smo si prizadevali razstavo *Ko zapoje kovina* fizično osmisлити predvsem s tistim gradivom, ki je bilo doslej neobdelano in javnosti neznano. Kljub prostorskim omejitvam pa smo k sodelovanju pritegnili tudi več drugih muzejskih ustanov, ki se same intenzivno ukvarjajo z različnimi vidiki kovinarske dediščine: Mestni muzej Idrija, Kovaški muzej Kropa, Gornjesavski muzej Jesenice in Koroški pokrajinski muzej. Z izposojjo gradiva iz njihovih zbirk smo poskušali v danih razmerah čim bolj celovito dopolniti izbrane tematske sklope – denimo opozoriti na izjemno vlogo živega srebra v novoveškem gospodarstvu Kranjske, razvoj kroparskega umetnega kovaštva, vrhunske dosežke jeseniških železarjev pri pridobivanju feromangana in jeklarsko tradicijo na Prevaljah.

Po srečnem spletu okoliščin in ob prijazni podpori Mestne občine Ljubljana ter Restavratorskega centra Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije smo lahko zgodovinski pregled metalurgije slovenskega prostora zaokrožili z Marijinim kipom izpred cerkve sv. Jakoba v Ljubljani. Ta vrhunski spomenik tehniške dediščine so leta 1681 ulili po inovativnem postopku izdelave tankostenskih kipov, ki ga je zasnoval Janez Vajkard Valvasor. Metalurški prispevek

Zelo zahteven logistični izziv je pomenil transport začasno demontiranega kipa Marije, ulitega konec leta 1681 po načrtih Janeza Vajkarda Valvasorja (foto: Tomaž Lazar).

Pogled na dokončano razstavno postavitev (foto: Tomaž Lazar).

slovitega kranjskega polihistorja je v laični javnosti še vedno premalo znan, čeprav je navdihnil prvo naravoslovnotehnično objavo iz slovenskega prostora v mednarodni znanstveni publikaciji in Valvasorju zagotovil vstop v prestižno društvo *Royal Society*.

Zgodovinskemu prikazu metalurške dediščine iz muzejskih zbirk smo namenili nekoliko manj kot polovico razstavne dvorane. Preostalo površino atrija smo prepustili gradivu, ki priča o realnosti slovenske metalurgije danes. Tudi tu je bilo pri izboru predmetov nemalo preizpraševanja, kako ob omejenih prostorskih zmožnostih vendarle čim bolj vsestransko, a tudi verodostojno predstaviti domet domače kovinskopredelovalne industrije v 21. stoletju. Znatno del eksponatov so prispevali strokovnjaki Oddelka za materiale in metalurgijo, po drugi strani pa smo želeli v nastajanje razstave aktivno vključiti domačo industrijo, za katero je predstavitev vzorčnih proizvodov v muzejskem okolju pomenila svojevrstno, doslej v slovenskih razmerah skoraj neizkoriščeno priložnost za javno promocijo svojih dosežkov.

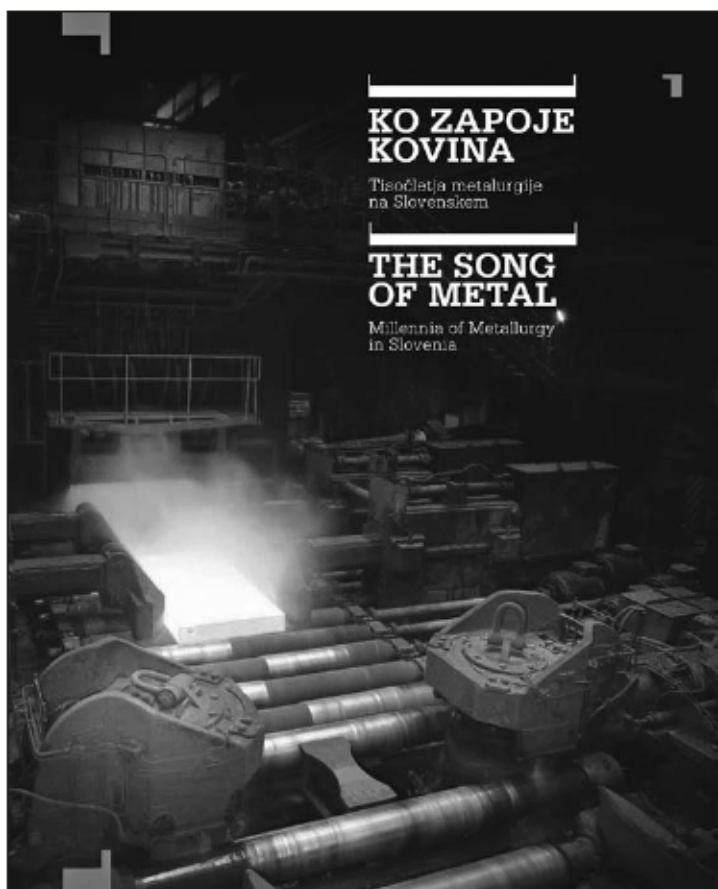
V vitrinah in scenografskih elementih se je na posled znašlo več sto zanimivih primerkov, ki dokumentirajo raznovrstne vidike današnje industrijske proizvodnje v Republiki Sloveniji – od drobcev rude, jeklenega ingota, aluminijastih profilov, folij ali najrazličnejših drugih polizdelkov do bolj ali manj zahtevnih proizvodov, kot so denimo kuhalne plošče, litoželezni kanalizacijski pokrov, odkovki za avtomobilsko industrijo, ročno orodje, prva serijsko izdelana pištola slovenske znamke, svinčev akumulator ali strojni elementi, pretanjeno natisnani iz kovinskega prahu.

Informacijske plasti

Muzejska razstava je poseben medij z lastnimi zakonitostmi. Da bi izpolnila svoj pglavni cilj – in še posebej pričakovanja zahtevnejše publike, ki se je pripravljena bolj resno posvetiti ogledu –, mora obiskovalcu prinašati sveže informacije v kolikor le mogoče razumljivi, povrh tega ne pretirano obremenjujoči obliki.

Na najosnovnejši ravni to znanje podajajo ustrezno razčlenjena panojska besedila, ki skupaj s slikovnim gradivom ustvarjajo razstavno pripoved ob fizičnih eksponatih. Pri modernih muzejskih projektih seveda ne gre brez multimedije, zato smo v postavitev vključili obsežno filmsko gradivo, ki vsebinsko dopolnjuje posamezne teme. Zanimiranim obiskovalcem so na voljo tudi številne dodatne vsebine – skupno 13 interaktivnih tablic, na katerih se bralec lahko bolj poglobljeno podučí o izbranih poglavjih ali zgodovinskih epizodah, za nekaj sprostitev pa morda poskrbijo sklopi »zanimivk«, kjer so nanizana tako ali drugače nenavadna ali manj znana dejstva iz sveta metalurgije.

Kdor si želi vstopiti v notranjost sodobne železarne, pa mu to še ni bilo dano, lahko vsaj virtualni približek doživi s pomočjo očal, na katerih se predvajata tridimenzionalna posnetka delovanja elektroobločne peči in vroče valjarne železarne Acroni na Jesenicah. Za splošnejši vtis o vsakdanu v slovenski metalurški industriji smo vključili velikoformatno stensko projekcijo filma, posnetega v jeseniški železarni in tovarni aluminija Impol v Slovenski Bistrici. S pomočjo Akademije za glasbo nam je navsezadnje uspelo raz-

Naslovnica spremne monografije (© Polonca Strman).

stavi dodati tudi zvočno razsežnost, s katero kovina v resnici zapoje – izvirno zvočno podlago, ustvarjeno z glasbili, ki so bodisi v celoti bodisi vsaj delno skonstruirana iz kovine.

Vzporedno z zasnovo razstavne postavitve je avtorsko ekipo bremenila še ena izrazito zahtevna zadolžitev. To je bilo pisanje spremne publikacije, katere poslanstvo je sicer bistveno presegalo običajne okvire muzejskega kataloga. Zamislili smo si jo kot dvojezično slovensko-angleško monografijo, spisano po merilih znanstvenih objav in podkrepljeno z ustreznim kritičnim aparatom. Njen temeljni namen je bil predstaviti zgoščeno, a kolikor le mogoče celovito sintezo trenutnega vedenja o metalurgiji v slovenskem prostoru od prazgodovine do sodobnosti.

Končni rezultat tega dela je monografska publikacija na 379 straneh, opremljena z bogatim slikovnim gradivom. Vsebina knjige je razdeljena na deset poglavij skupno 19 avtorjev. Prispevki v prvem sklopu pokrivajo zgodovinski razvoj metalurgije na Slovenskem v prazgodovini in antiki, srednjem in zgodnjem novem veku ter v »dolgem« 19. stoletju s posebnim poudarkom na zbiranju metalurške dediščine v Narodnem muzeju Slovenije. Temu sledi drugi sklop poglavij, ki osvetljujejo aktualne vidike jeklarstva, proizvodnje aluminija, livarstva in vloge

kovinskopredelovalne industrije v slovenskem gospodarstvu, sklene pa jih pregled prvega stoletja študija metalurgije na ljubljanski univerzi.

Rojstvo muzejske razstave

Kot je verjetno neizogibno pri vsakem kompleksnejšem ustvarjalnem projektu, tudi nastajanje razstave *Ko zapoje kovina* ni vedno potekalo gladko, vendar se je vsakič znova pokazalo, da je celo velike ovire praviloma mogoče premagati s trdim delom in ustvarjalnim zanosom. Precej logističnih izzivov je bilo povezanih z maso in merami razstavljenih eksponatov, sploh tistih, izposojenih iz industrijskih obratov. V muzejskih krogih nimamo pogosto opraviti s osemstokilogramskimi ingoti, poltonskimi koluti pločevine ali orodjem za brizganje plastičnih mas, tokrat pa se temu ni bilo mogoče izogniti.

Do slavnostnega odprtja 10. decembra 2019 nam je vendarle uspelo realizirati zastavljene cilje. Prvi natisnjeni izvodi spremne monografije so prispeli v muzej že nekaj dni poprej, pravočasno pa smo dokončali tudi scenografsko razgibano razstavno postavitve. Za to gre posebna zasluga spretni delovni ekipi podjetja RPS, d. o. o., ki je prevzela osrednji delež tehnične realizacije projekta.

Trenutek, ko muzejski projekt zaživi – dobro obiskano odprtje razstave (foto: Nejc Pavlič).

Razstava je od tega trenutka zaživela svoje življenje, obiskovalcem pa bo na ogled vsaj do 3. maja 2020. Ob njej smo pripravili obsežen program spretnih dejavnosti, usmerjenih na različne ciljne skupine: cikel strokovnih predavanj, javna vodstva in karierni dan, organiziran v sodelovanju s SRIP MATPRO (Strateško razvojno-inovacijsko partnerstvo domene *Materiali kot končni produkti*). Za širšo javnost bo posebej atraktivna tudi večdnevna delavnica pridobivanja in oblikovanje kovin, na kateri bo mogoče od blizu spremljati gradnjo preproste talilne peči in starodobno taljenje železove rude ali se preizkusiti v umetnostnem oblikovanju kovin s kovanjem, litjem in varjenjem.

Člani delovne ekipe, ki smo leto dni preživeli vpeti v razstavni projekt, si bomo njegovo nastaja-

nje zapomnili vsak na svoj način. Ob vsej energiji in sredstvih, ki jih je terjala ta naloga, se zdi, da je končni rezultat vendarle upravičil vložene napore. Širši javnosti smo predstavili pozitivno zgodbo o metalurgiji, od nekdanjega enega od nosilnih stebrov gospodarstva na Slovenskem. Bržkone najpomembnejše spoznanje, ki nas bo tudi v prihodnje usmerjalo k ustvarjalnemu povezovanju moči med muzejem in fakulteto, pa je obojestransko zavedanje, da k napredku znanja lahko največ pripomoremo skupaj – in da med humanistiko in naravoslovjem ni nikakršnega metodološkega prepada, temveč zgolj množica stičnih točk, ki nas vabijo novim ciljem naproti.

Tomaž Lazar

Jubilej

Darja Mihelič – sedemdesetletnica

Prof. dr. Darja Mihelič (rojena Grafenauer) je bila dne 3. marca 1950 v Ljubljani zgodovina položena v zibelko: po maturi leta 1968 zgodovina sicer ni bila ne prva ne edina študijska izbira, saj so jo zanimala številna področja in je izbirala med matematiko, medicino, biotehnologijo, jeziki in zgodovino. Ali je zgodovina izbrala njo ali Darja Grafenauer zgodovino, v luči kasnejšega razvoja pravzaprav nima pomena. Svojo odlično profesionalno izbiro je najprej potrdila leta 1974, ko je diplomirala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in za diplomsko nalogo z naslovom *Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca XV. do XVIII. stoletja* prejela študentsko Prešernovo nagrado. Istega leta se je zaposlila kot stažistka – raziskovalka na Inštitutu za občo in narodno zgodovino pri SAZU (od leta 1977 Zgodovinski inštitut Milka Kosa in od leta 1981 Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU). Ko je leta 1983 pod mentorstvom akademika Ferda Gestrina doktorirala s tezo *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340*, je postala najmlajša doktorica zgodovinskih znanosti. To prvenstvo jo je, hote ali nehoti, spremljalo še naprej na akademski poti, saj je leta 1985 postala prva docentka na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani za zgodovino Slovencev do konca 18. stoletja, leta 1990 je na istem področju postala prva izredna profesorica in leta 1995 tudi prva redna profesorica na Oddelku za zgodovino. Od leta 1994 je bila tudi znanstvena svetnica ZRC SAZU, pri čemer poudarja, da navkljub prevladi moških v (tedanjem) znanstvenem svetu, ni bila zaradi spola kakorkoli manjvrednostno obravnavana,¹ temveč si je pot utirala z vztrajnostjo, znanstveno inovativnostjo, prislovično vestnostjo in kontinuiranostjo v znanstvenem delu, kar ostaja stalnica njenega dela tudi danes, ko je upokojenka, a zgolj po statusu, že dobrih sedem let. Njeno temeljno vodilo po poteh in tudi stranpoteh zgodovine je bila nedokončnost zgodovine ter spoznanje, kako lahko novi viri, nove tehnologije branja in iskanja virov ter novi zgodovinopisni in politični konteksti

spreminjajo interpretativne okvire in s tem vodenje o preteklosti.²

Odličnost v znanosti prof. dr. Darje Mihelič je kmalu dobila odziv v nagradah in priznanjih, ki so redno spremljale njeno znanstveno pot, od že omenjene študentske Prešernove nagrade, do nagrade sklada Borisa Kidriča za raziskovalne dosežke na področju raziskovanja starejše zgodovine slovenskih mest (1986). Svojevrstna nagrada za znanstvene dosežke in njihovo nadgradnjo je bila dodelitev štipendije iz sklada Alexandra Humboldta v Münchnu in Münstru (1990/1991), po dveh desetletjih nagrajenkega zatišja, nikakor pa raziskovalnega ali pedagoškega, je leta 2011 za svoj znanstveni opus prejela Zlati znak ZRC SAZU za leto 2010. To ji je prine-

¹ Černe, Martina: Rada bi napisala zgodovino Pirana. Pogovor z dr. Darjo Mihelič. *Dnevnik*, 59, 12. 3. 2011.

² Sedlar, Alma M.: Prof. dr. Darja Mihelič. Od Piranskega zaliva do hazarda. *Jana*, 2011, 17, 26. 4. 2011, str. 11–12.

slo tudi nominacijo za znanstvenico leta 2011, ki jo je organizirala revija *Jana*, podprla pa tudi takratno Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo ter Gospodarska zbornica Slovenije. Leta 2014 jo je s častnim članstvom nagradila Zveza zgodovinskih društev Slovenije, ZRC SAZU pa jo je na predlog sodelavk in sodelavcev Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU nagradil kot zaslužno raziskovalko za leto 2018.

Prof. dr. Darja Mihelič je zagotovo ena najbolj vsestranskih slovenskih zgodovinar (velja za oba spola), pa ne le na raziskovalnem področju, temveč na širšem polju zgodovinopisja, od pedagoškega dela, do društvene vpetosti ter mednarodnega sodelovanja v odborih in komisijah. Zato bo poskušal tudi jubilejni zapis slediti jubilatkinini vsestranskosti, čeprav bo morda ponekod pomanjkljiv in preskop.

Zgodovinopisni opus Darje Mihelič je zaradi obsežnosti, večplastnosti, tudi aktualnosti izjemen in težko primerljiv znotraj same zgodovinske vede. V svojem 40-letnem službovanju je prispevala marsikateri kamenček v mozaiku zgodovinskih raziskav, v okviru pedagoške dejavnosti je prenašala svoje bogato znanje in izkušnje na generacije sedanjih raziskovalk in raziskovalcev, obenem pa ji ni bilo odveč svojih raziskovalnih rezultatov v poljudni obliki prezentirati širši javnosti. Zadnjih nekaj trditev bi bilo pravzaprav treba napisati v sedanjiku, saj je Darja Mihelič kljub upokojitvi še vedno v vseh ozirih aktivna raziskovalka. Ko so jo v *Janini* akciji za izbor znanstvenice leta 2011 vprašali, zakaj jo je k raziskovanju pritegnila prav zgodovina Pirana, ki ji je posvetila jedro svojih raziskav, je odgovor zvenel zelo logično in samoumevno: »Piran je edino primorsko mesto, ki ima svoj mestni arhiv, in to že od leta 1173. ... Lotila sem se torej piranskega, ki je tu, dostopen in skoraj neznan. Ugotovila sem, da je prava zlata jama za raziskovanje«. ³ To ji je omogočilo inventivnost in velik raziskovalni zamah, saj so bili viri, s katerimi se je ukvarjala, vsebinsko izjemno bogati in so odpirali številna raziskovalna polja gospodarske in socialne zgodovine, tudi zgodovine spola in vloge žensk v srednjeveških primorskih mestih. Danes je po njeni zaslugi vsebina piranskega arhiva in zgodovina mesta bistveno bolj razkrita, zaradi njene zavestne odločitve, da se od začetkov raziskovalnega dela dalje posveti v javnosti, predvsem pa v znanstveni politiki in metriki nerazumljenim in necenjenim kritičnim izdajam virov – v prvi vrsti piranskih notarskih knjig, pa je vsebina tega dragocenega arhiva dostopna sleherniku. Leto dni po zaključeni doktorski disertaciji je tako že objavila prvi zvezek iz serije piranskih notarskih knjig *Najstarejša piranska notarska knjiga: (1281–1287/89) = II più vecchio libro notarile di Pirano: (1281–1287/89)* (Ljubljana: SAZU 1984). Piranske notarske knjige so ostala rdeča nit njene-

ga raziskovanja, z njimi pa neumorno, precizno in zamudno delo, ki ga terjajo tekstno-kritične objave zgodovinskih virov. Do leta 2018 je objavila skupno sedem zvezkov in s tem ohranila, prevedla in komentirala celoten korpus ohranjenih piranskih notarskih knjig. Morda je napočil čas, da si izpolni željo, ki jo je izpostavila v pogovoru za *Dnevnik* Objektiv po prejetju Zlatega znaka ZRC, da bi si želela napisati zgodovino Pirana, ⁴ ki jo je v luči aktualnih mejnih vprašanj v Piranskem zalivu in skozi prizmo ribolovnega režima ter v maniri družbeno angažiranega in odgovornega raziskovalnega dela deloma zajela v monografiji *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava?: Piransko ribolovno območje skozi čas* (Koper: Založba Anales, 2007), ki je izšla tudi v nemškem prevodu (*Die Bucht von Piran: Fischerei- und Hoheitsrechte an der slowenisch-kroatischen Seegrenze*. Klagenfurt = Celovec: Wieser, cop. 2012). Svojo odzivnost na aktualna vprašanja, utemeljena z zgodovinsko argumentacijo, je izkazala tudi ob vprašanju pripadnosti terana (na primer: Zgodba o vinu s poudarkom na teranu. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 25, št. 1, 2018, str. 81–101; O starosti imena teran. *Delo*, 59, št. 20 (25. januar 2017), str. 5).

Primarne raziskave zgodovinskih virov, ki jim je namenila tudi temeljni raziskovalni projekt *Elenchus fontium historiae Sloveniae urbanae – Objava izbora virov za slovensko urbano zgodovino* (2008–2011), je uspešno nadgrajevala s številnimi študijami s področja gospodarske in socialne zgodovine, ki pa se niso omejevale zgolj na slovenska obalna mesta niti na najbolj priljubljeno obdobje srednjega veka. Posegla je na področja vsakdanjega življenja, ki so jim zlasti v prvih desetletjih njenega raziskovanja le redki raziskovalci posvečali pozornost, a nam znajo razkriti pomembne dimenzije preteklih časov, pa naj gre za vprašanje cen in mer, trgovske računske pripomočke ali pa prikaze posameznih obrti. Pri nekaterih izbranih področjih lahko dojamemo tudi jubilatkinino nagnjenost k tematiki in spoznavamo njeno uporabno vrednost pri temeljnih zgodovinskih raziskavah. Prav tako suverena kot v »domačem« srednjem veku je bila na področju gospodarske in družbene zgodovine v 18. ali 19. stoletju (v soavtorstvu z akad. Ferdinandom Gestrinom je obravnavala vprašanja tržaškega pomorskega prometa: *Tržaški pomorski promet 1759/1760 = Il traffico marittimo di Trieste 1759/1760*. Ljubljana: SAZU, 1990), mimo tega pa se je posvetila drobem iz vsakdanjika Pirana ob koncu 19. stoletja (*Piran, mesto in ljudje pred sto leti*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1996).

Prof. dr. Darja Mihelič upravičeno štejemo med pionirke raziskovanja zgodovine, položaja in vloge žensk, ki jo je raziskovala in razumevala skozi piransko srednjeveško zgodovino, a je mogla razpoznati

³ Prav tam.

⁴ Černe, Martina: Rada bi napisala zgodovino Pirana. Pogovor z dr. Darjo Mihelič. *Dnevnik*, 59, 12. 3. 2011.

posebnosti položaja žensk v slovenskem mediteranskem okolju le ob odličnem poznavanju tematike v slovenskem celinskem zaledju. Vlogo žensk je tako raziskovala iz zornega kota njihove vpetosti v poslovnem življenju srednjeveškega Pirana, na podlagi uporabe statuten štirih obmorskih mest Trsta, Izole, Kopra in Pirana v 14. in 15. stoletju se je poglobila v vprašanja pravnega položaja žensk, dedovanja in zakonskih odnosov, pa tudi, ponovno pionirsko, otrok, otroštva in odraščanja. Morda presenetljiv je bil vstop jubilarke v raziskovanje sveta hazarda in iger na srečo, kar je seveda razumela in obravnavala v kontekstu socialne zgodovine in utemeljeno v izvirnih virih, na katerih temelji njen celotni znanstveni opus; rezultat je monografija *Hazard* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko = Capodistria: Società storica del Litorale, 1993) in nekaj znanstvenih razprav, pa želja, da bi spisala knjigo o tem, kako so se Slovenci igrali skozi zgodovino in ji je že določila pomenljiv naslov *Homo Ludens Slovenicus*.⁵

Veliko se je ukvarjala tudi z vprašanji predmoderne zgodovinskega. Njena prva pomembna razprava o Karantaniji v očeh srednjeveških in novoveških zgodovinarjev sega še v čas njenega študija. K tematiki se vrača vedno znova vse do danes, nazadnje z razpravo o retoričnih dodatkih v interpretacijah humanističnega zgodovinskega na prostoru med Alpami in Jadrantom (*Die humanistische Geschichtsschreibung über die frühmittelalterliche Geschichte des slowenischen Raums = Humanistično zgodovinskega prostora. Tu felix Europa: der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*, str. 41–57).

Nezanemarljivo je tudi njeno enciklopedično delo. Aktivno je sodelovala že pri nastajanju velikega inštitutskega dela *Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev 1–2* (Ljubljana 1970, 1980), ki na enciklopedičen način obravnava posamezne gospodarske panoge in družbene fenomene pri nas, zelo intenzivno je sodelovala pri projektu *Enciklopedije Slovenije*, kjer je napisala 50 gesel in bila ena od urednic področja starejše zgodovine. Z veliko vpleto se je na različnih nivojih posvečala popularizaciji zgodovine in zgodovini v šoli: je soavtorica dveh osnovnošolskih učbenikov in več študijskih gradiv za študente. Zavedajoč se dejstva, da je učbenik morda učencem manj všečen, je zanje napisala dve prijazni bogato ilustrirani zgodovinski knjigi *Polje, kdo bo tebe ljubil* (Ljubljana: Mladika, 1997) in *Meščan sem: iz življenja srednjeveških mest* (Ljubljana: Mihelač in Nešović, 1996), ter bila tudi pobudnica in sourednica zbirke *Ilustrirana zgodovina Slovencev za otroke* (Mladika, Ljubljana), v kateri je izšlo osem knjig slovenskih zgodovinarjev in

zgodovinarjev. Ne nazadnje je za široko javnost, ki jo more doseči televizijski medij, kot avtorica, soavtorica in scenaristka ter strokovna sodelavka sodelovala pri nastanku igranih dokumentarnih filmov *Utrip srednjeveške Škofje Loke* (RTV Slovenija 2007) in *Piranska srednjeveška zgodba* (RTV Slovenija 2009).

Leta 1995 je prof. dr. Darja Mihelič stopila tudi na pedagoško pot, ko je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani prevzela predavanja izbranih poglavij iz zgodovine srednjega veka na Slovenskem, zgodovine Slovencev od naselitve do 18. stoletja, od leta 1995 dalje je predavala študentom arheologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in od leta 2001 še na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Ves čas svojega dela je uspešno in nadvse učinkovito usklajevala svoje znanstveno in pedagoško delo ter tako pomembno sooblikovala številne generacije slovenskih zgodovinarjev.

Ni treba posebej izpostavljati, da Darja Mihelič svoja znanstvena spoznanja neprestano sooča v mednarodnih zgodovinskih okoljih, predvsem na številnih simpozijih in konferencah in z objavami v tujih publikacijah, predvsem pa je bila preudarna, natančna, zahtevna in zato tudi uspešna mentorica na vseh stopnjah izobraževanja, vključno z doktorskimi disertacijami.

Darja Mihelič je pomemben pečat pustila v slovenski zgodovinski stanovski organizaciji Zvezi zgodovinskih društev Slovenije, v kateri je bila dejavna že od začetkov svoje profesionalne poti, saj je trdno verjela v t. i. *Korpsgeist*, stanovski duh, ki more zgodovinsko prinesiti zgolj koristi in napredek. Leta 1988 je bila izvoljena za predsednico Zveze zgodovinskih društev Slovenije, ki jo je vodila do leta 1992 in katerega častna članica je postala leta 2014. Od leta 2001 je tudi članica odbora Zgodovinskega društva za južno Primorsko. Znanstvene povezave je utrjevala tudi v mednarodnem znanstvenem okolju, saj je bila in je navkljub upokojitvi še vedno članica številnih odborov in zgodovinskih komisij (na primer Commission internationale pour l'histoire des villes, Association internationale pour l'histoire des Alpes). V svoji znanstveno-raziskovalni dejavnosti je prevzemala nase tudi številne uredniške naloge, in sicer tako v osrednji slovenski zgodovinski reviji *Zgodovinski časopis* (1976–1991), kot tudi v revijah *Annales* in *Acta Histriae*, vrsto let je bila sourednica za zgodovino pri *Enciklopediji Slovenije* ter sourednica zbirke *Ilustrirana zgodovina Slovencev za otroke* (Mladika, Ljubljana).

Prof. dr. Darja Mihelič je svoje žitje in bitje posvetila predvsem inštitutu, na katerem je delovala polna štiri desetletja. Svojo službeno je pot začela in končala na inštitutu, ki je v času njenega službovanja zamenjal tako ime – iz Inštituta za občo in narodnostno zgodovino v Zgodovinski inštitut Milka Kosa, kot tudi pravno organizacijski okvir – od inštituta

⁵ Sedlar, Alma M.: Prof. dr. Darja Mihelič. Od Piranskega zaliva do hazarda. *Jana*, 2011, 17, 26. 4. 2011, str. 11–12.

pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v raziskovalno enoto Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Že leta 1996 je bila prvič izvoljena za predsednico Znanstvenega sveta Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ki ga je vodila do leta 2000, potem pa smo ji članice in člani tedanjega Znanstvenega sveta inštituta ponovno zaupali vodenje med letoma 2012 in 2016. Kot v znanstvenem delu se je bila tudi na polju upravljanja pripravljena soočiti z izzivi, ki jih je prineslo na eni strani projektno financiranje, na drugi strani pa izjemno slabo finančno stanje, v katerem se je znašel inštitut na začetku novega tisočletja. Tako je 30. maja 2000 prevzela vodenje inštituta in ga vodila vse do 31. decembra 2009. V tem času se je inštitut preselil v nove prostore na Novem trgu 2, predvsem pa se je kadrovsko pomladil in povečal, razširil pa je tudi polja raziskovanja in se utrdil na tistih temeljnih področjih, ki so utemeljila tudi sam inštitut ob njegovi ustanovitvi, to je področje kritičnih izdaj virov ter gospodarske in socialne zgodovine Slovencev, s pogojno zamejitvijo v letu 1918, kot je bila neka tiha in neuradna kronološka delitev raziskovanja zgodovine med Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU in Inštitutom za novejšo zgodovino. S premišljenim vodenjem je inštitut popeljala iz težkega finančnega položaja in svoji naslednici zapustila finančno utrjen, vsebinsko raznovrsten in kadrovsko kakovosten kolektiv, ki se je pod njenim vodenjem naučil sodelovati, se združevati v skupnih projektih in znanstvenih idejah ter jih uresničevati v bogati publicistični dejavnosti. Predvsem pa je nase osebno prevzela odgovornost vodenja raziskovalnega programa »Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti« in uspešnega pridobivanja projektov, s pomočjo katerih se je inštitut lahko postavil na uspešnejšo in bolj samozavestno znanstveno pot. Ko se je v začetku leta 2013 upokojila, njena skrb za inštitut, za njegove znanstvene odločitve in usmeritve niso pojenjali, saj je bila še nekaj let, kot smo zapisali, dejavno vključena v inštitutsko delo in še danes bogati njegovo publicistično dejavnost.

Njene izkušnje s področja upravljanja in znanstvene politike so pripoznali tako na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU kot na Javni agenciji za raziskovalno dejavnost ter Ministrstvu za izobraževanje,

znanost in šport, kar se je izkazalo v številnih funkcijah, ki so ji bile zaupane. Na ravni ZRC SAZU velja poudariti članstvo v Upravnem odboru ZRC SAZU (2000–2004) in v Znanstvenem svetu ZRC SAZU (2012–2016) ter v Komisiji za nagrade ZRC SAZU (2011–2016), kjer so bili njeno skrbno branje pravilnikov, poznavanje področja dela in bogate izkušnje jamstvo za strokovno utemeljene odločitve.

Svojo predanost znanosti in izboljšanju njenega položaja v družbi je uresničevala kot članica Komisije Republike Slovenije za nagrade in priznanja na Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport (1998–2002), bila je predsednica Znanstveno-raziskovalnega sveta za področje Narava in civilizacijsko-kulturna podoba Slovenije in Slovencev (1999–2002), članica Nacionalnega znanstveno-raziskovalnega sveta na Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport (1999–2002), med letoma 2004 in 2005 pa je bila koordinatorka za zgodovino ter članica Znanstvenoraziskovalnega sveta na področju humanistike na Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport. Kot upokojenka sodeluje v občasnih telesih ARRS, kjer je cenjena prav zaradi skrbnega dela in dolgoletnih izkušenj na področju znanstvene politike.

Prof. dr. Darja Mihelič je raziskovanje preteklosti vzela nase kot poslanstvo, kot življenjski stil, kot strast, od katere se je mogla ločiti in odpočiti le z drugo veliko strastjo, jadranjem po morju, ki objema njeno ljubo mesto, srčiko njenega raziskovanja – Piran. Strast, vestnost, natančnost in izjemno delavnost je prenašala tudi na mlajše rodove, na svoje sodelavke in sodelavce na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa in na vseh ustanovah, na katerih je delovala, včasih tudi po principu »kar te ne krepa, te krepi«. Zato smo ji seveda neizmerno hvaležni in ji voščimo predvsem zdravja, potem pa tudi novih raziskovalnih izzivov in uresničenja tistih znanstvenih želja, ki so se ji porodile v času njene znanstvene poti.

Draga Darja, mirno naj bo Tvoje morje in Tvoja barka naj plava varno, jadra naj ujamejo vse tiste male in velike zgodovinske zgodbe, ki čakajo tvojega peresa, da bomo vedno znova obogateni z novimi vedenji in spoznanji.

Petra Svolfšak

Ocene in poročila

Matjaž Bizjak: Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, 229 strani.

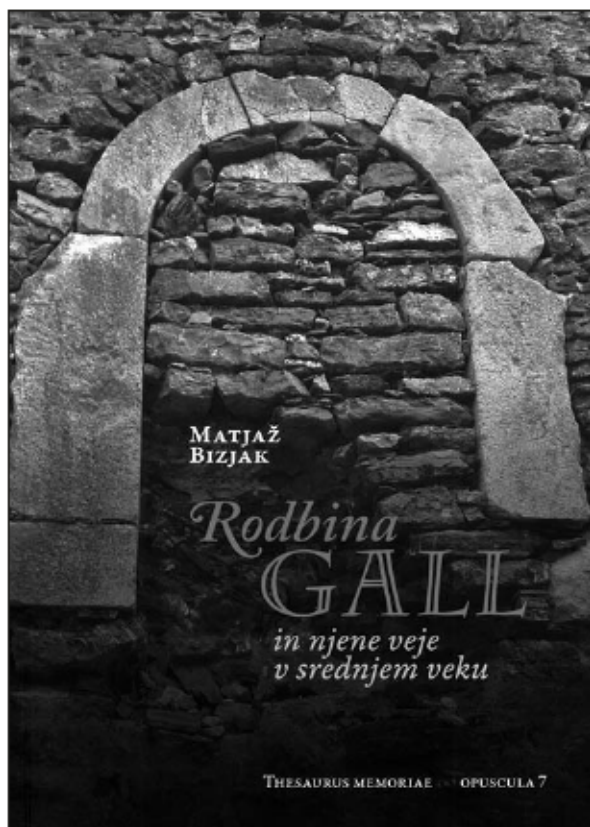
Pri Založbi ZRC SAZU v Ljubljani je leta 2019 izšla znanstvena monografija z naslovom *Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku* izpod peresa dr. Matjaža Bizjaka, sicer višjega znanstvenega sodelavca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa. Avtor je strokovnjak za srednjeveško gospodarsko zgodovino, pri čemer se prvenstveno posveča problemom ustroja in funkcioniranja zemljiških gospodstev. Njegovo drugo raziskovalno težišče so primarne raziskave in edicije srednjeveških virov. S svojim dotičnim delom je avtor, kot sam pove že v predgovoru, skušal rekonstruirati zgodovino rodbine Gall z vsemi njenimi srednjeveškimi vejami oz. linijami.

Pri svojem raziskovanju se je opiral predvsem na do danes ohranjene vire, katerih stanje je, po njegovih besedah, precej klavrno. O rodbinskem arhivu

lahko govorimo samo v primeru linije (in poznejše samostojne rodbine) Gallenberg, pa še ta je le deloma ohranjen. Pri ostalih vejah je avtor uporabljal na najrazličnejših koncih raztreseno listinsko gradivo ter fevdne in obračunske knjige. Po drugi strani v ohranjenih narativnih virih ni našel za raziskavo uporabnih informacij. Glede na to, da je gallenberški rodbinski arhiv edini ohranjen, mu avtor posveti celo poglavje in njegovo vsebino podrobno razdeli. Prav tako omenja razne arhivske ustanove, po katerih so obstoječe listine razpršene.

Jedro pričujoče monografije predstavlja genealoški pregled rodbine Gallov oziroma njenih pet linij. Gre za linije Gallenberg (pozneje samostojno rodbino), Lebek-Rožek, Gallenstein, Motnik in Pukštajn. Poleg tega avtor v začetku predstavi začetke iz Bavarke izvirajoče rodbine. Slednjič omenja še člane, ki jih najdemo med pripadniki klera in jih je, kar se tiče natančne umestitve družinsko drevo, težje umestiti. Avtor pokaže, da so se prvi Galli že v drugi tretjini 12. stoletja začeli pojavljati v spremstvu grofov Andeških, v katerih službi so težišče svojega delovanja tudi premaknili na Kranjsko. Tam so se pojavili že sredi 12. stoletja. Avtor nekaj besed namenjuje tudi integraciji rodbine med kranjsko plemstvo, pri čemer poudari, da sta tovrstne raziskave do sedaj že opravila Ljudmil Hauptmann in Dušan Kos. Te tudi na kratko predstavi, nato pa z raziskavo prvih članov rodbine nadaljuje sam.

Glede nastanka gallenberške linije rodbine avtor izpostavlja dognanja Dušana Kosa in poudari, da je treba njen izvor iskati v domnevni poroki nekega Galla s pripadnico rodbine Mekinjskih. Ime je obravnavana veja rodbine očitno dobila po gradu Gamberk (Gallenberg) v bližini Izlake. Avtor v tem poglavju kritično pretrse ugotovitve predhodnih raziskovalcev (Schönleben, Otorepec, Brunner) in zatem nadaljuje z natančnim raziskovanjem članov omenjene linije, ki jih razdeli na devet generacij. Pri obravnavi lebeško-rožeške linije avtor začne z opisom tretje generacije rodbine, aktivne v začetku 14. stoletja. Omenjeni liniji lahko sledimo vse do osme generacije. Imenovala se je po gradu Lebek pri Vačah, ki je bil sprva fevd krške škofije, a so si ga v začetku 14. stoletja lastili grofje Goriško-Tirolski kot zastavni imetniki Kranjske. Drugi del imena linije prihaja od gradu Rožek pri Moravčah, ki je v 14. stoletju postal glavna rezidenca istoimenske linije rodbine. Z

obravnavo gallensteinske linije (imenovane po istoimenskem gradu oziroma Podpeči pri Gabrovki) začne avtor na prelomu 13. in 14. stoletja. Tudi ta linija je imela devet generacij, ki so se ob koncu delile na več dodatnih vej. Začetek motniške veje avtor postavi šele v sedmo generacijo, ko se leta 1426 prvič pojavi t. i. Nikolaj Gall z Motnika. Osmo in deveto generacijo nato obravnava skupaj. Z opisom pukštanjske linije Gallov avtor začne v peti generaciji. Hkrati sicer tudi opozori na možnost, da se je omenjena linija odcepila že v kateri od predhodnih generacij. Na to namreč do neke mere namiguje grbovna podoba na pečatu Nikolaja Galla, prvega znanega člana linije. Nikolajevemu (istoimenskemu) sinu je oglejski patriarh leta 1376 grad Pukštajn (v pobočju Bukovja in neposredni bližini Dravograda) podelil v dedni fevd. Za njim se je rodbina raztezala še čez tri generacije. Kar se tiče članov rodbine, ki so opravljali (tudi zelo ugledne) cerkvene službe, avtor še enkrat poudari, da jih mnogo ne moremo z gotovostjo opredeliti. Konkretno gre v tem primeru za Jurija (župnika v Trebnjem), Janeza (župnika v Dobropolju ter na Dobu), Pavla (župnika v Trebnjem), Andreja (vikarja oz. župnika v Beli Cerkvi, (sub)diakona v Ferrari in Firencah ter nazadnje stiškega meniha), Ano (nuno v Velesovem), Gašperja (župnika v Cerknici) ter Matijo, ki je bil na ne natančneje opredeljenem kleriškem položaju v (Škofji?) Loki. K tu omenjenim je treba, kot navaja avtor, nenazadnje prišteti še Sigmunda Galla, ki je kot vojak Nemškega viteškega reda padel v bojih v Prusiji. Poleg njihovih cerkvenih funkcij avtor v tem poglavju navaja tudi druge dogodke iz življenja omenjenih oseb, med katerimi so bile nekatere v teku svojega življenja obdolžene cele kopice nemoralnih dejanj.

Predzadnje poglavje je namenjeno prikazu poselnega razvoja posameznih vejah rodbine Gallov. Avtor v njegovem uvodu opozori, da je natančno lociranje srednjeveških posesti izjemo težavno in problematično. Najzgodnejši urbarji zadevnih gospodstev namreč redko izvirajo izpred 17. stoletja in so večinoma nastali šele v okviru terezijanskega katastra (sredi 18. stoletja). Pri slednjih gre dostikrat za združena gospodstva, kjer razloček med posameznimi sestavnimi deli ni razviden. Avtor delo torej opravi po svojih najboljših močeh, pri čemer se opira na razpoložljive podatke. Tako na primer navaja, da je treba prvotno kranjsko posest Gallov iskati v okviru andeških posesti na Gorenjskem. Domneva, da je šlo za raztreseno posest neke med Tržiško Bistrico in Zasavskim hribovom. Kasneje se je posestna struktura vsake izmed linij iz generacije v generacijo spreminjala. Avtor skuša omenjenim spremembam kar se da natančno slediti, vendar je pri tem – kot že rečeno – omejen s pičlim številom (ne) natančnih virov.

V zadnjem poglavju je govora o gospostvu Gamberk pri Izlakah, izvornem gallskem gospostvu, ki je bil sedež rodbine do začetka 14. stoletja. To gospostvo

avtor izpostavi kot izjemo glede srednjeveških virov, ki so, kot že večkrat rečeno, prav pičli. Avtorju uspe (pomočjo ugodne strukture virov) za gambersko gospodarstvo precej natančno opisati njegovo zgodovino ter gospodarsko stanje in poslovanje. Gre sicer že za čas potomcev Gallov (v vlogi deželnokežnjih oskrbnikov) v 15. stoletju. Prikaz temelji na analizi letnih obračunov iz tridesetih in štiridesetih let ob upoštevanju podatkov iz urbarja s konca 15. stoletja.

Ob koncu monografije doda avtor pred sezname virov, literature, slikovnega gradiva in imenskega kazala še priloge. Te vsebujejo prepis urbarja gospostva Gamberk iz leta 1498, rodbinski leksikon ter (v zavihku priložene) odlične rodovnike vsake rodbinske linije posebej. Monografijo poleg že naštetega odlikujejo številni prikazi pečatov, fotografije gradov, aksonometrične študije (avtorja Igorja Sapača), tabele in grafikoni. Kot celota nas monografija zelo natančno popelje skozi zgodovino srednjeveške rodbine Gall od njenega začetka, pa vse do konca v 15. oziroma prve polovice 16. stoletja. Delo je dragocen prispevek k razumevanju zgodovine ne le same rodbine, temveč tudi Kranjske in širše vzhodnoalpske regije v času visokega in poznega srednjega veka.

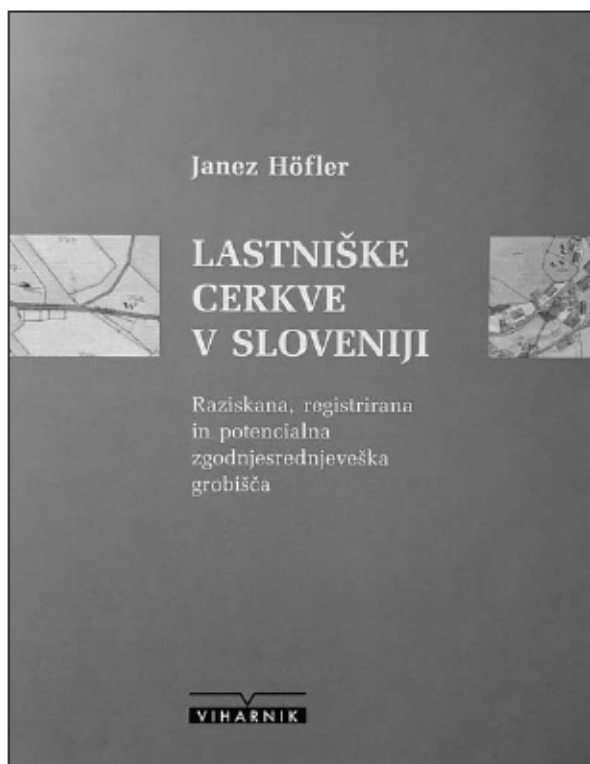
Martin Bele

Raziskana, registrirana in potencialna
zgodnjesrednjeveška grobišča. Ljubljana:
Viharnik, 2019. 140 strani.

Janez Höfler je v letu 2019 pri založbi Viharnik izdal novo knjigo o zgodovini cerkva in župnij s slovenskega prostora. Tokrat se je posvetil temi, ki je bila v slovenskem zgodovinopisju do sedaj bolj ali manj potisnjena ob stran. Knjiga je nastala na podlagi dolgoletnih avtorjevih raziskav in tudi na podlagi izkopavanj in ugotovitev arheologov.

Knjiga z naslovom *Lastniške cerkve v Sloveniji. Raziskana, registrirana in potencialna zgodnjesrednjeveška grobišča* obravnava lastniške cerkve, ki se pričnejo pojavljati v zgodnjem srednjem veku že v 9. stoletju, večinoma pa jim lahko sledimo v obdobju med drugo polovico 10. stoletja vse do druge polovice 11. stoletja oziroma do začetka 12. stoletja, tj. do cerkvenih reform župnijske mreže, ki jo je na ozemlju južno od reke Drave izvedel oglejski patriarh kot krajevno pristojni škof. Knjiga predstavlja nadgradnjo avtorjevega preglednega znanstvenega članka *Lastniške cerkve zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem in njihovo zgodovinsko ozadje*, ki ga je objavil v letu 2017, v njem pa se je omejil le na lastniške cerkve na Gorenjskem. Pričujoča knjiga vsebinsko pokriva večino slovenske-

ga ozemlja, žal pa ne podaja ugotovitev za ozemlje Bele krajine in Prekmurja. Avtor to utemeljuje z nejasnim položajem lastniških cerkva v Beli krajini, ozemlje Prekmurja pa je izpuštil zaradi drugačnega zgodovinskega razvoja. Höfler dalje tudi zatrdi, da je v knjigi povzel ugotovitve iz leta 2017, ki jih je tudi bistveno dopolnil in v nekaterih primerih tudi popravil.

Kaj sploh je lastniška cerkev? To je cerkev, ki jo je na svojem ozemlju postavil zemljiški gospod za dušno oskrbo sebe in prebivalcev svojega posestva, jo oskrbel s premoženjem za njeno vzdrževanje in tudi za duhovnikom, ki ga je sam izbral in namestil po svoji volji.

Proces preoblikovanja lastniških cerkva v patronatne župnije se je na Slovenskem pričel sredi 11. stoletja, zavlekel pa se je še globoko v 12. stoletje. Pri tem je lastnik krajevnemu škofu odstopil desetino in nekaj ostale posesti, škof pa mu je v zameno vrnil del desetine, cerkvi podelil krstno in pogrebno pravico (osnovni pravici župnijske cerkve), lastniku pa podelil patronatno pravico, tj. pravico do izbire duhovnika, ki ga je moral potrditi škof. Oglejski patriarhi so tekom reforme župnijske mreže redko dopustili, da so se lastniške cerkve preoblikovale v patronatne župnije. Večinoma so njihovem ozemlju dodali še območje iz drugih gospodstev in tako oblikovali obsežnejše župnije, prvotnim lastnikom pa so bili pripravljeni prepustiti le odvetniško pravico (npr. Bela Cerkev). Te imenujemo patriarhatske reformne župnije. Gradnja novih cerkva je po reguliranju prazupnij s strani posameznikov potekala le še v mejah

obstojećih župnij, ki pa je lahko pripeljala do ustanovitve novih patronatnih župnij ali pa plemiških vikariatov. Nekatere lastniške cerkve so cerkvenopravno tudi propadle, postale podružnične cerkve določene župnije in so izgubile tudi pravico do pogrebcev.

Na začetku knjige avtor v uvodni študiji najprej pojasni osnovne pojme in predstavi usodo lastniških cerkva po patriarhovi reformi, sledi pa predstavitev lastniških cerkva iz različnih vidikov: cerkev in grobišče, stavbni kontekst v povezavi z dvorcem in zgodnjimi gradovi, prostorski odnos do pripadajočega naselja, arhitekturo, ki je vidna samo v nekaterih primerih, pa še to na podlagi izkopavanj ali ostankov gradnje, patrocinij, knjigo pa zaključuje obsežen zgodovinski in geografski pregled.

Zgodovina lastniških cerkva v Sloveniji v 9. stoletju zaenkrat ostaja bolj ali manj nejasna. Najverjetneje so jih ustanovili domači poveljari v času misijonske dejavnosti, ki so jo vodili oglejski patriarhi. Sredi 10. stoletja, po zmagi cesarja Otona I. nad Madžari na Leškem polju pri Augsburgu leta 955, se situacija nekoliko razjasni. Poleg morebitnih »domačih« lastniških cerkva, ki so preživele madžarske vpade na slovensko ozemlje, ali pa so nastale na novo, se pojavi vrsta kraljevih lastniških cerkva, ki so bile postavljene na novo pridobljenem kraljevem ozemlju s strani posameznih upraviteljev teh posestev. S kraljevimi daritvami teh posesti večinoma iz Bavarske izvirajočim visokoplemiškim družinam ali cerkvenim ustanovam, praviloma eksteritorialnim škofom, so jim pripadle tudi lastniške cerkve, katerih število je v času kolonizacije ozemlja vidno naraslo.

Gradnja lastniških cerkva je potekala počasi, ob tem pa se je pričela spreminjati tudi navada pokopavanja umrlih. Starost posamezne cerkve tako najlažje dokažemo na podlagi grobišča ob njej, pri čemer so v veliko pomoč arheološka izkopavanja. Grobišče karantansko-köttlaške kulture cerkev umešča v zgodnji srednji vek (do sredine ali konca 11. stoletja). Cerkev s sedežem prazupnij in grobišč lahko uvrstimo v čas med drugo polovico 10. do začetka 11. stoletja. Na ozemlju današnje Slovenije so to npr. Rodine, Kranj, Mengeš, Šempeter v Ljubljani, Cerklina, Predloka pri Črnem Kalu. Grobišča köttlaške kulture srečamo tudi pri cerkvah, ki so se iz lastniških preoblikovale v patronatne župnije (Mošnje, Komenda). Grobišča pri cerkvah, ki niso imele župnijskih pravic, kjer se je pokopavalo le do 11. stoletja, pa pričajo, da so v cerkvenopravnem pogledu ob reformi v 11. stoletju propadle in tudi izgubile pravico do pokopavanja (Šturje pri Ajdovščini, Moste-Žirovnica, Spodnje Duplje, Zgornji Brnik, Legen pri Slovenj Gradcu). Pokopavali so lahko tudi na mestu, kjer danes cerkve ni več oziroma da so jo postavili na starejšem grobišču iz spoštovanja tradicije (Sedlo v Breginjskem kotu, Breg pri Žirovnici, Križevska vas, Muljava, Trebnje).

Höfler opozarja tudi na povezavo lastniških cerkva z dvori in njihovimi lastniki, saj so te običajno

stale v neposredni bližini bivališča lastnikov. Raziskave kažejo, da so bile lastniške cerkve postavljene na pretežno ravnem ozemlju, a v bližini visokosrednjeveških gradov na vzpetinah. Ti so zaradi novih strateških vidikov prevzemali vlogo starih nižinskih dvorov, ki so propadli (npr. Radovljica in stari Lipniški grad, Kovor in Gutenberg, Komenda in Smlednik, Nevlje in Kamnik, Sora in Goričane, Bistrica ob Sotli in Kunšperk, Braslovče in Žovnek, Razvanje in Hompoš), cerkve pa so ostale. Novi grad so lahko lastniki postavili tudi v drugi župniji, kot pa je stal stari dvor (Gutenberg, Smlednik). Dogodilo se je tudi, da so dvori propadli, ne da bi jih nadomestili z novim gradom na drugi lokaciji (Ribnica na Dolenjskem).

Cerkve s sedeži pražupnij so pogosto stale na samem, naselje se je (ali pa tudi ne) razvilo okoli njih šele kasneje (Rodine, Šempeter v Ljubljani, Cerknica, Šentvid pri Stični, Šempeter v Savinjski dolini). Enako velja tudi za cerkve patriarhatskih župnij (Cerklje na Gorenjskem, Vodice, Moravče, Šmarje pri Ljubljani, Šentrupert na Dolenjskem, Videm ob Savi, Trebnje, Dobrič). Obstaja tudi nekaj izjem zaradi zgodovinskih okoliščin (Solkan, Vipava, Kranj). Ugotoviti je moč, da sedeži teh cerkva niso bili vezani na sedež fevdalcev. Skratka, če imamo cerkev, v kateri bližini ni bilo fevdalnega sedeža, lahko govorimo o patriarhatski pražupnijski ali župnijski ustanovi. Pri običajnih lastniških cerkvah in dvorih pa je drugače. Raziskave kažejo, da so zgodnjersrednjeveški dvori s cerkvami ležali na robu naselij, včasih nekoliko višje in zavarovani z (naravno) pregrado (številne cerkve na Gorenjskem, Dvorska vas pri Velikih Laščah, Stari trg pri Ložu, Vitanje, Braslovče, Vransko, Ponikva, Slovenske Konjice).

Höfler se v knjigi dotakne tudi arhitekture lastniških cerkva, ki so bile kljub prepovedi večinoma lesene. To velja zlasti za ozemlje severno od Alp. Zidanje kamnitih cerkva se na Koroškem severno in južno od reke Drave uveljavi že konec 8. in v 9. stoletju. Sicer so materialni ostanki predromanike izjemno skopi.

V knjigi so obravnavani tudi patrocinijski lastniški cerkva. Najpogostejše so bile lastniške cerkve na Slovenskem posvečene sv. Petru, sv. Martinu, sv. Juriju in sv. Janezu Krstniku. Nekoliko bolj zamotan problem predstavlja problematika Kristusovega patrocinijskega, manj pogosti pa so patrocinijski sv. nadangela Mihaela, sv. Vida in Marijinega vnebovzetja. Nekoliko redkejši so patrocinijski sv. apostola Andreja, sv. mučenca Štefana in sv. Lovrenca, ki se pri nas uveljavi šele v 12. stoletju.

Osrednji del knjige predstavlja kratek opis posameznih lokalitet z lastniškimi cerkvami, ki jih je avtor uredil po geografskem principu: Severna Primorska (opis 17 cerkva), Južna Primorska (opis 6 cerkva), Gorenjska (opis 36 cerkva), Notranjska in Dolenjska zahodno od Krke (opis 6 cerkva), Dolenjska vzhodno od Krke (opis 10 cerkva), Koroška (opis 5 cerkva),

Štajerska južno od Drave (opis 15 cerkva) in Štajerska severno od Drave (opis 3 cerkva).

Höfler opozarja, da se lastniške cerkve s slovenskega ozemlja v listinskem gradivu omenjajo samo v nekaterih primerih, večinoma jih lahko identificiramo na podlagi bližnjih grobišč ali na podlagi posameznih najdb. Podani pregled lastniških cerkva seveda tudi ni dokončen niti ni popoln, saj v prihodnje dodatna arheološka izkopavanja in dodatne zgodovinske raziskave lahko odkrijejo še marsikatero novo dejstvo pa tudi novo lokacijo. Knjiga tudi ne obravnava lastniških cerkva iz 12. stoletja. Teh tudi ni tako malo; po avtorjevem mnenju jih je treba obravnavati v okviru patronatnih župnij, poleg tega pa pri njih tudi ne gre pričakovati zgodnjersrednjeveških grobišč.

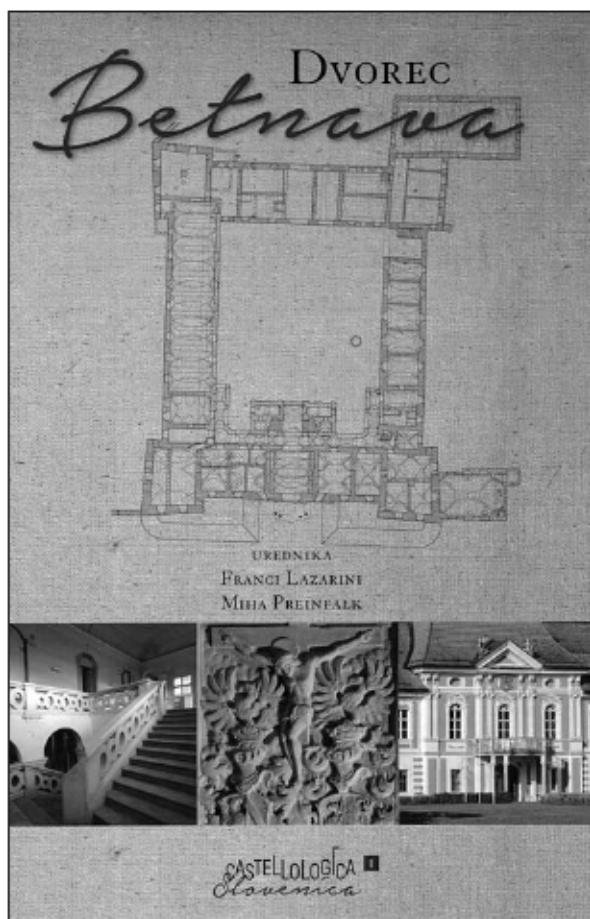
Jure Volčjak

Dvorec Betnava (ur. Franci Lazarini in Miha Preinfalk): Ljubljana: ZRC SAZU, 2018, 526 strani.

Verjetno bi si marsikdo raje želel, da bi bila kate-rakoli stvar, o kateri se nadvse kvalitetno napiše več kot petsto strani, bistveno lepša in vsebinsko kvalitetnejša od lepo spisane publikacije, a, žal, v primeru dvorca Betnava temu niti v najlepših sanjah ne more biti tako. Čeravno leži dvorec na območju, ki je kontinuirano poseljen že vsaj od 5. tisočletja pred našim štetjem, sam pa se lahko pohvali z več kot poltisočletnim obstojem, bogatim zgodovinskim spominom in statusom kulturnega spomenika državnega pomena, sta danes njegov propadajoči videz in neobstoje kakršnekoli vsebinsko obstojne vizije zanj dober pokazatelj trenutnega kulturnega razvoja in vrednot slovenskega naroda oziroma tistih, ki zadnjih trideset let tako ali drugače krojijo in razvijajo slovensko državo ter posledično s tem tudi slovensko kulturo. Zadnja dogajanja v zvezi s finančnimi težavami in malverzacijami mariborske nadškofije, ki so začeto obnovo dvorca pripeljala do neurejenega in propadajočega gradbišča, so dober pokazatelj, da je eden od sedmih smrtnih grehov, pohlep, tako udomačen in vseprisoten v slovenski družbi, da nanj niso imuni niti tisti, ki najbolj goreče pridigajo in svarijo pred njim.

V izogib depresiji je dobro in potrebno v vsakem tovrstnem neobdobju iskati in najti vsaj kanček nečesa, kar lahko v posamezniku zbudi nekaj upanja in radosti. Trpljenja je v naših življenjih že tako ali tako preveč. Predvidevam, da snovalci najnovejše knjižne zbirke o slovenskih gradovih in dvorcih pri njenem snovanju niso imeli v mislih posameznikovih duševnih stisk in vsakodnevnih tegob, a je že njena prva publikacija dokazala, da ima precejšen

pomirjevalni in radostni potencial. Knjižno zbirko *Castellologica Slovenica* sta sicer zasnovala Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU z namenom raziskovanja in predstavitve izbranih grajskih stavb iz slovenskega prostora oziroma njihovih zgodovin, arhitekturnih značilnosti, lastnikov in vlog, ki so jih odigrale v preteklosti. Da je prva knjiga knjižne zbirke posvečena dvorcu Betnava, ni naključje. Negotovi status kulturnega spomenika, njegovo pospešeno propadanje in ne nazadnje tudi ogroženost enega od redkih ohranjenih grajskih parkov so pri določenem delu strokovne javnosti vzbudili željo po pozitivnih spremembah, ki bi jih morda prinesla osvetlitev betnavske zgodovine in njene izjemne umetnostne dediščine. Delež raziskovalnega časa je za to plemenito idejo poleg urednikov zbirke in prve monografije, Mihe Preinfalka ter Franca Lazarinija, brezplačno prispevalo 11 različnih strokovnjakov s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine, muzealstva in konservatorstva. Starejšo zgodovino oziroma obdobje do konca srednjega veka ožjega in širšega prostora okrog betnavskega dvorca so izčrpno predstavili arheologi Andrej Magdič, Mihaela Kajzer in Primož Predan, svetno in cerkveno zgodovino od zgodnjega novega veka do danes zgodovinarji Žiga Oman, Matjaž Grahornik, Andrej Hozjan in

Lilijana Urlep, izjemno obsežen arhitekturnozgodovinski opis dvorca je podal Igor Sapač, umetnostni zgodovinar Tina Košak in Polona Vidmar sta zelo podrobno predstavili betnavsko slikarsko zbirko in ohranjene protestantske nagrobnike z nekdanjega tamkajšnjega pokopališča, konservatorka Eva Sapač dosedanje konservatorske posege na dvorcu, muzealka Valentina Bevc Varl pa v Pokrajinskem muzeju Maribor ohranjeno zbirko premične dediščine iz dvorca in njegove neposredne bližine.

Interdisciplinarno zasnovana monografija bolj ali manj vsebuje na enem mestu vse, kar je dobro vedeti o betnavskem dvorcu in je potemtakem dosegla svoj glavni namen. Tako strokovni kot tudi laični javnosti je postregla z vrsto novosti in pripomogla k boljšemu poznavanju dvorca, vsem, ki jih negotova usoda propadajoče zgradbe in nezmožnost lastnega ukrepanja občasno silita v depresivno razpoloženje, pa bo pogled na lepo oblikovano monografijo in prebiranje njene vsebine vsaj za tisti kratek čas pomiril in vzradostil. Zagotovo je takšen vtis naredila na komisijo Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, ki je avtorski skupini monografije aprila 2019 podelila Priznanje Izidorja Cankarja.

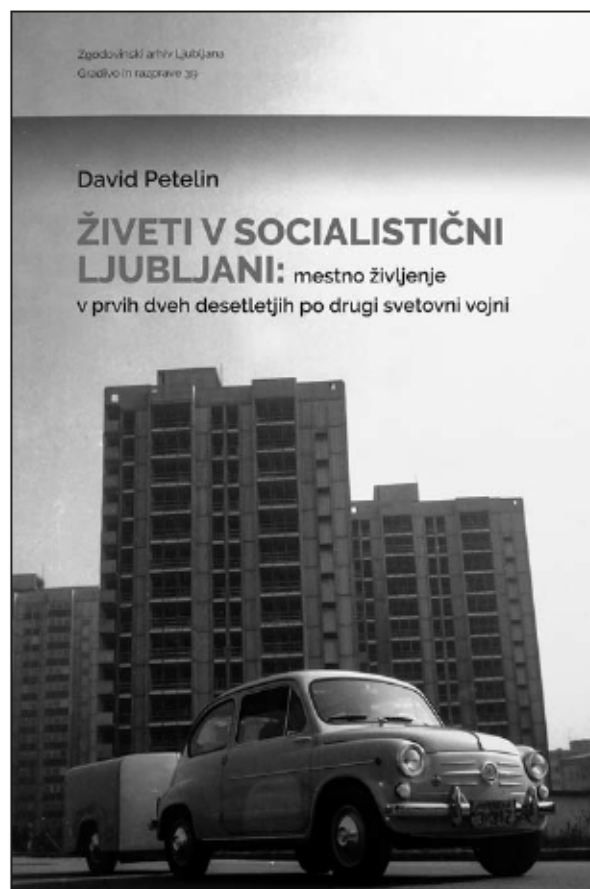
Dejan Zadravec

David Petelin: Živeti v socialistični Ljubljani. Mestno življenje v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2019, 402 strani (Zbirka Gradivo in razprave; 39).

V zadnjem času je raziskovanje socializma v slovenskem zgodovinopisju doživelo pravi razcvet, kar se kaže v novih muzejskih postavitvah in v večjem številu izdanih monografij s tega področja. Sem sodi tudi znanstvena monografija Davida Petelina, obsežno in zanimivo delo reprezentativnega formata, ki obravnava zgodovino Ljubljane v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni ter različne vidike mestnega življenja. Monografijo je izdal Zgodovinski arhiv Ljubljana ob podpori Ministrstva za kulturo in Mestne občine Ljubljana. Osnovo zanjo predstavlja avtorjeva doktorska disertacija z naslovom *Vsakdanje življenje v Ljubljani v letih 1945–1965*.

Monografija je vsebinsko razdeljena na 16 poglavij in lahko bi rekli na dva večja sklopa. Uvodnemu, bolj teoretskemu razmisleku o raziskovanju zgodovine vsakdanjega življenja sledi prikaz ukrepov revolucionarne oblasti: osvoboditev mesta, prevzem oblasti, politični obračun z nasprotniki, razlastitve premoženja. Poglavje o Ljubljani in njenih prebivalcih naniža tako demografske podatke kot oris socialistične

družbene preobrazbe, kjer avtor izpostavi predvsem zaton meščanstva, oblikovanje novega družbenega sloja, delavstva, vpliv socialistične tovarne in družbene uravnilovke. Poglavje vključuje še posamezne poglede na javno in družinsko življenje, kjer avtor skuša prikazati tudi novo vlogo in položaj žensk. Nato se zvrsti nekaj poglavij o povojni obnovi in industrializaciji ter življenjski ravni in preskrbi prebivalcev. Ta del se konča z opisom izboljšanja življenjskih razmer, jugoslovanske modernizacije, vpliva ameriške kulture na povojno Evropo in razvoja socialističnega potrošništva v Jugoslaviji.

V drugem sklopu monografije nas avtor najprej seznani z upravnimi spremembami, s katerimi se je soočala Ljubljana med letoma 1945 in 1965. Sem vključi tudi druge spremembe, ki so bile posledica nove družbene ureditve, to je preimenovanje ulic ter postavitev različnih spomenikov in kipov v spomin na narodnoosvobodilni boj in revolucijo. Temu sledi obsežnejše poglavje o arhitekturnih in urbanističnih spremembah, ki jih je mesto doživljalo v prvih dveh desetletjih po vojni. Avtor pri tem opiše značilnosti socialističnih mest in jugoslovanskega urbanističnega planiranja, nato pa svojo pozornost usmeri v izgradnjo in razvoj Ljubljane. Naslednji poglavji prikazeta razvoj stanovanjskih razmer v Ljubljani, od povojnega stanja do urejanja novih sosesk, ter razvoj komunalne, cestne in druge infrastrukture. V zaključ-

nih poglavjih avtor obravnava še družabno življenje Ljubljancev, športno udejstvovanje, kulturo, šolstvo in nova socialistična praznovanja.

Vse to so pomembni vidiki vsakdanjega življenja, ki razkrivajo podobe iz življenja Ljubljane in Ljubljancev od povojnega pomanjkanja in oblikovanja novega družbenega reda do rasti življenjskega standarda in modernizacije družbe v šestdesetih letih. Monografija vsekakor prinaša zanimive vsebine in raznolike poglede na vsakdanje življenje. Glede na opisano strukturo bo pozoren bralec v prvem delu sicer pogrešal več podrobnosti o življenju v Ljubljani, saj je veliko prostora posvečenega splošnim razmeram v državi, medtem ko v drugem delu avtor postreže z bolj izčrpnimi informacijami o razvoju mesta in vsakdanjem življenju, ki ga je spreminjala socialistična modernizacija. Nekoliko zmoti tudi veliko število kratkih podpoglavij, ki bi jih veljalo smiselno združiti in povezati. Kratki opisi lahko po eni strani hitro zaidajo v posploševanje, po drugi pa je težko zaobjeti vse vidike mestnega življenja v Ljubljani. Razdrobljenost vsebine lahko izhaja tudi iz ambicioznega avtorjevega cilja »prikazati celovit razvoj Ljubljane skozi antropološko, sociološko in zgodovinsko paradigmo«, kar ima seveda svoje pasti.

Monografijo odlikuje predvsem bogat izbor slikovnega gradiva, ki bo bralcem zagotovo v veselje. Fotografije so umeščene med besedilo monografije in prikazujejo podobe iz zgodovine in povojnega razvoja Ljubljane. Na koncu je avtor pripravil še nekaj tabel z izbranimi demografskimi in statističnimi podatki ter seznam preimenovanih ulic. Temu sledi pregleden seznam uporabljenih virov in literature ter seznam uporabljenih fotografij. Avtor je pri pisanju monografije uporabil bogat nabor virov in literature, a že v uvodu je poudaril, da je bilo arhivsko gradivo zanj sekundarnega pomena, saj bi »le dodatno razkrilo, kar je že razkrito«. Za prikaz vsakdanjega življenja se je, kot je sam zapisal, bolj naslonil na spominske in časopisne virov, znanstveno literaturo in slikovno gradivo. Glede na omenjeno bi si v opombah in seznamu virov želeli več časopisnih virov iz obdobja, ki mu je monografija posvečena, in manj sodobnih časopisnih virov. Tudi arhivski viri zagotovo skrivajo še veliko zanimivih podatkov o zgodovini in razvoju mesta, nenazadnje je bilo najbolj sistematično obdelano predvsem arhivsko gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi. Ustnih virov avtor ni zbral sam, uporabljeni so bili spomini Ljubljancev, ki so bili zbrani v projektih *Moje ulice* oziroma *Preteklik*, in se nahajajo na spletu.

Ne glede na omenjeno je avtor postregel z zanimivimi prikazom življenja v socialistični Ljubljani, od demografskega razvoja, preskrbe in stanovanjskih razmer, do družabnega življenja, in prostega časa. Zaradi tematike in bogatega slikovnega gradiva (besedilu je dodanih več kot 300 črno-belih fotografij), bo monografija prav gotovo zanimivo branje za širši

krog publike, ne le za strokovno javnost. Škoda pa je, da obravnava samo prvi dve desetletji življenja v prestolnici oziroma tako imenovano »izgradnjo socializma«, saj je do največjih sprememb v organizaciji in modernizaciji vsakdanjega življenja ter urbanističnem razvoju mesta prišlo ravno od sredine šestdesetih let naprej. Prav tako se s tem izgubi širša slika socialistične družbe, ki je v teh desetletjih doživljala nove spremembe. Naj bo to spodbuda za nadaljnje raziskovanje našega glavnega mesta in življenja njegovih prebivalcev, za bralce pa naj bo kratek sprehod skozi vsebino monografije vabilo k pozornemu branju in odkrivanju tega dela socialistične preteklosti.

Jelka Piškurić

Jelka Piškurić: »Bili nekoč so lepi časi«.
Vsakdanjik v Ljubljani v času socializma.
Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino:
Študijski center za narodno spravo, 2019,
423 strani (Zbirka Razpoznavanja, 39).

Najbrž je naključje, da sta konec minulega leta, sicer z različnim raziskovalnim fokusom, izšli dve znanstveni monografiji, ki obravnavata življenje v Ljubljani v času socializma – poleg knjige Davida Petelina (*Življenje v socialistični Ljubljani*) tudi delo Jelke Piškurić, ki se fokusira na vsakdanje življenje v slovenskem glavnem mestu in v njegovem zaledju v desetletjih po drugi svetovni vojni, torej v času socializma. Monografija namreč ponuja celovit(ejši) pogled na socialistični vsakdan, ki ga je avtorica skušala prikazati skozi različne prvine vsakdanjega življenja.

Jelka Piškurić, raziskovalka Študijskega centra za narodno spravo, se je v pričujočem delu odločila za podrobnejši prikaz treh segmentov, zanje ključnih za razumevanje socialističnega vsakdana, pa tudi modernizacijskih procesov v tedanji družbi: delo/zaposlovanje, standard/potrošnja ter stanovanjsko vprašanje/infrastruktura. Primerjala je življenje v mestu in na podeželju, zlasti v nekdanji občini Vič-Rudnik, ter izkušnje različnih generacij. Pri tem je črpala iz različnih virov, poleg arhivskih in časopišnih zlasti ustnih, pri čemer velja posebej izpostaviti interdisciplinarnost – zgodovina in antropologija – v metodologiji. Pri ustnih pričevanjih je avtorica uporabila pričevanja treh generacij: vojne (rojeni pred letom 1945), »baby boom« (rojeni med letoma 1946 in 1959) in »jeans« generacije (rojeni med letoma 1960 in 1973). Ta široka paleta pričevalcev omogoča vpogled v različna obdobja socializma. Avtorica analizira kulturne prakse tedanjega časa (medsebojno mreženje, oblike neformalne ekonomije, iznajdljivost itd.), ki so jih posamezniki uporabljali v vsakdanjem

življenju in za izboljšanje življenjskih razmer, in ki po mnenju avtorice bolj kot iz političnega sistema izhajajo iz slovenskega narodnega značaja.

V uvodnih poglavjih je predstavljen oris povojne zgodovine Ljubljane po posameznih dekadah. V petdesetih letih se je začel prehod iz agrarne v industrijsko družbo, kar je bilo povezano tudi z deagrarizacijo, (sub)urbanizacijo in širjenjem gravitacijskih območij dnevnih delovnih migracij, posledično so se elementi mestnega načina življenja uveljavljali tudi na podeželju. Od sredine petdesetih pa vse do konca sedemdesetih let se je življenjski standard slovenskega prebivalstva izboljševal – še najmanj to velja za kmečka gospodinjstva. V tem obdobju je naraščala tudi življenjska raven, kar je povezano z rastjo osebnih dohodkov in s tem kupne moči prebivalstva. A treba je vedeti, da so obenem rastle tudi cene življenjskih potrebščin. Ljubljančani in okoličani so najbolje živeli v sedemdesetih in začetku osemdesetih let. Po Titovi smrti se je začela gospodarska in politična kriza, kar se je odražalo tudi v življenju prebivalstva – inflacija, stabilizacija, pomanjkanje določenih dobrin, par-nepar itd.

Pri analizi subjektivnih pogledov na socializem avtorica sooči raziskave Slovenskega javnega mnenja (SJM) in pričevanja, ki jih je zbrala sama. Po prvih (sočasnih) raziskavah se kaže zadovoljstvo in za-

upanje v državo in politični sistem – vse do krize v osemdesetih letih. Konec tega desetletja je prinesel spremembo vrednot, kar je kulminiralo v prepričanju, da je socializem prišel do svojega konca in da je čas za samostojno slovensko državo. Predstava socializma v spominih pa podaja drugačno podobo kot SJM. Subjektivni pogledi namreč s časovno distanco bodisi okrepijo nostalgijo (»Včasih je bilo lepo« ali »Jaz sem se znašel«) bodisi potencirajo negativne izkušnje življenja v socializmu (»V dom nisem bila sprejeta. So rekli, da sem kulaški otrok«). Spomini so seveda odraz gledanja na preteklost iz današnjega zornega kota z vsemi izkušnjami vred. Med pozitivnimi značilnostmi socializma pričevalci navajajo možnost rešitve stanovanjskega problema, visoko stopnjo zaposlenosti in s tem povezano socialno varnost, nadalje tkanje socialnih mrež, enakost, možnost izobraževanja ter izrazito solidarnost med ljudmi. Med negativnimi značilnostmi življenja v socializmu pa izstopajo mnjenja, da so takrat vladali politična represija, omejevanje svobode govora in veroizpovedi, razlikovanje med ljudmi (privilegiranje določenih skupin) ter občutek zaprtosti.

Razvoj osebnega in družbenega standarda je podrobneje predstavljen na primerih avtomobilizma (leta 1962 je avtomobil premoglo le 6,7 odstotka slovenskih gospodinjstev, leta 1973 že 33 odstotkov, leta 1983 pa kar 56 odstotkov) in stanovanjske izgradnje – ta je bila, zlasti v sedemdesetih letih, za današnje razmere fascinantna, a kljub temu ni dohajala potreb na tem področju. Gradili so blokovska stanovanja, vrstne in atrijske hiše, v mestih je visoko kakovost bivanja nudil koncept novih sosesk (stanovanja, javni prostori, zelenice, prostori za športno-rekreacijske dejavnosti). Če posplošimo, je imela stanovanjska izgradnja dva pristopa: načrtovano gradnjo sosesk v mestih ter razpršeno samogradnjo na podeželju. V tem smislu sta obstajala dva tipa stanovanj – lastno in najemno družbeno stanovanje. Podjetja so imela stanovanjske sklade, iz katerih so črpali sredstva tako za izgradnjo družbenih stanovanj kot tudi za stanovanjska posojila za nakup oziroma zidavo hiš. Kljub deklarirani pravici delovnih ljudi do stanovanja pa te pravice niso bili deležni vsi; po prednostnih merilih najprej višji družbeni sloji, nato potrebni kadri in zaslužni posamezniki in nato vsi ostali, pri čemer ni bilo odveč tudi članstvo v edini politični stranki.

Tudi po uradnem koncu socializma leta 1990 so se v postsocializmu ohranile nekatere vrednote, zlasti socialne mreže, solidarnost in podjetnost. Zanimivo z današnjega vidika je dejstvo, da večina pričevalcev socializem vidi kot pravičnejši sistem, ki je zagotavljal enake možnosti; v tem smislu kritizirajo sedanji sistem z vidika krčenja socialne varnosti in s tem povezanim večanjem socialnih razlik, nadalje negotove prihodnosti in spremenjenih medsebojnih odnosov (v socializmu izpostavljeno druženje in mreženje) ter povečane koruptivnosti v politiki in gospodarstvu. To

potrjujejo tudi podatki o obsegu neformalne ekonomije v današnji državi. Topogledno ne moremo govoriti o ostrem prelomu med obema političnima in gospodarskima sistemoma, prav tako tudi ne o ohranjanju socialistične miselnosti, saj avtorica to utemeljuje s širšimi kulturnimi praksami.

Pričujoča monografija je napisana večplastno, interdisciplinarno in objektivno. Ponuja različne poglede na socializem, kakršni so pač danes v očeh Ljubljančanov. Sistematična, tekoče pisana in berljiva knjiga o reminiscencah na življenje v prejšnji državi.

Marija Počivavšek

Ota Konrád in Rudolf Kučera: Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922. Praha: Academia: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2018, 364 strani (České moderní dějiny; 5).

Knjiga spregovori o drugi strani prve svetovne vojne, torej o zaledju in o vplivu, ki ga je nanj imela vojna. Posvečena je le enemu segmentu dogajanja v zaledju – nasilju. Opisuje nasilje in umore od začetka vojne pa do leta 1922, kar je vsekakor nekoliko dru-

Cesty z apokalypsy

Fyzické násilí v pádu a obnově
střední Evropy 1914–1922

České moderní dějiny ACADEMIA / MASARYKŮV ÚSTAV A ARCHIV AV ČR, V. 5.1.

Ota Konrád — Rudolf Kučera

gačen pogled na življenje v tem času. Samo vojaško dogajanje je omenjeno le mimogrede, še najbolj takrat, ko je govor o razmerah na Južnem Tirolskem.

Knjiga je razdeljena v dva dela. V prvem so ob posameznih zgodbah predstavljeni primeri nasilja in umorov, na katere je tako ali drugače vplivala vojna. V drugem delu pa sta predstavljeni masovno gibanje lačnih prebivalcev v mestih in nasilje paravojaških enot v novi češki državi ter fašistov na Južnem Tirolskem.

V obeh delih sta avtorja med seboj primerjala tri območja: Dunaj z okolico, Prago in češko podeželje, kjer je bilo delavstva manj kot v avstrijskem delu, je pa bila zelo pomembna razlika med mestom in podeželjem, ter kot tretje območje Južno Tirolsko, ki je bila poseben primer. To je bilo predvsem agrarno območje, ki je tudi zaradi geografskih pogojev na težave, ki jih je prinašala vojna, reagiralo drugače od prej omenjenih območij.

Osnova celotnega dela je vprašanje, kako obravnavati nasilje in kaj nasilje pomeni v filozofskem in psihološkem smislu: kdaj je nasilje vredno obsojanja in kdaj je to junaško dejanje. Knjiga je namreč nastala kot rezultat projekta *Nasilje v Srednji Evropi* v času prve svetovne vojne in v povojnem času. Tako analiza ni sama sebi namen, pač pa nakazuje novo razumevanje povojnega sveta in ljudi v njem. Ob tem gre na eni strani za obravnavo umora posameznika, na drugi strani pa za kolektivno nasilje, ki sta vplivala na čas med obema svetovnima vojnama.

V avstrijskem delu monarhije je bil pred prvo svetovno vojno odnos do fizičnega nasilja nad živalmi odklonilen tako med prebivalstvom kot tudi med odgovornimi uradniki. To se je spremenilo v enem samem vojnem letu. Dogajanje na fronti je odmevalo v zaledju, v katerem se je v štirih letih marsikaj spremenilo do neprepoznavnosti in marsikatera kruta sprememba je ostala v veljavi kar nekaj časa.

Avtorja primerjata odmev vojne v avstrijskem in češkem zaledju v tem, ali so bili posamezni umori rezultat lakote ali degeneracije posameznikov, ki so jim krvave novice s fronte ohromile še zadnje moralne pomislike. Ob tem predstavita tri področja, ki so se v tem času hitro razvijala: psihiatrijo, črno kroniko v časopisju ter policijo in njene delovne metode.

Prav tako avtorja primerjata masovna gibanja. Ob koncu vojne so se znašli Avstrijci v težavnem položaju tako v novi češki državi, kjer so postali osovražen element, kot na Južnem Tirolskem, ki so ga okupirali Italijani. V obeh primerih pa so se morali soočiti še z odnosom med poraženci in zmagovalci.

V prvem delu, ki ima naslov *Kri v mislih* (Krev v predstavách) in je razdeljen na enajst poglavij, avtorja opisujeta umore, ki so jih v zaledju zagrešili posamezniki, ter reakcije in razlage teh dejanj. Spregovorita tako o morilcih iz koristoljubja kot tudi o morilcih zaradi lakote, strahu in občutka brezizhodnosti zaradi vojne. V vse te primere se je izdatno vmešava-

lo tudi časopisje, kjer se je kmalu začel oster spopad med liberalno in klerikalno stranjo.

Z razvojem nasilja na Dunaju in v okolici so se zelo aktivno začeli ukvarjati psihiatri in psihologi, ki so skušali odgovoriti na vprašanje, kdo mori in zakaj. Zavrnilo so idejo italijanskega antropologa Cesara Lambrosa s konca 19. stoletja o delinkventnem človeku, ki mu je zločinstvo že prirojeno. Prevladalo je mnenje, da je zločin rezultat svobodne volje posameznika, ki za svoje dejanje tudi odgovarja, so pa priznavali olajševalne okoliščine, kot so bili nižja stopnja inteligence, strah in alkoholizem. V Pragi in na Češkem sploh se niso toliko poglobljali v psiho nasilnežev, pač pa so jim sodili glede na storjeno dejanje. Med prvo svetovno vojno je razvoj preiskovanja zločinov posebno na Dunaju dosegel večjo objektivnost. Pri tem so si pomagali tudi z vse bolj razvito tehniko, predvsem kemijo, pomembno vlogo je igrala uporaba prstnih odtisov. Preiskovalci so bili tako vse manj odvisni od pogosto nezanesljivih prič. Tako so bili na Dunaju in okolici strokovno potrjeni psihični bolniki ali pa ljudje z omejenimi umskimi sposobnostmi obsojeni na nižje kazni. Ugotovili so tudi, da sta pomanjkanje in strah pred prihodnostjo spodbujala prekomerno pitje. Pri labilnih osebah je to lahko sprožilo nagnjenje k umorom, navadno znotraj družine, zato so se psihiatri zavzemali za mile kazni. V Avstriji in na Madžarskem se je psihiatrija zelo razvila in tudi pridobivala pomen, kar pa ni bilo vedno dobro sprejeto pri tožilcih in tudi v delu tiska. V letu 1915 je bilo na Dunaju in v okolici 15 umorov, leta 1919 pa 51; prav tako je naraščalo število telesnih poškodb: leta 1915 jih je bilo 386, leta 1922 pa 970. To naraščanje so razlagali s posurovelostjo in z izginjajočim občutkom za čast. Po mnenju nekaterih dunajskih psihiatrov je bila vojna katarza, ki je razgalila vso degeneriranost prebivalstva.

V čeških deželah psihiatrija ni dosegla takega razvoja in tudi ni vplivala na odločanje sodišč. Prevladovalo je mnenje, da je za nasilje in uboje kriva revščina. Češko kazensko pravo storilčevim duševnim motnjam ni priznavalo takega vpliva kot na Dunaju, zato je bilo tudi več smrtnih kazni. Češka psihiatrija je že od vsega začetka zaostajala za avstrijsko, razlike so z leti še naraščale. Leta 1915 je bilo npr. na Češkem obsojenih 14 morilk in morilcev, leta 1922 pa 34; leta 1915 je bilo zaradi težkih telesnih poškodb obsojenih 127 ljudi, leta 1922 pa 316.

Na Južnem Tirolskem so bile razmere svojevrstne. Dežela je glede usposobljenosti preiskovalnih sodnikov zaostajala za Dunajem, so pa tu mnenje medicinskih strokovnjakov upoštevali bolj kot na Češkem. V nekaterih »psihiatričnih« primerih je imel obsojenec na Tirolskem možnost izbire med kaznijo ali odhodom v vojsko. Težave so izbruhnile ob italijanski okupaciji. Histerična italijanizacija Južne Tirolske je potegnila za sabo vrsto težav, od jezikovnih do splošnega obnašanja in medsebojnih

odnosov med novimi oblastniki in domačini. Italijanska zasedba Južne Tirolske je po letu 1919 sproščala politične in narodnostne napetosti, na tirolski strani so se pojavljale tudi zahteve po avtonomiji. Italijani med prebivalstvom niso bili cenjeni; v vojnem času, ko so bili ujetniki, so jih npr. obravnavali predvsem kot »kurje tatove«. Po letu 1920, ko je bila Južna Tirolska uradno priključena Italiji, je postajala fašistična agitacija vse nasilnejša, na tirolski strani pa je hkrati raslo nezaupanje v novo državo. Značilno je bilo italijansko zmagoslavje napihovanje. Tirolsko časopisje je skušalo umore, ki so se zgodili po končani vojni, pripisati kaosu in krizi, ki sta nastala med ljudmi ob prehodu dežele pod italijansko nadoblast. Časopisje je vedno poskušalo poudariti slab vpliv Italijanov, tako posameznikov kot oblasti. Za razliko od Češke, kjer je časopisje umore pripisovalo ostankom »gnile monarhije«, je tu pomembno vlogo igrala odtrganost od nemško govorečega zaledja. Amnestije ob koncu vojne so prav tako sprožale sovraštvo do italijanskih oblasti. Vendar so se prebivalci z uradnimi oblastmi še nekako sprijaznili, medtem ko so na tiste, ki so z juga Italije prihajali na lastno pest, gledali kot na kolonizatorje. S prihodom fašistov so se razmere zaostrele. Vrsta časopisov je prenehala izhajati ali pa je morala spremeniti vsebino.

Vloga medijev pri obravnavi nasilja in zločinov je bila precejšnja vse od začetka 20. stoletja. Vzpon moderne popularne kulture, ki so ga v tem času predstavljali različni časopisi in revije, je bil znaten. Rast mestnega prebivalstva je spodbudila rast bulvarskega tiska, prav tako se je tisk krepil na podeželju. Ustvarilo se je nasprotje, ki je aktualno še danes, na eni strani »slabo in pohujšljivo mesto«, na drugi »idilično podeželje«. Razvoj dogodkov je pokazal, da so se zločini lahko zgodili tudi na podeželju, vojna je tudi tja prinesla porast nasilne kriminalitete. Policija in orožniki so se ukvarjali s špekulanti s cenami, skrivači hrane in s podobnimi težavami, ki so naraščale vzporedno z vse slabšo preskrbo zaledja s hrano in kurivom.

Pred prvo svetovno vojno policija ni imela večjega ugleda. Za policiste so sprejemali moške, stare med 24 in 40 let, zdrave in z znanjem deželne jezika, prednost so imeli tisti, ki so obvladali kakšno spretnost, npr. fotografiranje. Takšna policija je sedaj naletela na porast kriminalitete, ki ji je bila težko kos. Na Češkem jih je ob podobnih težavah pestilo še pomanjkanje preiskovalnih sodnikov. Tisk je v času vojne pozival ljudi, naj bodo pozorni na dogajanje okrog sebe, ne le zaradi pomoči policiji, pač pa tudi zaradi lastne varnosti. Ker je v vojnem času veljala cenzura, je postalo pisanje o kriminalu ena od hvaležnih točk, ob kateri se je časopisje vseh barv lahko razmahnilo. Tako so se razpisali o kanibalizmu, ki naj bi ga zagrešili ruski ali italijanski vojni ujetniki, poročali so o pravih pa tudi izmišljenih umorih. Po načinu pisanja so se ločili levi in desni časopisi, časopisi za mesto in bulvarski tisk ter časopisi za podeželje.

V povojni Avstriji so se zločini pomnožili, tisk je imel ob predstavljanju umorov še vedno veliko vlogo. Republiko Avstrijo sta zajela val nasilja pa tudi velika materialna kriza, ki je trajala vsaj do leta 1922. Poročanje o umorih se je v Avstriji leta 1918 spremenilo v politično obračunavanje med levico (*Arbeiter Zeitung*) in desnico (*Reichspost*). Časopisa sta o isti stvari poročala zelo različno, z različnimi odtenki in poudarki. V spopadu za oblast so tudi povsem nepolitični umori dobili politično konotacijo. Časopisi vseh strank in barv so ob takih dogodkih napenjali mišice. Poročanje o vse slabših razmerah na vseh področjih je bilo za mnoge bralce znak, da nova država ni sposobna zagotoviti varnosti svojim državljanom. Ob primerjavi časopisnih konstruktov v Avstriji in na Češkem sta avtorja naletela na vrsto podobnosti pa tudi precej razlik. Na Češkem se je število umorov v novi državi v primerjavi s predvojnimi in medvojnimi časom strmo povečevalo. To so opravičevali s slabim gmotnim stanjem in slabo avstrijsko dediščino. K porastu umorov naj bi prispeval tudi alkohol, ki je bil spet lažje dostopen, posebno poglavje pa so bili umori na osnovi narodnih sporov. Tu ni šlo le za obračune med Čehi in Avstrijci, pač pa tudi med Čehi in Poljaki (npr. v Tešinu). Rasle so etnične napetosti, prav tako pa tudi sovraštvo med levimi in desnimi. Ob poročanju o zločinih je v češkem časopisju še vedno vladalo nasprotje med »pokvarjenim mestnim prebivalstvom« in »varnim (umirjenim) podeželjem«. Na Češkem so se po vojni kriminalni primeri tako razrasli, da jih sodstvo ni uspelo dohajati, zato je bilo veliko pomilostitev, kar pa je večalo nezaupanje v državo.

V povojni Avstriji so umore večinoma obravnavali v kontekstu medsebojnega političnega obračunavanja, na Češkem kot posledico zmage in povojne obnove, na Južnem Tirolskem pa kot propad morale, kar je bila posledica italijanske okupacije in nesposobnosti novih oblasti. Časopisna obravnava umorov na Južnem Tirolskem je služila predvsem za politično mobilizacijo proti italijanski državi in proti fašistom, dokler je tako časopisje še lahko izhajalo.

V drugem delu knjige, ki ima naslov Kri na ulicah (Krev v ulicích) in je razdeljen na 12 poglavij, je govor o množičnih gibanjih. V tem delu se med seboj prepletajo lakota in narodno ter politično sovraštvo. Množične demonstracije, predvsem protestna gibanja zaradi lakote, kjer so imeli vodilno vlogo ženske in šolarji, pa tudi ostala množična gibanja v časopisih niso smela biti deležna tolikšne pozornosti kot umori posameznikov. Julija 1918 so ulične demonstracije zaradi lakote (zmanjšanih obrokov kruha) na Dunaju organizirali povsem neznani ljudje. Uradna socialdemokratska stranka je pozivala proti demonstracijam, ker »se to ne ujema z dostojanstvom delavcev«, vendar se ti za to niso zmenili. Lačna množica je napadala in plenila vozove s kruhom ali moko. Delavski protesti so se povezali z jeznimi ljudmi, ki so v vrstah čakali

pred trgovinami, v bolnišnicah so zaradi lakote protestirali pacienti. V manjših mestih so se ljudje zbirali pred mestno hišo ali pred poslopjem, v katerem je potekala aprovizacija, in se skušali sporazumeti z oblastmi. V večjih mestih (Dunaj, Praga) so se zbirali na obrobju mesta in skušali priti v središče, kar jim je žandarmerija v začetku uspešno preprečevala, zato so spremenili taktiko in v center prihajali v manjših skupinah ter se nato tam povezali. Oblast, časniki, policija in žandarmerija najprej niso našli pravega načina, kako reagirati na dogajanje. Ko država ni bila več sposobna izpolniti obljub o dostavi hrane, so ljudje to razumeli kot izdajo, zanje je to pomenilo konec solidarnosti z vojniki na fronti, na kar se je sklicevala oblast. Demonstracije zaradi lakote so se v večjih mestih in industrijskih središčih spremenile v ropanje. V letu 1917 je bilo plenjenje trgovin dokaj pogost pojav tudi v manjših mestih. Pozimi je postalo pomembno iskanje drv (sekanje drevja v parkih) in premoga. Vse pogostejši so bili razbijanje izložb ter ropanje trgovin in pekarn. V marcu 1917 so na Dunaju prepovedali razstavljanje delikatese in luksuznega blaga v izložbah, da ne bi po nepotrebnem dražili prebivalcev. Ti pa so se spravili tudi nad kavarne, ki so jih obravnavali kot zbirališče vojnih dobičkarjev in verižnikov s hrano. Napadi na kavarne in pretepi med kavarniški gosti in demonstranti niso bili redkost.

Drugi nasprotnik demonstrantov zaradi lakote so bili Judje. V Avstriji in na Češkem so bili to judovski begunci iz Galicije in Bukovine. Po grobih podatkih je bilo v Avstro-Ogrski leta 1915 okrog milijon beguncev, samo na Češkem 100.000. Sicer so živeli v taboriščih, vendar so se skušali prebiti na Dunaj. Na višku begunstva v prvi polovici leta 1915 naj bi bilo tam okrog 200.000 judovskih beguncev. Med prebivalstvom je veljalo prepričanje, da pokupijo vse kar, se le da, in nato drago preprodajajo.

Naslednji moteč element v zaledju so bili vojni dezertjerji in pobegli vojni ujetniki. S temi so imeli precej opravka na Južnem Tirolskem. Tam so se pomanjkljivosti vojnega gospodarstva pokazale po vstopu Italije v vojno. Prehranske karte so uvedli leta 1916, resni problemi s prehrano so se začeli v letu 1917. Tirolska je bila večinoma agrarna dežela, industrije je bilo malo, pa še ta je bila večinoma le v okolici Bozna. Ob vstopu Italije v vojno in oblikovanju tirolske fronte je bila razglašena militarizacija političnih in civilnih oblasti. Vse večje breme za Tirolsko je postajala oskrba vojske, med prebivalstvom je rasel odpor do oficirjev in njihovih slug, ki so po mnenju prebivalcev pokupili in pojedli vse, kar se je dalo. Narasčati je začela tudi napetost med mesti in vasi. Meščani so bili prepričani, da imajo na vasi dosti hrane, vaščani pa so v mestih videli kraj, iz katerega prihajajo rekvizicije. Svoje je k tej napetosti dodala še zaplenba cerkvenih zvonov. Na vaseh je vse bolj primanjkovalo moške delovne sile, zato so postajali vojni ujetniki vse bolj zaželeni, meja med ujetniki in

vaščani se je krhala. Problematičen je postajal odnos med domačimi ženskami in vojnimi ujetniki, zelo so se razmahnile spolne bolezni. Na vasi je tako začel nastajati odpor proti vojnim ujetnikom. Krivili so jih za vse mogoče neprijetnosti in zločine in jim pripisovali tudi kanibalizem. Na prave pohode proti vojnim ujetnikom, dezertjerjem pa tudi lastnim vojnikom, ki so se potikali okoli vasi, so se začeli odpravljati mladi fantje. V prepričanju, da tako branijo svojo vas, so streljali tujce, zaradi mladostnosti pa niso mogli biti obsojeni. Pri tem niso ločevali med tujimi in lastnimi vojaškimi begunci. Uboji pobeglih vojnih ujetnikov so dosegli tak obseg, da je septembra 1918 tirolska oblast naznanila okrajnim oblastem, da ima pobijanje vojakov in vojnih ujetnikov lahko za lokalno prebivalstvo hude posledice.

Zaradi posledic vojne, stradanja, ropanja in nasilja, se je družba vse bolj razkrajala, vsak je skušal poskrbeti zase. Velike stare politične stranke so ob tem dogajanju popolnoma izgubile nadzor pa tudi ugled in avtoriteto. Do novega masovnega gibanja niso imele nobenega odnosa. Družba se je tako razdelila na »nas« in na »sovražnike«. Nasilje je poraslo, ko so se vojaki vračali s front in doma naleteli na splošno pomanjkanje. Po deželi so začele ropati oborožene tolpe. Uradniki in orožniki so to ropanje najprej pripisali »ciganom« in kočarskim tolpom. Plenilcem so se večkrat pridružili tudi tisti, ki bi morali blago varovati. Napadali so vojaška skladišča. Množica je zahtevala hrano, primerne cene za blago, prizadevala si je tudi, da bi orožnikom ali stražnikom odvzela ljudi, ki so jih ti ob ropanjih ujeli. Ljudje so kot sovražnike obravnavali orožnike, stražnike in sploh vse, ki so kakorkoli spominjali na propadli režim. Nastajal je vtis, da država in družba razpadata od znotraj. Z nekaterimi orožniki so ljudje obračunali tudi zaradi njihovega obnašanja med vojno, včasih so se nad njimi znesli povratniki s fronte.

Po vaseh so začele groziti in ropati oborožene in zamaskirane tolpe. Oglašale so se predvsem pri tistih, ki so se »grdo« obnašali med vojno. Svoje obnašanje so pojasnili s prepričanjem, da v novi državi (republik Avstriji, republik Češki) stari predpisi ne veljajo več. V Avstriji je prelom s starim pomenilo tudi degradiranje oficirjev, dogajalo se je, da so jim navdani vojaki na ulici trgali epolete z uniform.

Eden od znakov, da ljudje starega reda ne priznavajo več, je bil krivolov. Ta je bil v večjem obsegu najprej znamenje lakote, po letu 1918 pa je dobil socialno konotacijo z napadi na ograde divjadi, ki jo je gojilo plemstvo.

Konec stare države in oblikovanje nove je tako v Avstriji kot na Češkem spremljalo podobno nasilje. Med seboj sta se deželi razlikovali po tem, katera je imela ob koncu vojne večji etični potencial, da je lahko zagovarjala prehod iz ene oblike države v drugo. V Avstriji so bili to vojni invalidi. Podobno kot invalidi so v javnosti, predvsem na Dunaju, zbuja-

pozornost predstavniki zmagovalcev, posebno Italijani so se pogosto zapletali v konflikte z mestnim prebivalstvom. Na Češkem so stare orožnike takoj po vojni in prevratu razorožili Sokoli, ki so v začetku prevzemali njihovo pozicijo na podeželju. Legionarji so v začetku pomagali pri ropanju blaga in njegovem razdeljevanju.

Masovne demonstracije na Dunaju so dobivale tudi nacionalno komponento, proti Čehom. Na Češkem je bilo češko-nemških konfliktov vse več, njihov odmev so bile protičeške demonstracije na Dunaju. Precej demonstracij v Avstriji in na Dunaju je bilo tudi proti italijanski zasedbi Južne Tirolske. Politično nasilje je v Avstriji dobivalo vse večjo vlogo. Razraščali so se spopadi politično opredeljenih skupin, ki so za sabo puščali tudi mrtve. Ob tem je na Dunaju rasel antisemitizem. Na Češkem, v Pragi je naraščalo protinemštvo, pretep je lahko sprožil že nemški pogovor na ulici. Žrtve nacionalnega nasilja na Češkem so bili Nemci in Judje. Za nekatere češke predele so bili značilni organizirani pohodi prebivalcev proti trgovcem in kmetom, ki so morali javno slovesno obljubiti, da ne bodo goljufali pri hrani in blagu. V Avstriji so se konflikti med množico, ki je zahtevala hrano po primerni ceni in trgovci, le redko končali po mirni poti. Na Češkem se je do leta 1921 stopnjevalo nasilje češke legije, ki je postalo že tako obsežno, da je tega leta proti njemu v parlamentu nastopil ministrski predsednik Jan Černý, a ni dosegel nič.

V Avstriji se je začelo oblikovati državno nasilje, med seboj so obračunavale posamezne politične stranke. Oborožene so bile tako skupine kot posamezniki, nastajati so začele polvojaške organizacije, ki so jih podžigale frustracije zaradi izgubljene vojne. Povratniki s fronte, ki so ostajali v uniformah, so imeli lastno logiko medsebojnega povezovanja in nasilja. Na Češkem pa je nastanek nove države omogočal poenotenje nasilja. Nemško in madžarsko govoreči npr. niso smeli vstopiti v vojsko do zime 1919. Nova češka vojska se je oblikovala okoli jedra, ki ga je predstavljala češka legija. Ob koncu vojne je bilo legionarjev približno 90.000. Nekateri legionarji so novo češko državo videli kot državo, ki jo je treba očistiti Nemcev, Madžarov, Judov in komunistov. Začenjala se je socialna in politična polarizacija, medsebojne napetosti so rasle. V letu 1919 se je začela vojna med madžarsko republiko in Češko na predelu Slovaške in Podkarpatske Rusije, kjer so se nemiri vlekli že nekaj časa. Tu je bilo uniformirano nasilje zelo močno, obračalo se je proti političnim in narodnim nasprotnikom, socialni demokraciji in Slovakom, ki so jih obtoževali, da sodelujejo z Madžari. Češka legija je bila že od svojega nastanka znana po izjemni brutalnosti; ujetnikov niso imeli ne oni ne njihovi nasprotniki. S prihodom teh vojakov se je nova češka država znašla v težavah: po eni strani je narasla njena bojna moč, po drugi strani pa so legionarji predstavljali skrajno nasilje; to je bilo na zahodnem delu države

delno omejeno, ker je bilo tu življenje različnih kultur že stalnica, vzhodni del republike pa je bil pravo nasprotje. Slovaška in Podkarpatska Rusija, kjer je bila mešanica etničnih, narodnih, verskih skupnosti, je omogočala legionarsko nasilje. To je spodbudila še madžarska invazija na Slovaško v letu 1919. Čehi so bili v spopadih tepeni in precejšen del Slovaške je prišel pod madžarsko nadvlado, komunisti so razglasili Slovaško sestrsko republiko. Češka se je morala podrediti zahtevam zaveznikov, romunska vojska je pregnala Madžare, Slovaško pa je zajel val uniformiranega nasilja. Divjanje legionarjev je nazadnje izzvalo angleško in francoska diplomatsko akcijo.

O odnosu do nasprotnika je jasno govoril tudi odnos do pobitih: ali so jim zmagovalci pripravili pogreb ali so trupla pustili nepokopana. Na Slovaškem so bili posebna žrtev Judje, ki so veljali za nemške in madžarske zaupnike. Začela se je serija nasilja, ki je bila dovolj oddaljena od Prage, da ni zbudila večje pozornosti. Rastli sta tudi nasilje proti katoliški cerkvi in gibanje za uveljavitev husitstva.

Nasilju se ni izognila niti Južna Tirolska. Vakuum, ki je nastal ob odhodu avstro-ogrske armade in pred prihodom Italijanov, je omogočil ropanje, ki je v začetku novembra 1918 zajelo vrsto južnotirolskih mest. Tega ropanja so se udeleževali tako vojaki kot civilisti. Ljudje so raznesli vse, kar se je dalo. Poskusi, da bi preprečili tako ravnanje, so se lahko tudi žalostno končali. Vračanje vojakov s fronte je tudi tu povzročalo težave v mestih in na podeželju. V takih razmerah so v mestih najprej pozitivno sprejeli prihod italijanske vojske. Težave so se začele pojavljati, ko je nova oblast začela uvajati svojo zakonodajo. Konflikti so bili narodno motivirani, pogosti so bili nesporazumi in nato spopadi med nemško govorečimi južnimi Tirolci in italijanskimi karabinjerji. Povođi so bili večinoma banalni, a so se lahko razmahnili v obsežne spopade. Prihod fašistov je razmerje spremenil v škodo nemško govorečega prebivalstva. Ker tu ni bilo močnejših levičarskih organizacij, so fašisti svoje delovanje gradili na tem na svojem zmagoslavju in italijanstvu.

Dogajanje v zaledju med vojno in prva leta po njej je problem, ki je bil doslej precej slabše predstavljen kot sama prva svetovna vojna in njene bitke. Obravnavanje posamičnih umorov v času vojne in prvih let po njej se je naslanjalo na odnos do umorov ob koncu 19. stoletja. Predstavljeno delo je prispevek k razumevanju tega časa, obravnava pa dogajanje med nižjimi sloji prebivalstva v vseh treh omenjenih območjih. Pogled med višje sloje je omenjen le mimogrede, ko avtorja govorita o višjih oficirjih in njihovem odnosu do civilnega prebivalstva v mestih in sploh o njihovem obnašanju.

Eva Holz

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja; *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/števila _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)